

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

20. sējums

**LATVIJA UN AUSTRUMEIROPA
20. GADSIMTA 60.–80. GADOS**

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

20. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 20

Latvijas Vēsturnieku komisija
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Latvijas Kara muzejs

LATVIJA UN AUSTRUMEIROPA 20. GADSIMTA 60.–80. GADOS

Starptautiskās konferences referāti
2006. gada 10. oktobris, Rīga

LATVIA AND EASTERN EUROPE IN THE 1960s–1980s

Materials of an International Conference
10 October 2006, Riga

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2007

UDK 94(4)''1960/1980''(063)

La 804

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. hist. DAINA BLEIERE

PhD prof. VALTERS NOLLENDORFS

Sastādītāja

Dr. hist. RUDĪTE VĪKSNE

Literārās redaktores

RITA KĻAVIŅA

VIJA STABULNIECE

Korektore

BRIGITA VĀRPA

Māksliniece

INĀRA JĒGERE

Maketētāja

MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	9
Latvijas Republikas Valsts prezidentes <i>Vairas Viķes-Freibergas</i> uzruna konferences dalībniekiem	13
<i>Antonijs Zunda</i> Baltijas jautājums 20. gadsimta 60. gadu starptautiskajās attiecībās	17
<i>Aleksandrs Ivanovs</i> Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti	30
<i>Li Benniha-Bjerkmane</i> Starp pretošanos un opozīciju: pēcstaļinisma laiks	45
<i>Arvīds Anušausts</i> Valsts drošības komiteja un sabiedrības kontroles sistēma	73
<i>Sauļus Grībkausts</i> Padomju <i>dopusku</i> sistēma kā sabiedrības kontroles līdzeklis Padomju Lietuvas rūpniecībā 1965.–1985. gadā	79
<i>Heinrihs Strods</i> Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR 1958.–1989. gadā	87
<i>Valters Nollendorfs</i> Trimdas literārie sakari ar Latviju un Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšana 20. gadsimta 70. gados	96
<i>Ritvars Jansons</i> PSRS cīņa pret kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju (1967–1989)	107
<i>Jānis Rimšāns</i> Jaunatnes pretošanās izpausmes komunistiskajam režīmam Latvijas PSR (1965–1985)	116
<i>Nikandrs Gills</i> Reliģiskās minoritātes Latvijā komunistiskā režīma apstākļos 20. gadsimta 40.–80. gados	133
<i>Māra Zirnīte</i> Mutvārdu vēstures liecības konfrontācijā ar 20. gadsimta 60.–80. gadu presi	146

Irēna Saleniece

Mutvārdu vēstures avotu izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā: reliģiskā dzīve	156

Edmunds Šūpulis

Atmiņu politika: vēlinā sociālisma vērtējums dzīvesstāstos	166

Ilga Kreituse

Latvijas politiskās elites loma un darbība pēc Latvijas KP CK 1959. gada jūlija plēnuma	172

Juris Ciganovs

Padomju ideoloģijas ietekme uz muzeju darbību Latvijā 20. gadsimta 40.–60. gados	179

Dorina Orzaca

Pielāgošanās vai transformācija? Deža režīms Rumānijā pēc 1960. gada	185

Anatolijs Rusnačenko

Ukraina no 20. gadsimta 50. gadu vidus līdz 80. gadu vidum: otrā starp vienlīdzīgajiem vai impērijas kolonija?	193

Alfreds Erihs Senns

“Sport – ty mir”	205

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTU BIBLIOGRĀFISKAIS RĀDĪTĀJS:

16.–20. SĒJUMS	213

Krājuma rakstu autori	226

CONTENTS

Preface	9

Opening Address of the President of the Republic of Latvia

Vaira Vīķe-Freiberga

to the Participants of the Conference	13

Antonijs Zunda

The Baltic Issue in the International Relations during the 1960s	17

<i>Aleksandrs Ivanovs</i> National Policy in Latvia during the 1960s–1980s: Theoretical Approaches, Concepts, Research Contexts	30
<i>Li Bennich-Björkman</i> Between Resistance and Opposition: Developments after Stalinism	45
<i>Arvydas Anušauskas</i> KGB and the System of Society Control	73
<i>Saulius Grybkauskas</i> The Soviet <i>dopusk</i> System as Society Control Lever in the Industry of Soviet Lithuania during 1965–1985	79
<i>Heinrihs Strods</i> Censure of Exile Publications in the Latvian SSR (1958–1989)	87
<i>Valters Nollendorfs</i> Exile Literary Contacts with Latvia and the Foundation of the Latvian Writers' Association in the 1970s	96
<i>Ritvars Jansons</i> The Soviet Union's Struggle against "Ideological Diversion of Capitalist Countries" (1967–1989)	107
<i>Jānis Rimšāns</i> Manifestations of Youth Resistance against the Communist Regime in the Latvian SSR (1965–1985)	116
<i>Nikandrs Gills</i> Religious Minorities in Latvia under Communist Regime in the 1940s–1980s	133
<i>Māra Zirnīte</i> Oral History Testimonies in Comparison with the Press during the 1960s–1980s	146
<i>Irēna Saleniece</i> Use of Oral History Sources in Researching Latvian History during the 1960s–1980s: Religious Life	156
<i>Edmunds Šūpulis</i> The Politics of Memory: Judgments of the Latter Stage of Socialism in Life-Stories	166

Ilgā Kreituse

The Role and Activities of the Latvian Political Elite after the July 1959 Plenum
of the CC of the CPL 172

Juris Ciganovs

The Influence of the Soviet Ideology on Museum Activities in Latvia
during the 1940s–1960s 179

Dorina Orzac

Adaptation or Transformation: the Dej Regime after 1960 in Romania 185

Anatolyi Rusnachenko

Ukraine from the mid-1950s to the mid-1980s: The Second among Equals
or a Colony of the Empire? 193

Alfred Erich Senn

“Sport – ty mir” 205

**BIBLIOGRAPHICAL INDEX OF THE SYMPOSIUM OF THE COMMISSION
OF THE HISTORIANS OF LATVIA (VOL. 16–20)** 213

The Authors of the Articles Published in this Collection 226

PRIEKŠVārds

2006. gada 10. oktobra konference "Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados", ko organizēja Latvijas Vēsturnieku komisija kopā ar Latvijas Okupācijas muzeju un Latvijas Kara muzeju, bija svarīgs notikums Vēsturnieku komisijas darbībā. Tā uzskatāmi parādīja, ka profesionāliem vēsturniekiem un sociālo zinātņu pētniekiem, kā arī plašākai sabiedrībai ir pieaugusi interese par šo laikposmu, lai gan pētnieku uzmanības lokā joprojām pārsvarā ir 40.–50. gadu problemātika. Konference arī liecināja, ka Latvijā ir vēsturnieki, kurus interesē 60.–80. gadu problēmas, un iestrādes var kalpot par impulsu, lai šā posma vēstures jautājumi jau tuvākajā nākotnē piesaistītu vēl lielāku skaitu zinātnieku.

Konferencē nolasītie referāti liecināja arī par to, ka šā laikposma izpēte izvirza vēsturniekiem un sociālo zinātņu pārstāvjiem vairākas metodoloģiskas un teorētiskas problēmas, bez kuru risināšanas nevar panākt būtisku progresu nesenās vēstures izziņāšanā. Jāatzīmē, ka Latvijas vēsturnieki, tāpat kā viņu kolēģi citās Baltijas valstīs, pēc neatkarības atgūšanas veiktajos pētījumos par padomju režīma politiku līdz šim pārsvarā par savu galveno uzdevumu ir uzskatījuši jaunu vēstures avotu (arhīvu un citi dokumenti, aculiecinieku atmiņas) ieviešanu aprītē un to kritisku izpēti, lielā mērā paļaujoties uz to, ka avoti paši par sevi "runā" un nodrošina iespējami objektīvu notikumu gaitas rekonstrukciju. Šāda pieeja ir saprotama, jo tas arhīvu un citu materiālu daudzums, kas nonāca pētnieku rīcībā 90. gadu sākumā, pavēra satriecošu ieskatu sovetizācijas metodēs un represiju politikā, ar kuras palīdzību tika iedibināts un uzturēts padomju okupācijas režīms Staļina laikā. Salīdzinošie pētījumi, teorētiskās interpretācijas un metodoloģijas jautājumi it kā atvirzījās otrajā plānā. Teiktais nenozīmē, ka tie nav būtiski 40. un 50. gadu pētījumiem par padomju režīmu. Šie jautājumi neizbēgami izvirzās priekšplānā, kad vēsturniekam nākas risināt tēmas par procesu būtību un specifiku Latvijā, par individu un sociālo grupu attieksmi, motivāciju, uzvedību utt. Taču pozitīvismā balstītā faktu apzināšana un procesu rekonstrukcija, ievēdot aprītē jaunus arhīvu materiālus un izmantojot klasiskās vēstures avotu kritikas metodes, kas vēl joprojām dod atzīstamus rezultātus staļinisma perioda pētniecībā, daudz mazākā mērā atklāj 60.–80. gadu procesu specifiku.

No vienas puses, šā laikposma pētnieks mazāk var paļauties uz to, ka dokumentārie avoti paši par sevi "runās". Tie prasa daudz smalkākas kritikas metodes, jo padomju režīma ierēdņi 60.–80. gados bija labāk apguvuši māku aizsegt realitāti ar šķietami objektīvu faktu priekškaru nekā viņu Staļina laika priekšteči. No otras puses, aplūkojamajā laikposmā padomju režīma funkcionēšanā, tā funkcionāru mentalitātē, visā sabiedrībā notika būtiskas pārmaiņas, kas galu galā noveda pie Padomju Savienības un komunistiskās sistēmas sabrukuma. Šie procesi nekādā ziņā nebija lineāri, tie bija bieži vien paradoksāli un pretrunīgi un nav

izskaidrojami, neizmantojot smalkākus zinātniskos instrumentus, arī testējot sociālo zinātņu proponētos teorētiskos modeļus un lietojot daudzveidīgākas pētniecības metodes. Izvirzās arī jautājums par to, cik spēcīgi Baltijas republiku attīstību ietekmēja Eiropas komunistiskajās valstīs notiekošais, kā arī Rietumu politika un pārmaiņas pasaulē.

Aukstā kara konteksts ir svarīgs vispirms jau tādēļ, ka tas ietekmēja Rietumvalstu attieksmi pret Baltijas valstu okupāciju, aneksiju un inkorporāciju PSRS sastāvā. *Antonijs Zunda*, aplūkojot Baltijas jautājumu 60. gadu starptautiskajās attiecībās, uzsver, ka “*viskonsekventāko pozīciju Rietumvalstu vidū Baltijas jautājumā ieņēma ASV un Lielbritānija [...] Tomēr arī šīs abas lielvalstis neizvirzīja Padomju Savienībai konkrētas un striktas prasības Baltijas valstu neatkarības atjaunošanā. Neatzišanas politika vairāk tika uzturēta un izmantota nevis kā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma atjaunošanas svira, bet gan vairāk kā politisks un diplomātisks instruments pret Padomju Savienību*” (sk. 27. lpp. šajā sējumā). Šo secinājumu var attiecināt arī uz 70. un 80. gadiem.

Kā starptautiski, tā arī iekšpolitiski citu padomju republiku starpā arī Baltijas republikām piemita zināma specifika Padomju Savienības kontekstā. Tas izvirza jautājumu par salīdzināmu pētījumu nepieciešamību ar citiem PSRS reģioniem, ar Padomju Savienības satelītvalstīm Austrumeiropā, kā arī par teorētiskiem skatījumiem, ar kuru palīdzību ir iespējams izskaidrot vai interpretēt faktu materiālu. *Aleksandrs Ivanovs*, runājot par nacionālo politiku Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados historiogrāfiskā aspektā, norāda, ka gan Latvijas padomju, gan Rietumu tālaika zinātnieku pētījumiem bija raksturīga politizācija un ideoloģizācija, kas izrietēja no ideju cīņas starp divām politiskajām sistēmām, tomēr Latvijas vēsturnieku, filozofu un sociologu darbi, kas skar ne tikai nacionālo politiku, bet arī citas ekonomiskās un sociālās dzīves jomas, mūsdienās gandrīz nemaz nav izmantojami, jo pilnībā bija pakļauti “*padomju režīma ilglaicīgām iecerēm, mērķiem un uzdevumiem*”, atšķirībā no Rietumeiropas un ASV sovietologu pētījumiem, kas balstījās uz sava laika aktuālākajām teorētiskajām koncepcijām. Sovetologu pētījumu stiprā puse bija ne tikai konceptuālā pieeja, bet arī tas, ka procesi tika pētīti visas PSRS mērogā, ņemot vērā arī lokālos nacionālās politikas variantus. Viena no populārākajām teorētiskajām koncepcijām bija modernizācijas teorija. Atbilstoši šai teorijai viens no modernizācijas procesa rezultātiem ir procesā iesaistīto tautu etniskās identitātes zaudēšana. Tomēr, konstatējot nacionālās identitātes saglabāšanos, par spīti modernizācijai, zinātnieki atzina, ka modernizācija iedarbina arī aizsargmehānismus. *A. Ivanovs* atzīmē, ka sovietologu pētījumos netika ņemta vērā Baltijas republiku specifika – baltiešu noraidošā attieksme pret padomju režīmu. To kompensēja Baltijas studijas, kas par Rietumu historiogrāfijas atsevišķu virzienu kļuva 60. gadu beigās. Tās aplūkoja padomju nacionālo politiku kā sistēmveidojošu faktoru, kas būtiski ietekmēja visas dzīves jomas Latvijā. Ukrainu pētnieks *Anatolijs Rusnačenko*, aplūkojot Ukrainas vietu Padomju Savienībā, uzskata, ka pēdējo ir iespējams aprakstīt impēriskās paradigmas ietvaros, turklāt šī paradigma nav pretrunā ar totalitārisma paradigmu. Ukrainu, kas oficiāli pēc Krievijas skaitījās otrā padomju republiku hierarhijā, *A. Rusnačenko* tomēr uzskata par koloniju, nevis impērijas perifēriju.

Liela daļa konferences referātu dažādos teorētiskos aspektos analizē politiskās elites nozīmi komunistisko režīmu transformācijas procesos 60.–80. gados. Zviedru pētniece *Li Benniha-Bjerkmane* uzskata, ka pastāvējušas visai būtiskas atšķirības starp Austrumeiropas valstu komunistiskajām partijām, tādēļ salīdzināmie pētījumi ir vairāk nekā nepieciešami. Lietojot Herberta Kitšelta (*Kitschelt*) un citu autoru izstrādāto dalījumu, autore uzskata, ka Austrumeiropas kompartijas 60.–80. gados var iedalīt trīs tipos – patrimoniālais (*patrimonial*), nacionālās piemērošanās (*national-accomodative*) un birokrātiski autoritārais (*bureaucratic-authoritarian*). Salīdzinot Igauniju un Slovēniju, Bulgāriju un Lietuvu, kā arī Latviju, viņa analizē kompartiju atbilstību kādam nosauktajam tipam. Nedaudz citā aspektā Latvijas kompartijas vadības – politiskās elites problēmu skata *Ilgā Kreituse*. Viņa aplūko to kā totalitārisma izpausmi un izmanto, izvērtējot 1959. gada politiskās norises Latvijas PSR. Kā norāda autore, ir jānosaka sakarība starp diviem paralēliem procesiem – no konkrētu personu darbības neatkarīgu evolūciju un pārmaiņām, kas rodas politisko aktoru apzinātas darbības rezultātā. Politiskās elites adaptācija politiskajā kontekstā, kas veidojās pēc Staļina nāves, ir aplūkota arī rumāņu vēsturnieces *Dorinas Orzacas* referātā. Autore norāda, ka Rumānijas Strādnieku partijas līdera George Georgiu-Deža (*Gheorghe Gheorghiu-Dej*) politikā pēc 1960. gada bija vērojamas izmaiņas, kuras sabiedrība uztvēra kā mēģinājumu sākt jaunu politiku, taču faktiski viņa politiskais režīms ar nacionālu nokrāsu centās maskēt centienus saglabāt iepriekšējo sistēmu. Georgiu-Deža nacionālkomunisms faktiski bija nacionālstaļinisms. Tā nav nejaušība, ka teorētiskās problēmas izvirzītas priekšplānā tieši referātos, kur aplūkota politiskās elites problemātika, jo tā, tāpat kā politisko režīmu tipoloģija, arī atšķirības starp totalitāriem, autoritāriem režīmiem, diktatūrām, politikas zinātnē ir daudz pētīta.

Viens no būtiskiem jautājumiem 60.–80. gadu izpētē ir jautājums par Baltijas republiku specifiku – kā savstarpēji, tā arī PSRS kontekstā un salīdzinājumā ar Austrumeiropas komunistiskajām valstīm. Igaunijā, Latvijā un Lietuvā veikto salīdzināmo pētījumu ir pārsteidzoši maz, ja ar tiem nesaprotam atsevišķus piemērus un salīdzinājumus. Viens no iemesliem varētu būt valodas barjera. Publikāciju “lielajās” svešvalodās ir samērā maz, un tie pārsvarā ir apkopojoši darbi, kas ne vienmēr dod pietiekami daudz materiāla salīdzināmiem pētījumiem. Konferences referāti liecina, ka Baltijas valstu vēsturnieki paralēli risina līdzīgas problēmas un viņu pētījumi var gan dot ierosmi līdzīgiem pētījumiem citās republikās, gan arī rosināt veikt salīdzināmus pētījumus. Tā lietuviešu vēsturnieks *Arvīds Anušausks* un latviešu pētnieks *Ritvars Jansons* aplūko valsts drošības iestāžu darbību 60.–80. gados. Ar šiem referātiem sasaucas divi pētījumi, kas parāda, kā drošības iestādes kontrolēja sabiedrību divās specifiskās jomās: *Sauļus Grībkausks* aplūko pielaižu jeb t.s. *dopusku* sistēmu Lietuvas rūpniecības uzņēmumos, bet *Heinrihs Strods* – kā Latvijā īstenoja trimdas izdevumu cenzūru. *Jānis Rimšāns*, balstoties lielā mērā uz Valsts drošības komitejas materiāliem, aplūko jaunatnes pretošanos komunistiskajam režīmam, bet *Nikandrs Gills* – reliģisko minoritāšu – baptistu, Vasarsvētku draudzes (pentakostu), septītās dienas adventistu un Jehovas liecinieku vajāšanas, pārsvarā 60. gados. *Juris Ciganovs* aplūko

padomju ideoloģijas galvenās pamatnostādnes muzeju darbā Latvijā 50.–60. gados. Būtisku priekšstatu par latviešu trimdas darbību sniedz notikumu aktīva līdzdalībnieka *Valtera Nollendorfa* ieskats Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšanā 70. gados. Interessants un savā ziņā negaidīts konferences problemātikas skatījums ir amerikāņu vēsturnieka *Alfreda Senna* referātā par baltiešu ieguldījumu padomju sporta attīstībā, kas patiešām bija ievērojams, īpaši hokejā un basketbolā. Šajos sporta veidos PSRS sāka gūt vērā ņemamus panākumus, tieši pateicoties baltiešu sportistiem un viņu pieredzei. Ja zinām, ka “lielais” sports Padomju Savienībā tika uzlūkots pirmām kārtām par padomju sistēmas panākumu apstiprinājumu, par ideoloģiskās propagandas sastāvdaļu, vai var vērtēt igauņu, latviešu un lietuviešu sportistu dalību PSRS valsts izlasē Staļina laikā kā kolaboracionismu? Mūsdienās baltieši bieži runā par to, ka viņu sportistu panākumi, tieši otrādi, veicināja nacionālo lepnumu un bija sava veida pretošanās padomju režīmam. Tomēr par pēckara gadiem var diskutēt. Skaidrāks šis jautājums ir poststaļinisma gados, kad sports patiešām kļuva par būtisku pretošanās arēnu. Tā lietuviešiem basketbola spēle starp “*Žalgiris*” un Maskavas CSKA bija kauja starp Lietuvu un padomju militāristiem, varbūt pat pret Padomju valsti kopumā. Tāds pats uzskats bija arī igauņu sportistiem.

Daudzi nosauktie referāti lielā mērā balstīti uz intervijām ar notikumu aculieciniekiem. L. Bennihās-Bjerkmanes un N. Gilla referātos tās ir svarīgs avots. Jāuzsver, ka mutvārdu vēsture pēdējos piecpadsmit gados ir izveidojusies par patstāvīgu pētījumu nozari. Par to liecināja arī ievērojamais mutvārdu vēstures pētnieku referātu skaits konferencē. Kā norāda *Māra Zirnīte*, mutvārdu vēstures pētniecība Latvijā pašlaik attīstās socioloģijas un filozofijas gultnē un maz tiek izmantota vēsturnieku pētījumos. “*Mutvārdu vēsture palīdz skaidrot cilvēka izpratni par sabiedriskajiem notikumiem un savu lomu tajos; tā piedalās nacionālā vēstures stāsta veidošanā [..]*” (sk. 146. lpp. šajā sējumā). Konfrontējot mutvārdu vēstures liecības ar 60.–80. gadu presi, autore secina, ka mutvārdu liecības uzrāda tēmas, par kurām presē nav teikts nekas, pretrunas preses publikācijās sniedz papildu skaidrojumu un uzrāda preses ietekmi retorikā un simbolu valodā. *Irēnas Salenieces* pētījums par mutvārdu vēstures avotu izmantošanu 60.–80. gadu reliģiskās dzīves pētīšanā rāda, ka minētajā laikposmā pastiprinājās dzīves sekularizācijas tendence, kas notika gan varas spiediena, gan arī cilvēka individuālās izvēles dēļ. *Edmunds Šūpulis* aplūko t.s. atmiņas politiku, to, “*kā saskaņojas personiskās atmiņas un publiskā pagātnes reprezentācija, kā mijiedarbojas individuālais laikmeta traktējums un vēstures piedāvātā perspektīva*” (sk. 170. lpp. šajā krājumā).

Kopumā konferences referāti pārstāv visai daudzveidīgu pētījumu loku un atspoguļo 60.–80. gadu Baltijas vēstures pētniecības pašreizējo stāvokli, īpaši Latvijā un Lietuvā. Konference bija sava veida pārskats par pētniecības potenciālu un virzieniem. Jācer, ka tā patiešām kļūs par atspēriena punktu turpmākajiem pētījumiem.

Daina Bleiere

LATVIJAS REPUBLIKAS VALSTS PREZIDENTES
VAIRAS VĪKES-FREIBERGAS UZRUNA
KONFERENCES DALĪBNIEKIEM

Augsti godājamie Vēsturnieku komisijas dalībnieki! Ekselences! Dāmas un kungji!

Es apsveicu Latvijas Vēsturnieku komisiju un visus konferences dalībniekus ar šo gadskārtējo konferenci, kas ir kļuvusi par ļoti jauku tradīciju un palīdz risināt mums tik nozīmīgās vēstures daudzos jautājumus.

Es priecājos par to, ka šogad Vēsturnieku komisija ir izgājusi ārpus tiem striktajiem rāmjiem, kādi tai sākotnēji bija uzdoti, un pieskārusies laikposmam, kas iesniedzas nu jau vairs ne tik senā pagātnē. 60.–80. gadi – tie ir gadi, kas daudziem klātesošajiem vēl ir spilgtā atmiņā. Dažiem tie bija jaunības gadi, ko atceras ar prieku tāpēc, ka tad viņi bija vēl jauni un skaisti. Citiem tie bija studiju gadi, tie gadi, kad veidojās domāšana, ko ietekmēja viņu skolotāji, arī tolaik valdošā ideoloģija. Tagad ir iespējas atskatīties uz šiem gadiem bez ideoloģijas žņaugiem, no cita redzesloka, ar citu – plašāku skatienu.

Es ļoti vēlētos redzēt, ka ne tikai vēsturnieki, bet arī citu akadēmisko disciplīnu pārstāvji pievērstos šim periodam, jo būtu vērtīgi to apskatīt ne tikai no profesionālā vēsturnieku viedokļa, bet arī no citu sabiedrisko zinātņu – socioloģijas, politoloģijas, arī literatūras, psiholoģijas – viedokļa. Tas šajā konferencē daļēji tiek aizsākts. Tas ir darbs, ko ilgu gadu Rietumos darīja Baltijas Studiju apvienība un citas līdzīgas organizācijas, – raudzīties uz kādu periodu kompleksi, interdisciplināri, ņemot palīgā arī citu jomu speciālistus.

(Turpinājums angļu valodā)

Dear friends of the Commission of the Historians of Latvia,
Excellencies,
Ladies and Gentlemen,
Welcome to this yearly Conference of the Commission of the Historians of Latvia!

It is an important event. We are trying to look back on these very complicated and frequently painful periods of Latvia's history with the objectivity that is brought both by distance in time and by putting together points of view from different researchers, researchers from different countries and researchers, hopefully, free from the ideological strictures that the totalitarian system imposes on people.

As I was saying, the 60s and 80s are not that long ago. Many of those sitting here will recall them still. This is an interesting period. It was an interesting period of change

in the West. It is a period that saw change also in Latvia and the three Baltic countries and in whole Eastern Europe. But these changes were not identical. They happened in different ways. This is why I am particularly pleased to see in this Conference participants from neighbouring Lithuania – another Baltic country where conditions nevertheless were not identical to those in Latvia. It is extremely valuable to compare how the same epoch, the same general strictures, both political and ideological, economical, how they might have had different effects on two neighbouring countries. We have here historians from the Ukraine. Again – the same Soviet system, but a different people and different conditions. Very valuable to compare it, too.

The 60s and 80s came after the death of Stalin and the end of the most brutal and sanguinary period in Soviet history. But that does not mean that these decades were any less totalitarian or less oppressive, even if they were, I guess, less costly to human lives and human suffering in the most brutal sense of the word.

There was change happening in the Soviet Union. It was extremely gradual, it was at times almost impossible to perceive for those who lived through it. Nonetheless there were changes happening in the system and some of them touching Latvia were in many ways for the worst, even as the death of Stalin had opened a hope for an easing up of the burden of the Soviet system, the process of deliberate and excessive industrialisation of Latvia together with an influx of Russian-speaking population and an equally deliberate Russification of both the demography and the social environment had an impact on Latvian culture and on the Latvian people, which was sufficiently severe to, in fact had contributed to the movement for independence at the end of the 80s.

It is this period of change then that the Conference, which opens today, is going to address. I wish the very best of success to the participants of the Conference! I would encourage you all not just to pursue your own research but to encourage students around you to take up topics. There are great many of them that still need investigation. I keep telling also people, who wish to support our youth, that scholarships for doctoral theses and even master theses in history, would be a very wise investment.

We have a controversy going on here in Latvia about whether history – history of Latvia – should be taught separate from the rest of the world. This Conference here, I think, looks at Latvia in the context of Eastern Europe. Anything that happens in a country, of course, happens in a wider context. I think this is the advantage of this Conference that it will provide both the focus and the background. Whatever the technical way of presenting history to students, that is ultimately what they have to master. They have to know the history of their country. And they have to know it in more detail than maybe people in other countries do. At the same time, of course, no country lives in isolation from others and what happens in one, has to be seen in a broader context. For history it is particularly important because the events that have

swept across our continent, of course, have never touched any one country alone, there have always been others like it.

Welcome to you all, welcome to the participants!

Thank you for the work that you do! It is important for history. It is important for the people, whose histories you are investigating. And it is most important for the posterity, because, of course, the ultimate lesson of history is this: we wish to retain from it what is valuable, which is self-affirming, which gives us hope and faith, but we wish to leave behind the gross mistakes, and the wrongs that history has perpetuated. History gives us a perspective to look at the future, I think, with more optimism and more courage. In that sense, thanks to all historians for doing what is not just an academic pursuit, but also a socially extremely important pursuit.

I wish you well!

Antonijs Zunda

Baltijas jautājums 20. gadsimta 60. gadu starptautiskajās attiecībās

Baltijas valstu problēma un Rietumvalstis

Baltijas valstu problēma starptautiskajās attiecībās radās 1940. gada vasarā, kad Padomju Savienība okupēja, anektēja un inkorporēja savā sastāvā Latviju, Lietuvu un Igauniju. Daudzas demokrātiskās Rietumvalstis neatzina šo PSRS prettiesisko politiku. Līdz ar to Otrā pasaules kara beigās uzvarētājvalstīm, veidojot jaunu pēckara kārtību, bija jārisina arī Baltijas jautājums. 50.–60. gadu starptautiskajās attiecībās Baltijas problēmai bija vairāki aspekti: juridiskais, politiskais un zināmā mērā arī ekonomiskais. Juridiskais aspekts parādījās kā Padomju Savienības Baltijas valstīs īstenotās politikas starptautiska neatzišana. Tika uzsvērts, ka, iznīcinot Baltijas valstu neatkarību, Padomju Savienība ir rīkojusies prettiesiski; ka šāda politika ir pretrunā ar starptautisko tiesību normām; ka tā nav akceptējama un ir nelegitīma. Aukstā kara un konfrontācijas apstākļos Rietumvalstis Baltijas problēmu izmantoja arī kā politiskās un diplomātiskās cīņas ieroci pret Padomju Savienību. Tas tika darīts starptautiskās konferencēs un dažādos forumos, kā arī no starptautisko organizāciju tribīnes. Baltijas problēmas ekonomiskais aspekts izpaudās kā Padomju Savienības pretenzijas uz neatkarīgās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Republikas zeltu un citiem īpašumiem, kas pēc kara beigām bija Rietumvalstīs, kā arī sarunās par to piederību.

Jāatzīmē, ka Baltijas problēma 60. gadu sarežģītajās starptautiskajās attiecībās neguva nekādu praktisku risinājumu. Tā bija kļuvusi par Rietumu un PSRS pretimstāvēšanas politikas sastāvdaļu, kurā kaut kāda pozitīva virzība un izmaiņas bija iespējamās tikai tad, ja uzlabotos starptautisko attiecību klimats. Rietumvalstis pēc to attieksmes pret Baltijas problēmu 60. gados nosacīti iedalāmas trijās grupās. Pie pirmās grupas piederēja ASV, Kanāda, VFR un citas valstis, kas ne *de facto*, ne *de iure* neatzina Baltijas valstu iekļaušanu PSRS. Otra valstu grupa ar Lielbritāniju priekšgalā uzsvēra, ka notikušās izmaiņas Baltijas valstīs tās atzīst *de facto*, bet neatzīst *de iure*. Rietumos bija valstis (piemēram, Zviedrija), kas jau 1940. gadā un arī apskatāmajā laikā atzina padomju režīma leģitimitāti Baltijas valstīs.

Zviedrijas valdības politika Baltijas jautājumā pēckara periodā ir dažādi interpretēta kā politiķu, tā vēsturnieku vidū. Tā, piemēram, vēsturnieks K. Kangeris, analizējot Zviedrijas valdības dokumentus un sarunas ar Padomju Savienību, nonāk pie secinājuma, ka Zviedrija jau 1940.–1941. gadā *de facto* un *de iure* ir atzinusi Baltijas valstu okupāciju. K. Kangeris atsaucas uz Zviedrijas un PSRS Ārlietu ministrijas saraksti un citē Zviedrijas 1941. gada 6. novembra notu, kurā uzsvērts, ka “*Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pievienošana Padomju Sociālistisko Republiku Savienībai notikusi pilnīgi brīvprātīgi, un Zviedrijas valdība ir atzinusi izmaiņas, kas notikušas tā rezultātā*”¹. Arī 1941. gada 30. maijā parakstīto PSRS un Zviedrijas kompensāciju līgumu K. Kangeris novērtē kā zviedru politikas loģisku soli.

Latvijas Universitātes Vēstures fakultātes doktorande A. Daudze savos pētījumos atzīmē, ka Latvijas un pārējo Baltijas valstu iekļaušanas fakts PSRS sastāvā ir izraisījis lielu interesi vēstures un juridiskajā literatūrā. Viņa uzsver, ka zviedru vēsturnieks V. Kalgrēns ietur *de facto* atzīšanas līniju, savukārt Zviedrijas Juridiskā departamenta vadītāja G. Engzela 1945. gada 3. maijā sagatavotā izziņā ietverta arī *de iure* atzīšana. A. Daudze secina, ka Zviedrijas valdība nekad strikti nav formulējusi savu pozīciju *de iure* jautājumā, laikiem tādējādi cerēdama saglabāt kaut kādas politiskā manevra iespējas, kaut kādus tirgošanās elementus sarunās ar Padomju Savienību.²

Rietumu demokrātisko valstu politiskais atbalsts Baltijas jautājumā 60. gados salīdzinājumā ar 50. gadiem tomēr kļuva vājāks. To apliecina ASV valdības ikgadējo deklarāciju tonalitāte Baltijas valstu dibināšanas atceres dienā. ASV paziņojumi vairs nebija tik asi un uzbrūkoši, tie bija kļuvuši vispārīgāki.³ Šādas pārmaiņas varēja izskaidrot ar to, ka bija jau pagājis pietiekami ilgs laiks kopš Baltijas valstu okupācijas un aneksijas un problēma zināmā mērā zaudēja aktualitāti. Nozīme bija arī tam, ka ASV 60. gadu pašā sākumā pie varas nāca jaunās paaudzes liberālais politiķis Dž. F. Kenedijs. Viņš bija visjaunākais prezidents ASV līdzšinējā vēsturē. Baltiešu trimdas aprindās radās neziņa par turpmāko ASV politiku. Piemēram, “Londonas Avīze” šajā laikā satraukti rakstīja, ka iespējama vienošanās starp ASV un PSRS par pēckara perioda smagākajām problēmām, kas baltiešiem var būt nelabvēlīga.

Meklējot risinājumu sarežģītākajām starptautisko attiecību problēmām, PSRS līderis Ņ. Hruščovs ierosināja ASV prezidentam Dž. F. Kenedijam 1961. gada 3.–4. jūnijā tikties Vīnē. Kā raksta pazīstamais starptautisko attiecību pētnieks J. Ričardsons, Ņ. Hruščovs uzskatīja, ka Dž. F. Kenedijs ir jauns un neizlēmīgs prezidents, ko varēs ietekmēt un piespiest pieņemt PSRS pozīciju.⁴ Ar Vīnes samītu pasaules sabiedrība saistīja zināmas cerības.

Baltiešu trimdas organizācijas uzmanīgi sekoja Vīnes samīta norisei un informācijai par abu lielvalstu līderu tikšanos. Valdīja satraukums, ka ASV jaunais prezidents, kas uzsvēra nepieciešamību pēc elastīgākas ārpolitikas attiecībās ar PSRS, varētu būt tai

pārāk piekāpīgs. Abu lielvalstu vadītāju sarunas Vīnē cieta neveiksmi. Viss liecināja par to, ka ASV neatbalstīs kaut kādas Rietumvalstīm nelabvēlīgas izmaiņas pēckara Eiropas izkārtojumā.

Tomēr salīdzinājumā ar iepriekšējo ASV prezidentu D. Eizenhaueru Dž. F. Kenedija attieksme pret Austrumeiropas un Baltijas apspiesto tautu problēmām bija daudz diplomātiskāka. 1963. gada jūnijā viņš izteicās, ka ASV atbalsta katras tautas tiesības brīvi izvēlēties savu attīstības ceļu, bez iejaukšanās no ārienes. Prezidents savā darbībā uzsvēra t.s. septiņu punktu rīcības programmu. Pamatideja bija tāda, ka visi strīdi starp PSRS un Rietumiem jārisina politiskā ceļā. Dž. F. Kenedijs neizvirzīja Baltijas jautājuma apspriešanu Apvienoto Nāciju Organizācijā. Līdzīgu nostāju ieņēma arī nākamais ASV prezidents L. Džonsons.

ASV Kongresā bija politiķi, kas centās konsekventi uzturēt diskusiju par Baltijas valstu likteni. Apskatāmajā laikā šeit tika apspriestas vairākas rezolūcijas, kas tomēr nedeva nekādus jaunus risinājumus Baltijas jautājumā. 1965. gada jūnijā sakarā ar Baltijas valstu okupācijas 25. gadadienu ASV Kongresa abas palātas izstrādāja un nosūtīja prezidentam L. Džonsonam speciālu aicinājumu. Tajā bija izteikts ierosinājums pacelt Baltijas jautājumu ANO un citos starptautiskos forumos, ar mērķi sekmēt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tiesības uz pašnoteikšanos. 1966. gada 25. jūlijā senators T. Dods iesniedza ASV senāta Juridiskajai komisijai pētījumu par to, kā Padomju Savienība nodibināja savu kontroli pār Baltijas valstīm un Austrumeiropu. Viņš uzsvēra, ka atsevišķās valstīs notikusi okupācija, citur tas noticis, iesākumā veidojot koalīcijas valdības, kuras vēlāk ar dažādu sazvērētību un krīžu palīdzību transformējās par komunistiskiem režīmiem.

ASV Kongresa loceklis, baltiešu interešu aizstāvis E. Dervinskis uzskatīja, ka ASV nedrīkst piekopt dubultu politiku. Ja ASV iestājas par pašnoteikšanās tiesībām Baltijas tautām, tad tām kaut kas jā dara arī praktiski, lai to īstenotu dzīvē. Pēc tam kad Brazīlija likvidēja Baltijas valstu sūtniecības, ASV valdība 1962. gada 20. martā nodemonstrēja zināmu konsekvenci un nosūtīja tai protesta notu, tādējādi apliecinot savu stingro pieeju Baltijas problēmai.⁵

1964. gadā ASV ar Padomju Savienību parakstīja konsulārās sadarbības līgumu, kas noteica, ka Baltijas valstis tiek iekļautas ASV ģenerālkonsulāta Ļeņingradā apkalpojamajā apgabalā. Līguma ietvaros ASV ģenerālkonsuls viesojās Baltijas valstīs, iepazīstoties ar izglītības, kultūras un zinātniskajām iestādēm. ASV konsulārie darbinieki palīdzēja baltiešu ģimeņu apvienošanā un vīzu jautājumos, sekmēja sadarbību kultūras jomā. Tomēr ASV oficiālie pārstāvji šo vizīšu laikā netikās ar Baltijas padomju republiku valdības ministriem, augstiem režīma funkcionāriem. ASV vēstniekam Padomju Savienībā, kā arī valdības ministriem bija aizliegts apmeklēt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR. Šādu pieeju noteica ASV īstenotā neatzišanas politika.⁶

Neraugoties uz atsevišķiem soļiem, ASV arī 60. gados salīdzinājumā ar citām Rietumvalstīm ieņēma visstingrāko nostāju Baltijas jautājumā un demonstrēja atklātu solidaritāti ar baltiešu tautām to centienos pēc neatkarības atjaunošanas. ASV apskatāmajā laikā apliecināja sevi kā galveno Baltijas jautājuma sargu un nelikumīgās okupācijas neatzīšanas politikas īstenotāju.

Ar ASV tiešu atbalstu baltiešu diplomātus 1961. gada janvārī uzaicināja uz piecpadsmi NATO valstu konferenci Parīzē. Latviju pārstāvēja sūtnis Parīzē O. Grosvalds. Baltijas valstīm ļoti svarīgs bija konferencē pieņemtais 10. ieteikums, kas rosināja risināt apspiesto Austrumeiropas tautu problēmas, atbalstot to tiesības uz pašnoteikšanos un valstiskuma atjaunošanu.⁷

1963. gada rudenī notika sarakste starp Valsts departamentu un ASV Kongresa pārstāvju palātas locekli E. Dervinski, kurš ierosināja uzaicināt Baltijas valstu diplomātus Vašingtonā savu valstu vārdā parakstīt kodolieroču izmēģinājumu aizliegšanas līgumu. Valsts departaments uzskatīja, ka baltiešu diplomāti to nevar darīt, jo viņiem nav savu valdību pilnvarojuma. Tam piekrita arī Vašingtonā akreditētie Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomāti. Valsts departaments sarakstē ar E. Dervinski arī kārtējo reizi atzīmēja, ka ASV valdība nekad nav atzinusi PSRS Baltijas valstu okupāciju par likumīgu. Tika arī norādīts, ka Baltijas valstu diplomātu aktivitātes ASV pamatā ir saistītas ar reprezentāciju un konsulārajām funkcijām. Latvijas sūtnis ASV A. Spekke 1963. gada augustā, piekrītot ASV Valsts departamenta nostājai, norādīja, ka parakstāmais līgums neskars apspiesto Austrumeiropas valstu statusu un ka baltieši nevēlas parakstīt kaut kādus dokumentus kopā ar PSRS, jo vairs neuzticas šai valstij.⁸

Baltijas jautājumu Rietumos 60. gados mēģināja aktualizēt arī baltiešu trimdas organizācijas, regulāri piesūtot deklarācijas, paziņojumus, memorandus un cita veida dokumentus savām mītnes zemju valdībām, ANO, Eiropas Padomei, Eiroparlamentam u.c. Šādai taktikai bija rezultāti, jo, piemēram, Lielbritānijas delegāts ANO, 1960. gada 28. novembrī uzstājoties Ģenerālajā asamblejā, norādīja uz Baltijas valstu smago likteni PSRS koloniālajā impērijā. Līdzīga nostāja bija arī Kanādas valdības vadītājam Dž. Dīfenbeikam, kurš prasīja PSRS sarīkot brīvas vēlēšanas Baltijā. Arī Eiropas Padomes Parlamentārā asambleja 1960. gada 29. septembrī pieņēma rezolūciju nr. 189 sakarā ar Baltijas valstu aneksijas 20. gadadienu, kurā puda atbalstu baltiešu brīvības centieniem. Rezolūcijā bija izteikts aicinājums atbalstīt Baltijas tautu bēgļu pūles saglabāt un attīstīt savu nacionālo kultūru, valodu un tradīcijas.⁹ Baltiešu trimdas organizācijas 1965. gadā Ņujorkā pasaules tirdzniecības izstādes EXPO laikā sarīkoja protesta demonstrāciju, atgādinot par latviešu, lietuviešu un igauņu likteni PSRS. Demonstranti prasīja atjaunot Baltijas valstu suverenitāti un iesniedza visām ANO nekomunistiskajām valstīm īpašu manifestu "*Soviet colonialism in the Baltic States*".

ASV valdības politiku Baltijas jautājumā 60. gados labi raksturo Valsts departamenta vēstule Pasaules Igaunu padomes prezidentam O. M. Pirsalu. Vēstule rakstīta kā atbilde O. M. Pirsalu telegrammai ASV prezidentam L. Džonsonam. Valsts departaments mierina igauņu trimdas organizācijas līderi, ka ASV sakarā ar politiskā dialoga aktivizēšanos ar PSRS pēc Karību krīzes negatavojas atkāpties no saviem ārpolitiskajiem principiem – arī attiecībā uz Baltijas jautājumu. ASV nekad neatzīs par likumīgu PSRS veikto Baltijas valstu okupāciju un aneksiju. Lai gan Padomju Savienība pēdējā laikā sniegusi miermīlīgus paziņojumus, ASV nav nekādu ilūziju par komunistiskās pasaules patieso attieksmi pret brīvo pasauli. PSRS līdera Ņ. Hruščova izteikumi par mierīgo līdzāspastāvēšanu ar Rietumiem ir tikai komunistu taktikas, nevis stratēģijas maiņa. Komunistu mērķis ir dominēt visā pasaulē. ASV nesāks globālu konfrontāciju ar komunistisko pasauli, tā ir par politisku dialogu un diskusijām par visām problēmām un nekad neatkāpsies no saviem pamatprincipiem un vērtībām.¹⁰ Šāda ASV valdības atbilde O. M. Pirsalu liecināja, ka tās attieksme pret Baltijas problēmu 60. gadu pirmajā pusē salīdzinājumā ar iepriekšējiem gadiem nav būtiski mainījies. Lai gan tika mainīta retorika, ASV palika konsekventās neatzīšanas politikas pozīcijās.

ANO un Baltijas jautājums

Baltijas valstu traģiskais liktenis reizumis tika pieminēts arī Apvienoto Nāciju Organizācijā. Latvijas, Igaunijas un Lietuvas vārds ik pa laikam parādījās ANO atsevišķu Rietumvalstu diplomātu dienaskārtībā. Tā, piemēram, 1961. gada 6. februārī ASV senators T. H. Kjuhels iesniedza senātam rezolūcijas projektu par Baltijas valstu jautājuma apspriešanu Apvienoto Nāciju Organizācijā. Tomēr ASV Valsts departaments neko nedarīja, lai virzītu šo jautājumu tālāk ANO oficiālajā aprītē.¹¹ Valdība uzskatīja, ka apskatāmajā laikā šāds risinājums nav stratēģiski pareizs un tas var tikai kaitēt baltiešu interesēm. Gadu vēlāk valsts sekretārs D. Rasks atkal saņēma senāta priekšlikumu, kurā bija izteikts ierosinājums ar ANO palīdzību panākt padomju karaspēka, drošības iestāžu un ieplūdināto kolonizatoru izvākšanu no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas. Vienlaikus tika izvirzīta prasība atļaut visiem padomju režīma deportētajiem baltiešiem atgriezties savā dzimtenē. ASV senāts uzskatīja, ka pēc šo soļu īstenošanas ANO kontrolē Baltijas valstīs ir jāorganizē pilnīgi brīvas vēlēšanas, kuru rezultāti noteiks šo valstu turpmāko likteni.¹² ASV prezidenti Dž. F. Kenedijs un L. Džonsons, lai gan labi izprata Baltijas jautājuma būtību, tomēr atteicās to aktualizēt no ANO tribīnes.

ASV valdības pozīcija attiecībā pret Baltijas jautājuma apspriešanu ANO labi parādījās valsts sekretāra vietnieka B. Heija vēstulē ASV Kongresa pārstāvju palātas Ārlietu komisijai. Viņš uzsvēra, ka valdība joprojām neatzīst PSRS veikto Baltijas valstu okupāciju, bet vienlaikus arī paskaidroja, kāpēc tā ieņem tik atturīgu nostāju ANO

tribīnes izmantošanā. B. Heijs atzīmēja, ka šī starptautiskā organizācija nevar būt tā vieta, kur varētu kaut ko praktisku darīt Baltijas jautājuma atrisināšanā. Viņš uzskatīja, ka ANO pamatmisija ir stiprināt mieru un drošību. B. Heijs arī norādīja, ka daudzas jaunās ANO valstis, apspriežot šo jautājumu, droši vien nostātos Padomju Savienības pusē un to nenosodītu. Galu galā baltiešu labā nekas netiktu izdarīts, saasinātos attiecības ar PSRS, un daudzas valstis uzskatītu, ka tas ir tikai nedraudzīgs žests no ASV puses.¹³

Arī Baltijas valstu diplomātisko misiju vadītāji Vašingtonā ieklausījās šajos Valsts departamenta argumentos un atzina, ka tie ir pareizi. Valdīja pārliecība, ka daudzas Āzijas un Āfrikas jaunās valstis nemaz neiedziļinātos Baltijas problēmā un varbūtējais balsojums ANO būtu nelabvēlīgs Latvijai, Lietuvai un Igaunijai. Vienīgie reālie sabiedrotie bija Rietumeiropas valstis, ASV, Kanāda, Austrālija, Jaunzēlande, atsevišķas Dienvidamerikas valstis. Tā vēlamā rezultāta vietā varēja iegūt pretējo un tādējādi tikai sarežģīt Baltijas valstu problēmas risinājumu. Ja ANO Ģenerālajā asamblejā Baltijas jautājums tiktu likts uz balsojumu un tā rezultāts Latvijai, Lietuvai un Igaunijai būtu negatīvs, tad Padomju Savienība iegūtu plašu starptautisku atbalstu savai pozīcijai.

Neraugoties uz šādu nostāju, Baltijas problēmu ANO mēģināja aktualizēt baltiešu trimdas organizācijas. 1965. gada novembrī Lietuvas Neatkarības atjaunošanas komiteja laikrakstā *The New York Times* publicēja aicinājumu ANO izvērtēt situāciju Baltijas valstīs un panākt šo valstu neatkarības pilnīgu atjaunošanu. 13. novembrī pie ANO galvenās mītnes Ņujorkā notika plaša baltiešu protesta akcija, kas pievērsa uzmanību apspiesto Baltijas tautu stāvoklim PSRS un šīs valsts koloniālajai politikai. Pasaules Brīvo Latviešu apvienība nosūtīja attiecīgu memorandu ANO ģenerālsekrētam U Tanam (*U Thant*).

1965. gada 13. novembrī lietuviešu, latviešu un igauņu trimdas organizāciju sanāksmē pieņēma lēmumu dibināt jaunu apvienību – “Baltiešu aicinājums Apvienotajām Nācijām” (*Baltic Appeal to the United Nations – BATUN*). Organizācija darbību sāka 1966. gada sākumā.¹⁴ Par tās prezidentu ievēlēja lietuvieti monsinjoru Dalkunu, bet par valdes priekšsēdētāju apstiprināja N. Trepšu. Organizācijas deklarācijā uzsvērts, ka tā nav politiska un ka to nefinansē ASV vai kāda cita valsts. *BATUN* uzsvēra, ka tās pamatmērķis ir vākt un analizēt informāciju par situāciju Baltijas valstīs un iesniegt to ANO dalībvalstīm.

Pildot šo misiju, *BATUN* centās sadarboties ar ietekmīgāko Rietumvalstu pārstāvjiem Apvienoto Nāciju Organizācijā. 1965. gada 6. decembrī Lielbritānijas delegācijas vadītājam lordam Karadonam nosūtīja speciālu aicinājumu. Tajā bija izteikts lūgums Anglijas valdības vārdā iesniegt ANO 24 valstu komitejā (tā bija komiteja, kas nodarbojās ar koloniālisma problēmām) pieprasījumu par padomju režīma koloniālās politikas Latvijā,

Lietuvā un Igaunijā izvērtēšanu. Vēl britu diplomātam lūdza ierosināt ANO Ģenerālās asamblejas darba kārtībā iekļaut jautājumu par Baltijas tautu pašnoteikšanās tiesībām un to valstiskās neatkarības atjaunošanu.¹⁵

BATUN aicinājumam pievienoja memorandu "Padomju koloniālisms Baltijas valstīs", kā arī citus dokumentus, kas labi parādīja Baltijas problēmas vēsturi un tās būtību. Iesniegtie materiāli bija kvalitatīvi, tajos bija atsauces uz dažādiem starptautiskiem līgumiem, konvencijām un ANO Statūtiem. Pastāvošā situācija Baltijā tika salīdzināta ar Āfrikas un Āzijas valstīm un uzvērts, ka tur ANO atbalsta apspiesto tautu tieksmes pēc neatkarības. Savukārt Baltijas valstis, kur PSRS rupji pārkāpj cilvēktiesības un pamatbrīvības, līdz šim nav izpelnījušās ANO uzmanību un atbalstu. Memorandā ANO tika pārņemta dubultstandarta politika. *BATUN* ierosināja Baltijas jautājumu interpretēt nevis kā kādas valsts iekšēju problēmu, kas tādējādi liegtu ANO atbalstu apspiestajām nācijām, bet gan kā starptautisku problēmu.¹⁶

1966. gada janvārī *BATUN* pārstāvji tikās ar britu misijas ANO pārstāvi E. Joudi un pārrunāja iepriekš iesniegto dokumentu likteni. Pēc šīs tikšanās E. Joude ziņoja uz Londonu, ka *BATUN* joprojām lūdz Viņas Majestātes valdības atbalstu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas jautājuma iekļaušanai 24 valstu komitejas darba kārtībā un Padomju Savienības veiktās Baltijas valstu okupācijas izvērtēšanā ANO Ģenerālajā asamblejā. *BATUN* vadītājs lietuviešu monsinjors Dalkuns arī informēja par nodomu griezties ar līdzīgu lūgumu pie visām ANO dalībvalstīm, izņemot Padomju Savienību. E. Joude atzīmēja, ka monsinjors Dalkuns sarunā izteicies, ka jurists Goldbergs no ASV misijas bijis optimistiski noskaņots.

E. Joude pēc sarunas ar Dalkunu savā ziņojumā britu Ārlietu ministrijai konstatēja – viņam palicis iespaids, ka uz *BATUN* aktivitātēm ar simpātijām skatās tikai ASV, bet Āzijas un Āfrikas valstis ir diplomātiskas un tieši nenoraida savu atbalstu. E. Joude izteica šaubas, vai baltieši ar savām aktivitātēm tuvākajā laikā gūs kaut kādus sasniegumus, jo Āzijas un Āfrikas valstīm ir maza interese par koloniālismu ārpus sava kontinenta, tās arī negrib sabojāt attiecības ar Padomju Savienību. E. Joude uzskatīja, ka Lielbritānijai nevajadzētu iesaistīties *BATUN* ierosinājumu atbalstīšanā.¹⁷

BATUN aktivitātes izraisīja diskusijas arī Lielbritānijas parlamenta lordu palātā. 1966. gada 13. decembra sēdē lords Konesfords uzdeva jautājumu ārlietu ministram, ko valdība darījusi baltiešu tautu pašnoteikšanās tiesību aizstāvēšanā – arī Apvienoto Nāciju Organizācijā. Ārlietu ministra vietnieks lords Valstons savā atbildē atzīmēja, ka Lielbritānija nav atzinusi Baltijas valstu inkorporāciju PSRS sastāvā *de iure* un uzskata, ka baltiešiem ir tiesības uz pašnoteikšanos. Par apskatāmo problēmu valdība ANO nav iesniegusi nevienu rezolūciju. Cits parlamenta deputāts lords Blitons pievērsa ministra uzmanību tam, ka Anglija tādējādi piekopj dubultstandarta politiku – tā nosoda koloniālismu Rodēzijā, bet nesaskata to Baltijā.¹⁸

Pēc diskusijām lordu palātā Lielbritānijas Ārlietu ministrija pieprasīja papildu informāciju no savas pārstāvniecības Apvienoto Nāciju Organizācijā. 1966. gada decembrī saņemtā atbilde liecināja, ka Baltijas valstu jautājums pagaidām nav iekļauts ANO 24 valstu komitejas darba kārtībā un tuvākajā laikā nekādas aktivitātes šajā virzienā netiek plānotas. Komiteja strādā pie Rodēzijas, Omānas, Dienvidrietumāfrikas un Portugāles koloniju, kā arī franču Somālijas jautājumiem. Britu diplomāti ANO arī uzsvēra, ka Baltijas jautājumu risināt visvairāk traucē PSRS, kas skaidro, ka Latvija, Lietuva un Igaunija ir brīvprātīgi iekļāvušās tās sastāvā un ka tās nav kolonijas, līdz ar to uz šīm valstīm nav attiecināmi ANO Statūtos ietvertie principi par dekolonizāciju. Tomēr Lielbritānijas, ASV, kā arī citu valstu delegācijas laiku pa laikam mēģināja uzsākt diskusiju par Baltijas valstu likteni Padomju Savienībā. Ziņojuma nobeigumā bija uzsvērts, ka Baltijas problēmu nevar risināt dekolonizācijas politikas kontekstā.¹⁹

Baltijas jautājums atkal noskanēja ANO 1974. gada janvārī, kad organizācijas ģenerālsekretāts K. Valdheims saņēma *BATUN* memorandu un divu nelegālu Igaunijas organizāciju – Igaunijas Nacionālās frontes un Igaunijas Demokrātiskās kustības vēstuli par situāciju Baltijas valstīs. Dokumentos ļoti kritiskā formā bija raksturota PSRS īstenotā politika. Tika uzsvērtā Baltijas valstu kolonizācija, rusifikācija, rupjie cilvēktiesību pārkāpumi, represijas pret nacionāli domājošiem cilvēkiem. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas iedzīvotājiem, kā bija atzīmēts memorandā, ir tikai divas alternatīvas: pilnībā pakļauties un kļūt par padomju režīma vergiem vai aktīvi pretoties. ANO tika aicināta iesaistīties Baltijas problēmas risināšanā, kamēr visi labākie baltiešu intelektuāļi un citi aktīvi sabiedrības locekļi nav apcietināti, deportēti vai nogalināti. Memoranda iesniedzēji norādīja uz pretrunu, kāda pastāv starp ANO Statūtos formulētajiem augstajiem principiem un Baltijas valstu iedzīvotāju likteni PSRS koloniālajā impērijā. ANO pēckara periodā ir sekmējusi neatkarības piešķiršanu tādām mazām nācijām un teritorijām kā Maldivu salas, Nauru, Puertoriko, nu ir pienācis laiks atbalstīt arī trīs Baltijas tautas. Iesnigtajos dokumentos bija izstrādāts arī konkrēts plāns, kas paredzēja padomju koloniālās administrācijas likvidēšanu, PSRS karabāzu un armijas izvešanu, deportēto Baltijas valstu iedzīvotāju atgriešanos dzimtenē, brīvu, demokrātisku vēlēšanu organizēšanu ANO kontrolē.²⁰

Tā kā PSRS režīms izvērsa represijas pret baltiešu disidentiem, *BATUN* 1975. gada februārī nosūtīja jaunu vēstuli ANO ģenerālsekretāram K. Valdheimam un Cilvēktiesību komisijai, lūdzot aizsargāt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas iedzīvotāju tiesības uz vārda brīvību un iekļaut jautājumu par situāciju Baltijas valstīs tuvākās sēdes darba kārtībā. Arī britu ārlietu ministrs Dž. Kalagens sakarā ar savu vizīti PSRS saņēma līdzīga satura vēstuli. Baltiešu trimdas organizācijas tādējādi izmantoja visas iespējas, lai brīvībai pasaulei atgādinātu par netaisnību, kas pieļauta, risinot pēckara pasaules problēmas.²¹

Neraugoties uz baltiešu trimdas organizāciju daudzajām aktivitātēm, Baltijas jautājums tā arī netika oficiāli iekļauts nedz ANO Ģenerālās asamblejas, nedz kādas komi-

sijas darba kārtībā. Par konkrēto situāciju Baltijas valstīs ANO Ģenerālās asamblejas diskusijās dažreiz izteicās ASV, Lielbritānijas, Kanādas un citu Rietumvalstu pārstāvji. Tā, piemēram, ASV vēstnieks ANO A. Stīvensons iesniedza dalībvalstīm memorandu, kurā bija sniegta objektīva informācija par Baltijas problēmu. ASV diplomāts PSRS politiku Baltijas valstīs nosauca par nelikumīgu un prasīja brīvību Baltijas tautām. Arī Lielbritānijas vēstnieks ANO pauda līdzīgas domas, uzsverot, ka Padomju Savienība Latvijā, Lietuvā un Igaunijā īsteno koloniālo politiku.

Baltijas problēmas ekonomiskais aspekts

Pēc Baltijas valstu okupācijas 1940. gadā Lielbritānijas, ASV, Francijas un Šveices bankās palika diezgan lieli Latvijas Republikas līdzekļi, kurus PSRS valdība pieprasīja nodot tās rīcībā. ASV, Lielbritānija un Šveice atteicās to darīt. Anglija uzsvēra, ka padomju varas veiktās nacionalizācijas rezultātā Baltijas valstīs tai ir nodarīti finansiāli zaudējumi vairāk nekā septiņi miljoni mārciņu. Anglija plānoja Baltijas valstu depozītus izmantot savu pilsoņu zaudējumu kompensācijai. Ilgus gadus nekādu vienošanos ar PSRS nevarēja panākt, jo tā ietiepīgi uzsvēra, ka visi Rietumvalstīs esošie Baltijas valstu līdzekļi ir tās īpašums. Tikai 1967. gada 12. februārī Padomju valdības vadītāja A. Kosigina vizītes laikā Londonā pēc ilgām un sarežģītām sarunām Lielbritānija un Padomju Savienība beidzot vienojās par apmēram sešus miljonus mārciņu vērtā Baltijas valstu zelta piederību. PSRS atļāva Anglijai pārdot Baltijas valstu zelta krājumus, kas kopš 1940. gada jūlija bija nobloķēti Anglijas Bankā. No iegūtajiem līdzekļiem Lielbritānija 500 tūkstoš sterliņu mārciņu nodeva PSRS valdības rīcībā, kas par šo summu iepirka Anglijā plaša patēriņa preces. Atlikušo naudu Anglijas valdība izmaksāja kā kompensāciju tiem britu uzņēmējiem, kuri bija cietuši finansiālus zaudējumus Baltijas valstīs padomju okupācijas dēļ. Šāda leiboristu valdības vienošanās ar PSRS izraisīja asas un ilgstošas debates Lielbritānijas parlamenta abās palātās, un tā stājās spēkā tikai 1969. gada 16. jūnijā. Tikai pēc Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskās neatkarības atjaunošanas britu valdības pārstāvis 1992. gada 22. janvārī parlamenta sēdē paziņoja, ka Anglija atdos 460 223 unces (apmēram 14,3 tonnas) zelta to likumīgajiem īpašniekiem – Baltijas valstīm.²²

Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību problēmas Rietumvalstīs

60. gadu sākumā līdz ar Baltijas valstu neatkarības laikā iecelto un akreditēto diplomātu Rietumvalstīs pakāpenisku aiziešanu no dzīves aktualizējās jautājums par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiskajām pārstāvniecībām un to turpmāku vadīšanu. 1962. gada augustā nomira sūtnis P. Oliņš, septembrī – O. Grosvalds, bet 1963. gada

29. aprīlī – ilggadējais Latvijas sūtnis Anglijā un arī visa Latvijas Republikas diplomātiskā dienesta vadītājs Rietumvalstīs K. Zariņš. Jautājums par jauna diplomātiskās misijas vadītāja apstiprināšanu un viņa statusu tika diskutēts ar Lielbritānijas Ārlietu ministriju un ASV Valsts departamentu. Latviešu diplomātu sanāksmē 1963. gada 5. maijā par sūtniecības vadītāju apstiprināja T. Ozoliņu. Ļoti svarīgi bija panākt, lai šo lēmumu oficiāli atbalsta ASV un Lielbritānija. Ar ASV Valsts departamentu sarunas veda Latvijas sūtnis Vašingtonā A. Spekke. Viņš arī tikās ar Anglijas sūtni ASV T. Brimelovu, kurš paziņoja, ka T. Ozoliņam tiks piešķirts *ad interim Charge d’Affaires* statuss, tas ir, pagaidu pilnvarotais lietvedis.²³

1963. gada 28. jūnijā T. Ozoliņu oficiāli uzaicināja uz Ārlietu ministriju, kur Ziemeļu departamenta direktors R. Mansons viņam paziņoja, ka Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības darbs Londonā var turpināties, tā saņems iepriekš apsolīto finansiālo atbalstu, bet paša T. Ozoliņa diplomātiskais rangs būs pagaidu pilnvarotais lietvedis. 22. augustā citā sarunā britu Ārlietu ministrijā T. Ozoliņam paziņoja, ka Anglija tomēr oficiāli viņu neatzīs par *Charge d’Affaires*, bet neoficiāli viņš var sevi par tādu uzskatīt. Savukārt septembrī, kad apritē parādījās Lielbritānijā akreditēto ārvalstu diplomātu jaunais saraksts, T. Ozoliņš tajā bija ierakstīts kā *Charge d’Affaires*. T. Ozoliņš kopā ar citiem Baltijas valstu diplomātisko misiju vadītājiem bija iekļauts nevis ārvalstu diplomātu pamatsarakstā, bet gan tam pievienotā īpašā pielikumā “*List of persons no longer included in the foregoing list but still accepted by Her Majesty’s Government as personally enjoying certain diplomatic courtesies*”. Jautājums par K. Zariņa pēcteča statusu tika atrisināts labvēlīgi Latvijai. Tomēr 60. gadu beigās T. Ozoliņš bija spiests konstatēt, ka Lielbritānija ar t.s. mazo soļu politiku pakāpeniski vājina baltiešu diplomātu statusu Londonā. Baltiešiem vairs nepiešķir diplomātiem paredzētās privilēģijas uz nodokļu atlaidēm, parādījās ierobežojumi diplomātu automašīnu novietošanai pie Ārlietu ministrijas ēkas, Anglijas valdība 1964. gada pavasarī pārtrauca sniegt finansiālu atbalstu Baltijas valstu diplomātiskajām misijām Londonā, centās kavēt sūtniecību papildināšanu ar jauniem diplomātiem, tādējādi cerot uz baltiešu misiju darbības izbeigšanos.²⁴

Pēc K. Zariņa nāves aktualizējās arī jautājums par Latvijas valdības savulaik izdoto ārkārtas pilnvaru pārmantošanu. 1954. gadā K. Zariņš atzina, ka par ārkārtas pilnvaru nesēju pēc viņa nāves jābūt Latvijas sūtniecības Vašingtonā vadītājam. 60. gadu sākumā tas bija A. Spekke. T. Ozoliņš atzīmēja, ka neilgi pirms savas nāves K. Zariņš uzsvēris, ka ārkārtas pilnvaras tomēr nevar pārmantot neviens cits latviešu diplomāts. ASV Valsts departaments neoficiāli atzina, ka K. Spekke ir ārkārtas pilnvaru pārmantotājs un Latvijas diplomātiskā dienesta Rietumvalstīs vadītājs.²⁵

1964. gada septembra beigās Londonā notika Latvijas diplomātu sanāksme, kurā piedalījās T. Ozoliņš, A. Spekke, K. Bērends (misijas vadītājs Francijā), R. Kampuss

(Spānija), R. Liepiņš (Vācija), B. Pavasars (Nīderlande), A. Skrēbers (Šveice) un J. Tepfers (Zviedrija). Tika uzklusīta diplomātu atskaite par darbu, analizēta situācija rezidējošās valstīs, kā arī prognozētas Latvijas pārstāvniecību turpmākās darbības iespējas un svarīgākie uzdevumi. Sanāksmei bija būtiska nozīme Latvijas diplomātisko pārstāvniecību tālākajā darbībā. Tika pieņemts lēmums darīt visu iespējamo, lai aktivizētu darbu un vēl plašāk informētu pasauli par Baltijas problēmu un tās būtību, apstiprinot galveno uzdevumu – Latvijas valstiskuma atjaunošanu.

Zināmas grūtības Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību darbībai Lielbritānijā un citās Rietumvalstīs apskatāmajā laikposmā sagādāja finansiālās problēmas. Lai gan Anglijas Bankā bija deponēts ievērojams daudzums Latvijas Republikas zelta un ārvalstu valūtas, Lielbritānijas valdība Latvijas diplomātisko misiju finansiāli sāka atbalstīt tikai 1948. gadā. Kopš 1952. gada Latvijas misija saņēma 7500 britu mārciņu lielas subsīdijas ik gadu; Lietuvas misija saņēma 3000, bet Igaunijas – 12 500 mārciņu. Šīs subsīdijas bija iekļautas Lielbritānijas valsts budžeta slēgtajā sadaļā. Lielbritānijas Ārlietu ministrija subsīdiju nepieciešamību baltiešu diplomātiem politiski pamatoja ar to, ka valdība *de iure* nav atzinusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas aneksiju un inkorporāciju PSRS sastāvā. 60. gadu sākumā, skaidrojot subsīdiju nepieciešamību, vairāk tika uzsvērts nevis politiskais, bet gan humānais aspekts, proti – visi baltiešu diplomāti ir ļoti veci un nevarēs atrast citu darbu Lielbritānijā un sevi materiāli nodrošināt.²⁶

Sākot ar 1964. gada aprīli, Latvijas diplomātiskā misija vairs nesaņēma finansiālu atbalstu no Lielbritānijas valdības. Sūtniecību Londonā turpmāk finansēja no Latvijas Republikas līdzekļiem ASV. Latvijas sūtniecības vadītājs Vašingtonā A. Spekke uztraucās par to, vai šāda Anglijas rīcība nepamudinās arī ASV pārskatīt savu labvēlīgo nostāju. Zināmā mērā tieši Latvijas sūtniecība ASV nodrošināja ar finansiāliem līdzekļiem visu valsts diplomātisko pārstāvniecību darbību Rietumvalstīs. Bet jautājums par finansējumu nekad nebija vienkāršs, jo ASV valdība to noformēja kā divu valstu savstarpējos norēķinus. Latvijas diplomātiskajai misijai Vašingtonā tika atļauts izmantot procentus no savas valsts depozīta ASV bankās. ASV labvēlība izpaudās arī tajā ziņā, ka daļu šo līdzekļu tā atļāva nosūtīt Latvijas sūtniecībai Londonā.

Nobeigumā jāatzīmē, ka 60. gados viskonsekventāko pozīciju Rietumvalstu vidū Baltijas jautājumā ieņēma ASV un Lielbritānija, rādot citām valstīm piemēru, ka nedrīkst aizmirst vairāk nekā pirms divdesmit gadiem pieļautās nelikumības. Tomēr arī šīs abas lielvalstis neizvirzīja Padomju Savienībai konkrētas un striktas prasības Baltijas valstu neatkarības atjaunošanā. Neatzīšanas politika vairāk tika uzturēta un izmantota nevis kā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma atjaunošanas svira, bet gan vairāk kā politisks un diplomātisks instruments pret Padomju Savienību.

Atsauces

- ¹ Daudze A. Latvija Zviedrijas politikā 1939.–1946. gadā. No Molotova–Ribentropa pakta līdz baltiešu internēto militārpersonu izdošanai PSRS // Latvijas Vēsture, 2005, 3. nr., 65. lpp.
- ² Turpat, 66. lpp.
- ³ Latvu enciklopēdija 1962–1982, 1. sēj. / E. Andersona red. – 1983, 46. lpp.
- ⁴ Rirchardson J. L. Crisis Diplomacy. The Great Powers Since Mid-nineteenth Century. – Cambridge University Press, 1994, p. 210.
- ⁵ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. – Rīga, 1999, 151. lpp.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ Londonas Avīze, 1961, 812. nr.
- ⁸ Laiks, 1963, 67. nr.
- ⁹ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 160. lpp.
- ¹⁰ Public Record Office (turpmāk – PRO), FO 371/177456, NB 1821/9.
- ¹¹ Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 150. lpp.
- ¹² Laiks, 1962, 19. nr.
- ¹³ Turpat, 46. nr.
- ¹⁴ Veigners I. Latvieši ārzemēs. – Rīga, 1993, 329. lpp.
- ¹⁵ PRO, FO 371/188965, NS 1511/1.
- ¹⁶ Turpat.
- ¹⁷ Turpat.
- ¹⁸ Turpat, FO 371/188549, NS 1081/3.
- ¹⁹ Turpat, FO 371/188549, NS 1081/9.
- ²⁰ Turpat, FCO 28/2681, UN 18/2.
- ²¹ Turpat, FCO 28/2681, ENB 3/1; 28/2681, UN 18/2.
- ²² Detalizētāku jautājuma izklāstu sk.: Zunda A. Latvijas Republikas zelta liktenis un Rietumvalstis // Latvijas Vēsture, 2006, 1. nr., 32.–51. lpp.
- ²³ PRO, FCO 28/2478, ENB 3/1.
- ²⁴ Turpat, FO 371/177457, NB 1901/2G.
- ²⁵ Turpat, FCO 28/2478, ENB 3/1.
- ²⁶ Turpat, FO 371/151337, NS 1901/6.

Antonijs Zunda

The Baltic Issue in the International Relations during the 1960s

Summary

The problem of the Baltic States that had arisen in the summer of 1940 after the occupation of these states by the Soviet Union did not find any solution in the complicated international relations of the 1960s either. It had become an integral part of the opposing policy between the West and East where any kind of progress and changes would have

been possible only if the improvement of the climate of international relations had taken place. The most consequential position among the Western countries was that of the USA that neither *de facto*, nor *de iure* recognized the legitimacy of the Soviet policy. The United Kingdom, although not recognizing such legitimacy *de iure*, still admitted that the Baltic States as subjects of international relations did not exist any longer.

In the 1960s, the position of the USA regarding the Baltic issue slightly changed in comparison to the 1950s. The official USA announcements on the independence anniversaries of the Baltic States stopped to be sharp and offensive, and became more general. Such changes could have been explained by the fact that a rather long time had passed since the Baltic States had lost their independence and the problem had to a certain extent lost its topicality. In the respective period President John F. Kennedy was at power in the USA and he was inclined to start a dialogue with the Soviet Union and find a solution to the heaviest post-war problems. Such trends caused concern in the exile organizations of the Baltic nations and they became more active in their work. In 1966, the organization "Baltic Appeal to the United Nations" was founded that strived to involve the UNO in solving the Baltic issue. However, this task was not achieved as the Baltic problem was not included in the official agenda of the United Nations. On 12 February 1967, the United Kingdom and the Soviet Union signed an agreement on selling the gold of the former Republic of Latvia deposited in the Bank of England and passing over a small portion of it to the Soviet Union. In the work of the diplomatic missions of the Baltic States in Western countries the problem of changing the staff had become topical in that period as well as the issues concerning financial provision.

Aleksandrs Ivanovs

Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti

Jau 20. gadsimta 60.–80. gados padomju nacionālā politika Latvijā nokļuva pētnieku uzmanības centrā. Sevišķi intensīvi ar padomju nacionālās politikas izpēti nodarbojās latviešu zinātnieki un publicisti trimdā, kā arī Rietumeiropas un ASV sovetologi – sociologi, politologi un vēsturnieki. Tieši padomju varas pastāvēšanas laikā padomju nacionālās politikas apzināšanas un izpētes gaitā tika uzkrāts plašs historiogrāfiskais materiāls, izveidoti un pamatoti koncepti, kuri vispusīgi raksturo un novērtē nacionālo politiku Latvijā un citās Baltijas valstīs 20. gadsimta 60.–80. gados, aprobētas teorētiskās pieejas, kas dod iespēju izvēlēties adekvātu izpētes kontekstu un atklāt padomju nacionālās politikas saikni ar PSRS totalitārā režīma pasākumiem gandrīz visās dzīves jomās Latvijā – sociāli ekonomiskajā sfērā, demogrāfijā, izglītībā, kultūrā u.tml.

20. gadsimta 60. gados – 21. gadsimta sākumā uzkrātā historiogrāfiskā materiāla apzināšana, tā zinātniskā līmeņa noteikšana, konstruktīvās pieredzes aktualizēšana, it īpaši teorētiskajā un konceptuālajā līmenī,¹ ir aktuāls uzdevums, jo Latvijā pēc valsts neatkarības atgūšanas 20. gadsimta 60.–80. gadu vēstures izpēte gandrīz pilnīgi apstājusies.² Var minēt tikai nedaudzus 20. gadsimta 90. gados – 21. gadsimta sākumā sagatavotos un publicētos pētījumus par padomju nacionālo politiku Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados.³ Lai gan minētajās publikācijās diezgan secīgi apgaismoti atsevišķi padomju nacionālās politikas aspekti, tomēr var apgalvot, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā netiek veidots vispusīgs, konceptuāls priekšstats par padomju nacionālās politikas mērķiem un uzdevumiem, tās īstenošanas specifiku, tuvākām un ilgstošām sekām, kā arī par saikni ar padomju politiku Latvijā 20. gadsimta 40.–50. gados, ar citiem padomju politikas aspektiem (represijas, deportācijas utt.) un Latvijas sabiedrības attīstību turpmākajā posmā.⁴

Šķiet, nevērīgo attieksmi pret šo svarīgo posmu Latvijas vēsturē,⁵ tādējādi arī vēstures pētniecības struktūras acīmredzamo deformāciju nosaka prioritāšu hierarhija, kura izveidojusies vēstures zinātnē Latvijā pēc valsts neatkarības atgūšanas. Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir Latvijas vēstures sāpīgie, pat traģiskie notikumi – Latvijas okupācija, represīvā politika, ko 20. gadsimta 40.–50. gados īstenoja nacionālsociālistiskās Vācijas un Padomju Savienības okupācijas režīmi, Latvijas sovetizācija.⁶

Turpretim 20. gadsimta 60.–80. gadu padomju politikas izpēte līdz pat pēdējam laikam neietilpa vēstures pētniecības prioritātē.⁷

Par pirmo nopietno mēģinājumu koriģēt prioritātes var uzskatīt 2006. gada oktobrī Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Okupācijas muzeja un Latvijas Kara muzeja rīkoto starptautisko konferenci “Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados”. Šķiet, ka tuvākajā laikā var gaidīt padomju (un arī nacionālās) politikas apzināšanas un izpētes intensifikāciju, likvidējot zināmu pārrāvumu Latvijas vēstures historiogrāfijā.

Historiogrāfiskā materiāla apzināšanā liela nozīme ir historiogrāfiskiem pētījumiem, no kuriem daži sniedz diezgan adekvātu priekšstatu par padomju nacionālās politikas Latvijā (bieži vien arī Baltijā kopumā) izpētes gaitu un rezultātiem, historiogrāfiskā materiāla struktūru, atsevišķu aspektu izpētes intensitāti un ievirzi, kā arī par “robiem” šīs problēmas historiogrāfijā.

Historiogrāfiskajos pētījumos – lielākoties literatūras apskatos – visplašāk reprezentēta Latvijas padomju historiogrāfija. Lai gan vērtējuma ziņā daudzi šie pētījumi (tas vispirms attiecas uz apskatiem, kas tika sagatavoti Latvijā padomju varas gados) jau pilnīgi zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu, tomēr no tiem rodams priekšstats par nacionālās politikas izpētes gaitu un ievirzi Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados;⁸ tie parāda padomju politikas izpētes unifikāciju visas Padomju Savienības mērogā,⁹ kā arī ideoloģijas un politisko apsvērumu nozīmi problēmas apgaismošanā. Šai sakarā jāatzīmē, ka mūsdienās historiogrāfisko pētījumu klāstā sevišķi liela nozīme ir Rietumeiropas un ASV pētnieku sagatavotajiem konceptuālajiem pētījumiem, kuros spilgti parādīta padomju nacionālās politikas padomju historiogrāfijas specifika un loma padomju nacionālās politikas īstenošanā.¹⁰

Turpretim latviešu trimdas zinātnieku un publicistu, Rietumu sovietologu, politologu un vēsturnieku sagatavotie un publicētie darbi historiogrāfijas pētnieku uzmanības centrā nonāca relatīvi reti. Izņemot padomju “kontrpropagandas” literatūru, kuras galvenais uzdevums bija “atspēkot vēstures viltotāju un latviešu buržuāzisko nacionālistu falsifikācijas”¹¹, var minēt tikai nedaudzas publikācijas¹² – galvenokārt recenzijas,¹³ kas veltītas pētījumiem par padomju nacionālo politiku Latvijā (bieži vien visā Baltijā) 20. gadsimta 60.–80. gados.

Historiogrāfiskā materiāla apzināšanas līmenis, kā arī iespējamās prioritātes 20. gadsimta 60.–80. gados realizētās padomju politikas izpētē nosaka šī darba uzdevumus. Galvenais no tiem ir, balstoties uz latviešu trimdas un Rietumu zinātnieku pētījumiem, noteikt un verificēt iespējamus kontekstus, noderīgas konceptuālās pieejas, teorijas, konceptus un zinātniskās pētniecības metodes, kas arī mūsdienās izmantojamas padomju nacionālās politikas izpētē. Tai pašā laikā darbā tiek radīts vispārīgs, zināmā mērā aptuvens priekšstats par padomju nacionālās politikas izpētes gaitu un rezultātiem lielākoties trimdas latviešu un Rietumu historiogrāfijā. Diemžēl ierobežotā apjoma dēļ

šajā rakstā dziļāku, vispusīgāku priekšstatu par problēmas izpētes vēsturi veidot nav iespējams, tāpēc aktualizēti tikai tie historiogrāfijas aspekti, kas, autoraprāt, var sekmēt problēmas turpmāku apzināšanu un izpēti mūsdienā Latvijas historiogrāfijā.¹⁴

Kodolīgu priekšstatu par padomju nacionālās politikas historiogrāfiju iegūstam no historiogrāfiskā materiāla struktūras. Šo struktūru nosaka vispirms dažādu historiogrāfisko virzienu iesaistīšanās padomju nacionālās politikas vēstures izpētē no 20. gadsimta 60. gadiem līdz 21. gadsimta sākumam. Savukārt historiogrāfisko virzienu veidošanos un darbību tieši ietekmēja politiskās reālijas un ideju cīņa, jo ilgu laiku, īpaši 20. gadsimta 60.–80. gados, padomju politikas pētniecība bija ārkārtīgi politizēta un ideologizēta, tā tika pakļauta politiskajai konjunktūrai, kas zināmā mērā pazemināja pētījumu zinātnisko kvalitāti, vēsturnieku atziņu drošumu un ticamību, neļāva veidot objektīvu priekšstatu par pētāmo fenomenu. Šai sakarībā jāatzīmē, ka iepriekš teiktais attiecas ne tikai uz problēmas izpētes specifiku Latvijā padomju okupācijas gados – latviešu trimdas un Rietumu zinātnieku un publicistu darbos, kā arī mūsdienā Latvijas vēsturnieku pētījumos ir konstatējama problēmas pārmērīga aktualizācija, bet dažreiz arī politizācija.¹⁵

Katra historiogrāfiskā virziena ietvaros izveidojās specifiska, īpatnēja padomju nacionālās politikas izpētes un reprezentācijas sistēma. Šīs sistēmas var raksturot pēc vairākām pazīmēm: prioritāšu – padomju nacionālās politikas pētāmo aspektu un jautājumu – noturīga hierarhija, padomju nacionālās politikas vēstures faktu vērtējumi un interpretācijas, kā arī pētījumu vispārīga politiskā un ideoloģiskā ievirze, teorētiskās pieejas un koncepti, kas sekmē vai tieši otrādi – kavē padomju nacionālās politikas fenomena pilnvērtīgu izpēti. Taču visspēcīgāk padomju nacionālās politikas izpētes un reprezentācijas struktūru ietekmēja un joprojām ietekmē paša jēdziena – *padomju nacionālā politika* izpratne un tā satura interpretācija, kā arī šīs vēsturiskās parādības izpētes konteksts.

Uzkrātā historiogrāfiskā materiāla būtiska sastāvdaļa ir **Latvijas padomju historiogrāfija** – 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijas vēsturnieku, kā arī filozofu, politologu un sociologu¹⁶ sagatavotie un publicētie darbi.¹⁷ Lai gan šie darbi sniedz relatīvi plašu (jāsa-ka – arī rūpīgi atlasītu, bieži vien daļēji vai pilnīgi viltotu) faktisku materiālu par atsevišķiem padomju politikas aspektiem Latvijā, tomēr diez vai ir vērts šīs publikācijas atkal ieviest vēstures zinātnes aprītē, jo drošu atziņu un interpretāciju nodalīšana no viltojumiem un sagrozījumiem prasīs pārmērīgi lielu darbu. Šķiet, būtu vieglāk sagatavot jaunus pētījumus.¹⁸ Turklāt nacionālās politikas izpēte padomju historiogrāfijā nav sevišķi konsekventa. Lai gan padomju okupācijas laikā tika publicēti vairāki apoloģētiska rakstura pētījumi par padomju nacionālās politikas “panākumiem” Latvijā, daudzos citos pētījumos nacionālā politika tika faktiski noklusēta. Tās vietā priekšplānā izvirzīja sociālo, ekonomisko un kultūras politiku, it kā pilnīgi aizmirstot, ka tieši šajās jomās risinātas nevis ekonomiskās, sociālās un kultūras attīstības problēmas, bet lielākoties nacionālās politikas uzdevumi.¹⁹

Tādējādi var redzēt, ka Latvijas padomju historiogrāfijā padomju nacionālās politikas koncepts tika faktiski aizstāts ar vairākiem citiem konceptiem – ekonomiskā politika, sociālā politika, kultūras politika u.c. – atbilstoši tautsaimniecības un sociālās dzīves nozarēm. Šķiet, ka Latvijas padomju vēsturnieku darbos padomju politika “tīrā” veidā parādījās tikai “sociālisma celtniecības” (respektīvi, sovetizācijas) posmā – pirms 20. gadsimta 60. gadu sākuma,²⁰ bet turpmāk padomju nacionālās politikas īstenošanas fakts tika daļēji noklusēts, reducējot šo politiku līdz “internacionālistiskajai audzināšanai” un Latvijas Komunistiskās partijas ideoloģiskajai darbībai, kuras centrā bija “cīņa pret buržuāzisko nacionālismu”. Izkaidrot šo padomju historiogrāfijas specifiku ir iespējams, balstoties uz dažiem apsvērumiem. Pirmkārt, tēlojot “sociālistisko sabiedrību”, padomju historiogrāfija orientējās uz panākumiem;²¹ acīmredzot nacionālajā politikā panākumu nebija daudz, tāpēc tās reprezentācija pētījumos bija ļoti piesardzīga. Otrkārt, sašņūdzinātā uzmanība nacionālās politikas īstenošanas jautājumiem varēja “negatīvi” (padomju varas iestāžu skatījumā) ietekmēt latviešu apziņu, sekmēt garīgo pretošanos okupācijas režīmam, izjaukt relatīvi mierīgo nacionālo attiecību līdzsvaru. Tieši tāpēc Latvijas padomju historiogrāfijā tika akceptēts “sociālisma celtniecības” (sovetizācija) konteksts nacionālās politikas izpētē. Padomju teorijas skatījumā ar fantoma – “latviešu sociālistiskās nācijas” – izveidi²² kaut kāda atsevišķa nacionālā politika vairs nebija ne attaisnojama, ne vajadzīga.

Jāsaka, ka šis izpētes konteksts neizbēgami veda uz padomju režīma klaju apoloģiju, jo padomju politikas jēga un saturs tika interpretēti kā labklājības celšana, ekonomikas un kultūras izaugsme u.tml. Tāpēc Latvijas padomju historiogrāfijas negatīvās pieredzes apzināšana un apjēgšana ļauj secināt: pētot Latvijas vēsturi 20. gadsimta 60.–80. gados, tādas izpētes jomas kā Latvijas tautsaimniecības vēsture, sociālās attiecības, kultūras vēsture²³ diez vai var uzskatīt par pilnīgi “neitrālām”, “akadēmiskām”, kas nav saistītas ar padomju režīma ilglaicīgām iecerēm, mērķiem un uzdevumiem.

Cita padomju nacionālās politikas koncepta izpratne un attiecīgi cits nacionālās politikas izpētes konteksts konstatējams **sovetoloģijā** (*Soviet Studies, Sovietology*) – Rietumeiropas un ASV vēsturnieku, sociologu un politologu pētījumos, kas sagatavoti un nāca klajā lielākoties 20. gadsimta 60.–80. gados. Šajos darbos atspoguļoti Padomju Savienības un Austrumeiropas valstu vēstures jautājumi, starp tiem arī padomju nacionālā politika,²⁴ sociālistiskās sistēmas (padomju totalitārisma) pastāvēšanas laikā. Jāatzīmē, ka šis virziens radās kā alternatīva vēstures un sociālajām zinātnēm, kas pastāvēja Padomju Savienībā, tāpēc līdz ar padomju sistēmas krišanu, PSRS sairumu un Baltijas valstu neatkarības atgūšanu sākās sovetoloģijas sistēmiskā krīze, jo līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām – 90. gadu sākumam tā nespēja prognozēt šo notikumu gaitu.²⁵ Turklāt kopš 20. gadsimta 90. gadiem ar visām problēmām, kas agrāk bija sovetoloģijas uzmanības centrā, sāka nodarboties zinātnieki no valstīm, kas atbrīvojās

no marksistiskās ideoloģijas spaidiem un padomju totalitārisma un atguva neatkarību. Acīmredzot tieši tāpēc mūsdienu Rietumu historiogrāfijā nopietnāku uzmanību pievērš pašām jaunākajām norisēm Latvijā un Baltijā.²⁶

Sovetoloģijas spēcīgā puse ir spilgti izteiktā konceptuālā pieeja nacionālo procesu un padomju nacionālās politikas izpētē.²⁷ Turklāt šī pieeja ir relatīvi plaša: padomju nacionālo politiku Rietumu zinātnieki parasti pētīja visas Padomju Savienības mērogā, balstoties uz pašām jaunākajām koncepcijām, kas tika aizgūtas no teorētiskiem pētījumiem.²⁸ Tādējādi sovetoģi savos darbos varēja ievērot gan globālos procesus, tendences un likumsakarības, atklājot padomju nacionālās politikas dabu, jēgu un ievirzi,²⁹ gan arī lokālās norises dažādos reģionos, starp tiem Baltijā (biežāk) un arī Latvijā (retāk).³⁰ Konceptuālās pamatotības ziņā historiogrāfiskā materiāla struktūrā svarīgu vietu ieņem apkopojšie pētījumi, kuros tiek izmantotas oriģinālas pieejas padomju nacionālās politikas (arī Latvijā) izpētē.³¹

Pavirši ieskatoties, liekas, ka minētajos pētījumos veidots diezgan pretrunīgs priekšstats par padomju nacionālās politikas fenomenu. No vienas puses, nacionālā politika tiek pētīta kā patstāvīga, relatīvi neatkarīga padomju totalitārā režīma funkcionēšanas joma, kuras nozīmi nosaka Padomju Savienības daudznacionalitāte. Bieži vien padomju nacionālās politikas koncepts tiek skaidrots ļoti vienkārši – kā “*PSRS valdības attieksme pret nekrievu tautām*”³². Tai pašā laikā tiek neatlaidīgi akcentēts ideoloģiskais komponents politikas īstenošanā.³³ Kvalitatīvi raksturojot un vērtējot padomju nacionālo politiku, pētnieki uzsver, ka tā ir nekonsekventa un eklektiska,³⁴ bet ievirzes ziņā – antinacionāla un diskriminējoša.³⁵ Ļoti bieži tiek arī uzsvērtā Krievijas impērijas realizētās nacionālās politikas un padomju nacionālās politikas pēctecība,³⁶ it sevišķi tās ilglaicīgo mērķu – tautu pārkrievošanas – un ekspansionistiskās ievirzes ziņā.³⁷

No otras puses, rodas iespaids, ka sovetoģijā padomju nacionālo politiku uzskata par padomju totalitārā režīma integrētās (kompleksās) politikas sastāvdaļu, tādēļ padomju nacionālās politikas īstenošanā saskata virsuzdevumus aiz nacionālās politikas robežām. Šiem virsuzdevumiem ir acīmredzot nevis etniska, bet sociāla daba. Tieši tāpēc par padomju nacionālās politikas mērķi bieži vien uzskata nāciju integrēšanu padomju sabiedrībā, “*vienādojot [to attīstības] etniskos, sociāli ekonomiskos līmeņus, kā arī politiskās dalības līmeņus*”³⁸. Jāatzīmē, ka šī mērķa konstatēšana (vai varbūt piedēvēšana) padomju lēmējinstīcijām prasa padomju nacionālo politiku pētīt un vērtēt it kā no divām pusēm vienlaikus. Piemēram: padomju nacionālā politika ir vērsta ne tikai uz nacionālās identitātes likvidēšanu, bet arī uz etnisko atšķirību saglabāšanu un uzturēšanu, šim nolūkam izmantojot (kvazi)federatīvo sistēmu.³⁹ Aplūkojot padomju politiku “no divām pusēm”, daži pētnieki pat nonāk pie secinājuma, ka padomju nacionālajā politikā bijuši arī nedaudzi “pozitīvi” aspekti un izpausmes.⁴⁰

Ar šo duālistisko pieeju labi saskan teorijas, kas izskaidro padomju nacionālās politikas norisi un būtību.⁴¹ Viena no pašām populārākajām teorijām ir modernizācijas teorija, kuru sovetoloģijā intensīvi izmantoja 20. gadsimta 70.–80. gados, pētot gan padomju politiku kopumā, gan tās sastāvdaļu – nacionālo politiku, gan arī etniskos procesus Baltijā.

Vispārīgos vilcienos modernizācijas teorijas saturu var raksturot šādi:⁴² mūsdienās (respektīvi, 20. gadsimta 60.–80. gados) norisinās tradicionālo sabiedrību modernizācija un transformācija, tādēļ top vienveidīgas (homogēnas) modernās sabiedrības, kas balstās uz kopējām vērtībām; tas prasa arī nacionālo valstu zināmu unifikāciju. Tādējādi viens no modernizācijas procesa rezultātiem ir šajā procesā iesaistīto tautu etniskās identitātes zaudēšana, kas pilnīgi atbilstu padomju nacionālās politikas galamērķim. Konstatējot nacionālās identitātes saglabāšanos un pat attīstību, par spīti modernizācijai, zinātnieki rakstīja par modernizācijas procesa paradoksālām sekām, atzīmējot, ka līdz ar etnosu vienādošanu modernizācija iedarbina arī etniskās identitātes “aizsargmehānismus”. Šķiet, ka šāds precizējums padara modernizācijas teoriju zināmā mērā nekonsekventu.

Var redzēt, ka sovetoloģijā – gan teorētiskajā plaknē, gan arī empīriskos pētījumos – padomju nacionālā politika tiek raksturota visai pretrunīgi. Domājams, ka šīs pretrunas ir likumsakarīgas un neizbēgamas, jo tās determinē izpētes konteksta izvēle. Jāatzīmē, ka šis konteksts ir pārāk plašs – nacionālā politika Baltijā tiek pētīta visas Padomju Savienības kontekstā, bet dažreiz arī vispasaules kontekstā, tādēļ nevar adekvāti ievērot specifisko situāciju, kas izveidojusies Latvijā un citās Baltijas valstīs padomju okupācijas gados. Rezultātā pētījumos bieži vien tiek ignorēts būtiskākais faktors, kas 20. gadsimta 60.–80. gados spēcīgi ietekmēja gan latviešu (un arī citu Baltijas valstu tautu) nacionālo apziņu, gan Latvijā un citās Baltijas valstīs īstenoto politiku, gan arī PSRS lēmējinstiūciju ieceres, mērķus un tālaika situācijas Baltijā uztveri. Šim faktoram ir pārsvarā etnopsiholoģiska daba, ko nosaka latviešu, lietuviešu un igauņu noraidošā attieksme pret padomju totalitāro režīmu, vēsturiskā atmiņa, kuras dominante ir zaudētā neatkarība un padomju režīma represīvā politika, un, it īpaši 20. gadsimta 40. gados – 50. gadu sākumā, tieksme atgūt zaudēto nacionālo valstiskumu.⁴³

Taču diez vai var pārmest Rietumu zinātniekiem šī faktora apzinātu nepienācīgu ievērošanu. Etnopsiholoģiskā faktora nepietiekamā ievērošana bija neizbēgama, jo tieksme apjēgt, izpētīt un novērtēt sociālos un politiskos procesus visas Padomju Savienības (vai pat visas sociālistiskās sistēmas) kontekstā pakļāva atsevišķo vispārīgajam, respektīvi, norises reģionos bija jāpēta kā PSRS attīstības sastāvdaļa, par noteicošiem uzskatot tieši globālos procesus. Galu galā sovetologu pētījumos padomju nacionālās politikas fakti būtībā kļuva par “mainīgajiem lielumiem”: dažviet tie vērtēti pozitīvi, dažviet – negatīvi.

Tādējādi iemesls, kādēļ nevarēja adekvāti izpētīt un novērtēt padomju nacionālās politikas fenomenu Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs, bija sovetoļu pētījumu ģeopolitiskais konteksts. Taču šis secinājums nenozīmē to, ka Rietumu vēsturnieku, sociologu un politologu teorētiskās iestrādes, kā arī empīriskie pētījumi jau zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu. Var apgalvot, ka pareizā konteksta izvēle ļaus šīs teorētiskās iestrādes un verificēto faktisko (empīrisko) materiālu auglīgi izmantot arī mūsdienās, pētot padomju nacionālo politiku Latvijā (un visā Baltijā) 20. gadsimta 60.–80. gados. Par to liecina tā saucamās **Baltijas studijas** (*Baltic Studies*), kas sāka attīstīties pēc Otrā pasaules kara un 20. gadsimta 60. gadu beigās kļuva par atsevišķu virzienu Rietumu historiogrāfijā,⁴⁴ bet pēc padomju režīma krišanas un Baltijas valstu neatkarības atgūšanas faktiski integrējas (vismaz daļēji) vēstures pētniecības sistēmās, kas attīstās Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

Šī virziena identitāti un relatīvu patstāvību nosaka dominējošā pētījumu problemātika, kā arī ģeogrāfiskais (ģeopolitiskais) konteksts pētāmo jautājumu apgaismošanā: zinātnieku uzmanības centrā ir tieši Baltijas reģiona un Baltijas valstu vēsture lielākoties 20. gadsimta vidū – otrajā pusē. Tādējādi Baltijas studijas, no vienas puses, attīstījās kā sovetoļģijas nozare – dažreiz pat nav iespējams nospraust skaidru robežu starp sovetoļģiju un Baltijas studijām.⁴⁵ No otras puses, Baltijas studijas faktiski aptvēra visas Baltijas – latviešu, lietuviešu un igauņu trimdas historiogrāfiju. Taisnību sakot, daži historiogrāfijas pētnieki min arī citas iezīmes, kas nosaka Baltijas studiju identitāti, starp tām emocionālo pacilātību un patosu,⁴⁶ kas skaidri redzams pētījumos, profesionālisma trūkumu⁴⁷ u.c.

Šī historiogrāfiskā virziena pārstāvju uzmanības centrā bija tieši padomju nacionālā politika, tās īstenošanas vēsture Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, politikas sekas un ietekme uz Baltijas tautu nacionālo apziņu, kā arī tautu pretošanās padomju režīmam un tā politikai. Padomju nacionālās politikas izpēti sekmēja regulāri rīkotās konferences un semināri; šo zinātnisko pasākumu materiālus publicēja žurnālos un atsevišķos krājumos, tādējādi tie kļuva par padomju nacionālās politikas historiogrāfijas svarīgu sastāvdaļu.⁴⁸ Būtu jāmin arī darbi, kuros padomju nacionālā politika pētīta diezgan vispusīgi un dziļi.⁴⁹

No Baltijas studiju ietvaros tapušā historiogrāfiskā materiāla izpētes secināms, ka *Baltijas reģionālais konteksts* dod iespēju padomju nacionālo politiku pētīt kā īpatnēju vēsturisku parādību, atklāt tās veidošanas un īstenošanas specifiku, izsekot tās īstenošanas gaitai, noskaidrot tās ilgtermiņa mērķus un īstermiņa uzdevumus, konstatēt politikas ilglaicīgas un īslaicīgas sekas, kā arī izpētīt Baltijas tautu reakciju uz padomju politikas ietvaros realizētiem pasākumiem un tautu nacionālās apziņas attīstības likumsakarību padomju politikas radīto draudu apstākļos. Tādējādi padomju nacionālo politiku Latvijā un visā Baltijā 20. gadsimta 60.–80. gados var pētīt kā *sistēmveidojošu* faktoru, kas

būtiski ietekmēja visas dzīves jomas un bieži vien tieši noteica sociālos, demogrāfiskos, garīgos u.c. procesus Latvijā kā 20. gadsimta 60.–80. gados, tā arī vēlāk – pēc valsts neatkarības atgūšanas. Zināmā mērā arī valsts neatkarības atgūšanu var uzskatīt par padomju nacionālās politikas īstenošanas likumsakarīgu iznākumu. Tieši tāpēc pētījumos padomju politikas realizācijas virzieni, izpausmes un pasākumi ekonomikā, sociālās dzīves jomā, kultūrā, sadzīvē utt. interpretēti kā padomju *nacionālās* politikas integrētās sastāvdaļas. Tādējādi tiek radīts konsekvents, secīgs un nepretrunīgs priekšstats par Latvijas (un citu Baltijas valstu) vēsturi 20. gadsimta 60.–80. gados. Jāpiebilst, ka šis kompleksais Latvijas vēstures tēls labi saskaņojas ar Latvijas vēstures norisi iepriekšējā posmā (20. gadsimta 40.–50. gadi), kā arī turpmākajā posmā (trešā atmoda, neatkarības atgūšana un Latvijas attīstība 20. gadsimta 90. gados).

Tai pašā laikā pareizā konteksta izvēle deva iespēju Baltijas vēstures pētniekiem elastīgi izmantot Rietumu sovetoģijā pamatotos konceptus (*nacionālisma* koncepts, *sovetoģijas*–“*rusianizācijas*”–*rusifikācijas* koncepts u.c.) un teorētiskās pieejas (*modernizācijas* teorija, *konverģences* teorija, *atbalsta faktoru* (*support factors*) izpētes modelis u.c.) konkrēta vēsturiskā materiāla apzināšanā un izpētē. Tāpēc Baltijas studiju ietvaros tapušos pētījumos var uzskatīt par *situatīvajiem pētījumiem* (*case studies*), kas vispārīgus, bieži vien visai abstraktus izpētes modeļus un šablonus pielāgo konkrētu jautājumu izpētei.⁵⁰

***

Kā atzīmēts šī raksta sākumā, Rietumu sovetoģijā un Baltijas studijās iesāktais darbs padomju nacionālās politikas izpētē netika turpināts Latvijā pēc valsts neatkarības atgūšanas. Tas nozīmē, ka trimdas latviešu historiogrāfijā (respektīvi, Baltijas studijās) un Rietumu sovetoģijā uzkrātā pieredze padomju nacionālās politikas apzināšanā un izpētē paliek nepieprasīta, jo vispārīgus problēmas apskatus un atsevišķus (“nejaušus”) pētījumus, kuri neveido kaut kādu secīgu priekšstatu par padomju nacionālās politikas fenomenu 20. gadsimta 60.–80. gados,⁵¹ nevar uzskatīt par alternatīvu problēmas sistēmiskai, vispusīgai izpētei.

Tādējādi, lai aizpildītu šos “robus” jaunākajā Latvijas historiogrāfijā, nepieciešama prioritāšu hierarhijas korekcija vēstures pētniecībā, kā arī zinātniskās pētniecības darba institucionālā atbalstīšana šajā jomā.

Ir pamats domāt, ka šos “robus” izdosies aizpildīt tuvākajā nākotnē, jo vēl padomju varas gados Latvijas vēsturnieki uzkrājuši lielu pieredzi, kā arī plašu faktogrāfisku materiālu, pētot Latvijas ekonomisko, sociālo un kultūras vēsturi 20. gadsimta 60.–80. gados. Iespēju verificēt un apkopot šo materiālu dod Rietumu sovetoģijā un trimdas latviešu historiogrāfijā pamatotās pieejas, izpētes konteksti, pētnieciskais instrumentārijs, kā arī vispārīgais ieskats Latvijas vēsturē šajā posmā, kas var kļūt par problēmas izpētes modeli.

Atsauces un komentāri

- 1 Sk. sīkāk: *Šneidere I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.; turpmāk – LVKR ...). – Rīga, 2003, 28. lpp.
- 2 Pētījumus par šo posmu Latvijas vēsturē ir iespējams minēt vienā atsaucē. Sk.: *Balodis R.* Latvijas baznīca komunistu okupācijas laikā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVIŽ), 2000, 4. nr., 98.–108. lpp.; *Ķipurs R.* Latvijas Septītais dienas adventistu draudžu vēsture (1940–1976) // Latvijas Vēsture (turpmāk – LV), 1999, 3. nr., 35.–41. lpp.; *Levičs E.* Latvija padomju varā // Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 42.–63. lpp.; *Levičs E.* Latvija padomju varā: Politiskā attīstība no 1940. līdz 1989. gadam // LV, 1991, 1. nr., 67.–71. lpp.; 2. nr., 54.–57. lpp.; 3. nr., 59.–65. lpp.; 1992, 1. nr., 44.–49. lpp.; *Priede G.* Tautas traģēdija un mēģinājumi runāt par to dramaturģijā no 1954. līdz 1989. gadam // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), A daļa, 2000, 1./2. nr., 74.–81. lpp.; *Strods H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture (1075.–1995.). – Rīga, 1996, 294.–344. lpp.; *Strods H.* Resistance in Latvia, 1944–1991 // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations, 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (LVKR, 14. sēj.). – Rīga, 2005, pp. 286–298; *Zīle Ļ.* Pretestības kustība okupācijas režīma apstākļos // Latvijas valsts atjaunošana ..., 64.–86. lpp.; un nedaudzi citi pētījumi.
- 3 Piemēram, sk. darbus, kuros padomju nacionālās politikas aspekti parasti pētīti citu vēstures jautājumu kontekstā: *Apine I.* Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves sociālpsiholoģiskie aspekti // ZAV, A daļa, 2000, 1./2. nr., 69.–73. lpp.; *Bleiere D.* Kultūrpolitika Latvijā 1959.–1962. gadā // LVIŽ, 2002, 3. nr., 114.–132. lpp.; *Bleiere D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta // LVIŽ, 2003, 3. nr., 112.–138. lpp.; *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats (LVKR, 4. sēj.). – Rīga, 2001, 137.–147. lpp. (nodaļa “Anticionistiskā antisemitisma izpausmes Latvijā otrās padomju okupācijas laikā”); *Riekstiņš J.* Colonization and Russification of Latvia, 1940–1989 // LVKR, 14. sēj., 228.–241. lpp.; *Strods H.* Brūnais un sarkanais genocīds Baltijā, 1940–1990: kopīgais un atšķirīgais // LV, 1995, 4. nr., 36.–41. lpp.; *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940–1985 // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1992, 15.–31. lpp.; *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940–1985 // Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības. – Rīga, 1985, 3. grām., 9.–26. lpp.; *Strods H.* Sovietization of Latvia, 1944–1991 // LVKR, 14. sēj., 209.–227. lpp.; *Zīle Ļ.* Latvijas rusifikācija (1940.–1990.) // LV, 1991, 1. nr., 31.–36. lpp.
- 4 “[...] apgalvojums, ka Latvijas vēstures pēc Otrā pasaules kara pētniecībā nav “balto” plankumu, būtu nepatiess. No pētnieku uzmanības loka ir “izkrituši” tādi jautājumi kā, piemēram, tautsaimniecības attīstība, tendences kultūras jomā. Šīs problemātikas pētniecība vēl ir priekšā.” – Sk.: *Šneidere I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas ..., 28. lpp.
- 5 Jāatzīmē, ka šim posmam sekoja trešā atmoda, neatkarības atgūšana un neatkarīgā valstiskuma attīstība. Šie nozīmīgie notikumi un procesi skaidrojami un pētāmi, ievērojot iepriekšējo posmu Latvijas vēsturē, padomju varas īstenoto politiku – arī nacionālo politiku, kā arī šīs politikas sekas.
- 6 Par pētniecības darba rezultātiem šajās jomās sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (LVKR, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 11.–72. lpp.; *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās kustība Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā (40. gadu otrā puse – 80. gadu otrā puse) // Nacionālā pretošanās

- komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara (LVKR, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 136.–153. lpp.
- 7 Par to liecina arī Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojums “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. līdz 1956. gadam”. – Sk.: LV, 2002, 2. nr., 15.–30. lpp.
- 8 Piemēram, sk. historiogrāfisko materiālu, kas raksturots apkopojošos literatūras apskatos: *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии. – Рига, 1970, с. 424–455; *Бирон А.* Изучение истории Латвии учеными Академии наук Латвийской ССР между XXV и XXVI съездами КПСС // Известия Академии наук Латвийской ССР, 1981, № 2, с. 3–18; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР в 70-е годы // История СССР, 1982, № 5, с. 3–20; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР во второй половине 1970-х – начале 1980-х гг. // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе. – Рига, 1983, с. 5–48. Sk. arī: *Galviņš A.* Franču buržuāziskā historiogrāfija par PSKP nacionālo politiku // Latvijas Komunistiskās partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi. – Rīga, 1982, 4. sēj., 167.–182. lpp.
- 9 *Бирон А., Вайткявичюс Б., Сийливаск К.* Социалистическое решение национального вопроса в Прибалтике: (историография проблемы) // Великий Октябрь и решение национального вопроса. – Ереван, 1982, с. 219–237; Национальная политика КПСС: Очерк историографии. – Москва, 1981; Национальные отношения в СССР в трудах ученых союзных республик. – Москва, 1986, с. 229–245.
- 10 *Tillett L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969; *Mazour A. G.* The Writing of History in the Soviet Union. – Stanford, 1971; *Baron S. H., Heer N. W. (eds.)* Windows on the Russian Past: Essays on Soviet Historiography since Stalin. – Columbus, 1977.
- 11 Izsmeljošu priekšstatu par šādiem darbiem veido publikācijas: *Brolīšs J.* Antikomunisms un nacionālais jautājums: Daži tēmas aspekti. – Rīga, 1970; *Пуделс Б.* Эволюция идеологии латышской реакционной эмиграции в системе антикоммунизма. – Рига, 1981; Baltijas reakcionārā emigrācija šodien: Lietuviešu, latviešu un igauņu antikomunistiskā emigrācija imperiālisma kalpībā. – Rīga, 1982. Sal. ar: Критика фальсификаций национальных отношений в СССР. – Москва, 1984.
- 12 Sk. arī: *Иванов А.* Вопросы межнациональных отношений и национальной политики в республиках советской Прибалтики на страницах “Journal of Baltic Studies” // ZAV, 1989, 10. nr., с. 96–102; *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā // LV, 1992, 4. nr., 35.–39. lpp.; *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā rietumos 20. gadsimta noslēgumā // Latvijas Arhīvi, 2000, 3. nr, 105.–124. lpp.
- 13 Piemēram, sk. saturīgas recenzijas par grāmatu *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980. – London, 1983: *Hiden J.* [Rec.] // The Slavonic and East European Review, vol. 62, no. 4, October 1984, p. 619; *Kolankiewicz G.* [Rec.] // International Affairs, vol. 60, no. 3, Summer 1984; *Dreifelds J.* [Rec.] // Canadian Journal of Political Sciences, vol. XVII, no. 3, September 1984, pp. 644–646; *Page S. W.* [Rec.] // Slavic Review, vol. 42, no. 2, Summer 1984, pp. 332, 333; u.c.
- 14 Pilnīgāks priekšstats par padomju nacionālās politikas historiogrāfiju padomju politikas historiogrāfijas kontekstā tiks piedāvāts lasītājiem šī raksta autora iecerētajā pētījumā “Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu 2. pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un tālākās perspektīvas (historiogrāfisks apskats)”, kas tiek gatavots pēc Latvijas Vēsturnieku komisijas pasūtījuma.

- 15 Protams, salīdzinājumā ar padomju vēsturnieku darbiem šī politizācija ir “mērena”, taču problēmas aktualizācijas pakāpe parasti neļauj apšaubīt trimdas latviešu, Rietumu un mūsdienu Latvijas vēsturnieku darbu zinātnisko pamatotību. Tuvākajā laikā diez vai izdosies pilnīgi atbrīvoties no problēmas politizācijas un aktualizācijas, jo 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijā īstenotās padomju nacionālās politikas sekas nav pārvarētas.
- 16 Jāatzīmē, ka Latvijā padomju režīma gados politologu un sociologu kā tādu nebija. Zinātnieki, kas veica pētījumus minētajās jomās, parasti specializējās tā sauktajā zinātniskajā komunismā.
- 17 *Brološs J.* Internacionālistiskā audzināšana. – Rīga, 1978; Nacionālās attiecības. Proletāriskais internacionālisms. Internacionālistiskā audzināšana: Vārdnīca. – Rīga, 1981; Padomju Latvija brālīgajā PSRS tautu saimē. – Rīga, 1986; *Pudele B.* Ideoloģiskā darba pilnveidošanas problēmas // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1984, 9. nr., 3.–8. lpp.; *Šmidre D.* Nacionālais un internacionālais latviešu sociālistiskajā nācijā. – Rīga, 1976; Идейное противоборство: Опыт, проблемы, направления. – Рига, 1987; u.tml.
- 18 Sk., piemēram, par padomju statistikas specifiku un tās izpētes problēmām pētījumā: *Mertelsmann O.* Did Estonian Industry Really Grow so Fast after the War? Soviet Statistics and a More Realistic Approach // LVKR, 9. sēj., 232.–242. lpp.
- 19 Piemēram, apkopojošās monogrāfijas Latvijas vēsturē, kurās nacionālās politikas apgaismošanas vietā piedāvāts idealizēts priekšstats par latviešu tautas attiecībām ar citām PSRS tautām. Sk.: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām (3. pārstr. un papild. izd.) / A. Drīzuļa red. – Rīga, 1986, 2. sēj., 503.–509. lpp.
- 20 *Goldmanis J.* LKP darbība krievu un latviešu tautu vēsturisko sakaru propagandā sociālisma celtniecības periodā republikā // Latvija un Krievija: Vēsturiskie un kultūras sakari. – Rīga, 1987, 123.–128. lpp.; *Голдманис Ю.* Ленинская национальная политика в действии: Из опыта Компартии Латвии по осуществлению ленинской национальной политики в период построения социализма в республике. – Рига, 1986; *Голдманис Ю.* Роль Компартии Латвии в обеспечении изменений социально-классовой структуры латышской нации в процессе перерастания ее из капиталистической в социалистическую // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1981, т. 3, с. 126–138.
- 21 “[.] Padomju Latvijas vēstures zinātnes attīstība divdesmit piecos gados jāvērtē īstenībā tikai kā divdesmit gadu veikums.” – *Zeids T.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā divdesmit piecos gados: (1940.–1965.) // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1965, 7. nr., 58. lpp.
- 22 *Strazdiņš K.* Latviešu sociālistiskā nācija. – Rīga, 1961; *Savčenko V.* Jauns posms nacionālo attiecību attīstībā. – Rīga, 1962.
- 23 Taisnību sakot, pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas jaunākajā Latvijas historiogrāfijā šīs izpētes jomas ir palikušas novārtā.
- 24 Sovetoloģijā tika realizētas dažādas pētnieciskās programmas, kuru mērķis bija sekmēt zinātniskās pētniecības darbu padomju nacionālās politikas un nacionālo attiecību Padomju Savienībā izpētes jomā. – Piemēram, sk.: *Heizer J. L.* Soviet Nationality Studies in North America on the Threshold of the 1980 // Guide to the Study of Soviet Nationalities. – Littleton, 1982, pp. 15–23.
- 25 Sk. sīkāk: *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 108. lpp.; Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism, and the New Russia / Ed. M. Cox. – London; New York, 1998.
- 26 *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 108.–112. lpp.

- 27 Sovetoloģijas krīzes apstākļos daži šī virziena pārstāvji izteica kritiskus uzskatus par padomju nacionālās politikas izpēti pirms 20. gadsimta 90. gadiem, par pētniecības darba galveno trūkumu uzskatot sovietologu nespēju adekvāti novērtēt nacionālisma noturīgumu Padomju Savienības reģionos. – Sk.: *Rutland P. Sovietology: Who Got It Right and Who Got It Wrong? And Why? // Rethinking the Soviet Collapse ...*, p. 47. – Taču historiogrāfijas skatījumā prognozēšana nav uzskatāma par vēstures pētniecības uzdevumu, tāpēc drošu prognožu trūkumu diez vai var uzskatīt par nepilnību vēstures pētniecībā. Nevar arī piekrist dažu pētnieku viedoklim, ka sovietoloģijā “netika pamanītas PSRS pastāvošās nacionālās problēmas” (*Zelče V. Dažas tendences Baltijas pētniecībā ...*, 109. lpp.), jo sovietoloģijas ietvaros veiktie pētījumi šo tēzi neapstiprina.
- 28 *Herod C. C. The Nation in History of Marxian Thought: The Concept of Nations with History and Nations without History.* – The Hague, 1976; *Nelson D. N. (ed.). Communism and the Politics of Inequalities.* – Lexington, 1983; *Connor W. The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy.* – Princeton, 1984; u.c.
- 29 Piemēram, sk.: *Jones E., Grupp F. W. Modernization and Ethnic Equalization in the USSR // Soviet Studies*, vol. XXXVI, no. 2, April 1984, pp. 159–184; *Meissner B. The 26th Party Congress and Soviet Domestic Politics // Problems of Communism*, vol. XXX, no. 3, May–June 1981, pp. 1–23; *Bahry D., Nechemias C. Half Full or Half Empty? The Debate over Soviet Regional Equality // Slavic Review*, vol. 40, no. 3, Fall 1981, pp. 366–383; un daudzi citi nopietni pētījumi.
- 30 Piemēram, sk.: *Pennar J. Nationalism in the Soviet Baltics // Ethnic Minorities in the Soviet Union.* – New York, etc., 1968, pp. 198–217; *Vardys S. The Problem of Nationality: Modernization and Baltic Nationalism // Problems of Communism*, vol. XXIV, no. 5, September–October 1975, pp. 32–48.
- 31 *Allworth E. (ed.). Soviet Nationality Problems.* – New York; London, 1971; *Clem R. S. (ed.). The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization.* – New York, etc., 1975; *Allworth E. (ed.). Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region.* – New York; London, 1977; *Azra J. R. (ed.). Soviet Nationalities Policies and Practices.* – New York, etc., 1978; *Dellenbrant J. A. Soviet Regional Policy: A Quantitative Inquiry into the Social and Political Development of the Soviet Republics.* – Stockholm, 1980; *Rockett R. L. Ethnic Nationalities in the Soviet Union: Sociological Perspectives on a Historical Problem.* – New York, 1981; *Karklins R. Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below.* – Boston, etc., 1986; *Conquest R. (ed.). The Last Empire: Nationality and the Soviet Future.* – Stanford, 1986; *Jones E., Grupp F. W. Modernization, Value Change and Fertility in the Soviet Union.* – Cambridge, etc., 1987.
- 32 *Clem R. S. (ed.). The Soviet West ...*, p. 24.
- 33 Piemēram, sk.: *Fleischhauer I., Pinkus B. The Soviet Germans: Past and Present.* – London, 1986, p. 5.
- 34 *Pennar J. Current Soviet Nationality Policy // Journal of Baltic Studies (turpmāk – JBS)*, vol. XII, no. 1, Spring 1981, p. 13.
- 35 *Smal-Stocki R. The Captive Nations: Nationalism of the Non-Russian Nations in the Soviet Union.* – New York, 1960, p. 77.
- 36 Piemēram, sk.: *Bernard J. On Soviet Colonialism // The Baltic Review*, no. 22, May 1961, p. 23; *Allworth E. (ed.). Nationality Group Survival ...*, p. 229; *Rockett R. L. Ethnic Nationalities in the Soviet Union ...*, p. 50, kā arī daudzos citos pētījumos.

- ³⁷ *Allworth E. (ed.)*. Soviet Nationality Problems ..., pp. 22–42.
- ³⁸ *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization ..., p. 159. Sk. arī: *Dellenbrant J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union // *JBS*, vol. XVIII, no. 3, Fall 1987, p. 235; *Sowjetsystem und Ostrecht*. – Berlin, 1985, S. 270 u.c.
- ³⁹ *Allworth E. (ed.)*. Nationality Group Survival ..., pp. 15, 16; *Kort M.* The Soviet Colossus. – New York, 1985, p. 289.
- ⁴⁰ Piemēram, sk.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 217; *Taagepera R.* Dissimilarities between the Northwestern Soviet Republics // *Problems of Mininations: Baltic Perspectives*. – San José, 1973, p. 84.
- ⁴¹ Šīs teorijas tiks vispusīgi raksturotas šī darba autora iecerētajā pētījumā "Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu 2. pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un tālākās perspektīvas (historiogrāfisks apskats)". Sk. arī: *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās kustība Latvijā ..., 141., 142. lpp.
- ⁴² Sk. sīkāk: *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization ...; *Vardys S.* The Problem of Nationality: Modernization and Baltic Nationalism // *Problems of Communism*, vol. XXIV, no. 5, September–October 1975, pp. 32–48; *Kamenetsky I. (ed.)*. Nationalism and Human Rights: Process of Modernization in the USSR. – Littleton, 1977; *Allworth E. (ed.)*. Nationality Group Survival ...; *Conquest R. (ed.)*. The Last Empire: Nationality and the Soviet Future.
- ⁴³ Piemēram, sk.: *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR ..., pp. 25, 51; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States..., p. 1 u.c.
- ⁴⁴ Par Baltijas studijām – zinātniskās pētniecības darba organizāciju, pētniecības centriem, nozīmīgākajiem izpētes virzieniem, pasākumiem, rīkotajām konferencēm utt. sk. sīkāk: *Anderson E.* Baltic Studies in America // *Second Conference on Baltic Studies in Scandinavia*. – Stockholm, 1973, pp. [1–8]; *Baltic Studies: Facts for Students*. Prepared by AABS. – [S. l.], 1982; *Crowe D. M.* The Balts (Estonians, Latvians, Lithuanians) // *Guide to the Study of the Soviet Nationalities: Non-Russian Peoples of the USSR*. – Littleton, 1982, pp. 25–48; *Heizer J. L.* Soviet Nationality Studies in North America ...; *Parming T.* "Baltic Studies": The Emergence, Development, and Problematics of an Area Studies Specialization // *JBS*, vol. XVIII, no. 2, Summer 1987, pp. 133–166; *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 110.–112. lpp.
- ⁴⁵ Par to liecina, piemēram, Baltijas pētnieku piedalīšanās zinātniskās pētniecības projektos, kurus īstenoja Rietumu sovetoļi (piemēram, sk.: *Allworth E. (ed.)*. Nationality Group Survival ...), pētījumu publicēšana angļu valodā, kā arī Baltijas pētnieku pamatoto atziņu rezonanse un ietekme uz sovetoļijas attīstību (piemēram, sk.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ...).
- ⁴⁶ *Dreifelds J.* [Rec.] ..., p. 645.
- ⁴⁷ "[...] ārzemēs publicēto darbu secinājumi pieder pie t.s. sintētiskās literatūras, kur vienādi iepļūdināti pirmavoti un literatūra". – Sk.: *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne (1945.–1990.) // *LV*, 1991, 1. nr., 5. lpp. – Šai sakarā jāatzīmē, ka 20. gadsimta 70.–80. gados trimdas vēsturnieku pētījumu zinātniskais saturs būtiski padziļinājās un sasniedza līmeni, kas piemita sovetoļijai.
- ⁴⁸ *Ivask I. (ed.)*. First Conference on Baltic Studies: Summary of Proceedings. – Tacoma, 1969; *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemäe M. (eds.)*. Problems of Mininations: Baltic Perspectives. – San José, 1973; *Second Conference on Baltic Studies in Scandinavia: Summary of Proceedings*. – Stockholm, 1973. – Kopš 20. gadsimta 80. gadiem konferenču materiāli (raksti) regulāri publicēti žurnālā *Journal of Baltic Studies*.

- ⁴⁹ Starp nozīmīgākajiem pētījumiem, kas ietekmēja arī sovetoloģiju, var minēt: *Pennar J.* Current Soviet Nationality Policy ..; *King G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study. – Tacoma, 1965; *Babris P. J.* Baltic Youth under Communism. – Arlington Heights, 1967; *Kalniņš B.* How Latvia is Ruled: The Structure of the Political Apparatus // JBS, vol. VIII, no. 1, Spring 1977, pp. 70–78; *Ekmanis R.* Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975. – Belmont, 1978; *Karklins R.* Ethnic Interaction in the Baltic Republics // JBS, vol. XII, no. 1, Spring 1981, pp. 16–34; *Karklins R.* The Analysis of National Cadre Politics // JBS, vol. XVIII, no. 2, Summer 1987, pp. 167–175; *Taagepera R.* Baltic Population Changes, 1950–1980 // JBS, vol. XII, no. 1, Spring 1981, pp. 35–57; *Küng A.* A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940–1980. – Cardiff, etc., 1981; *Trapāns A.* Soviet Military Power in the Baltic Area. – Stockholm, 1986; *Urdze A.* Nationalism and Internationalism: Ideological Background and Concrete Forms of Expression in the Latvian SSR // JBS, vol. XIX, no. 3, Fall 1988, pp. 185–196; kā arī daudzus citus pētījumus. Atsaucē minētie pētījumi atlasīti pēc to citēšanas indeksa – pieminēšana citos darbos, kas nāca klajā 20. gadsimta 70.–90. gados.
- ⁵⁰ Daži Baltijas studiju ietvaros tapuši pētījumi pozicionēti kā situatīvie pētījumi. Piemēram, sk.: *Allworth E.* (ed.) Nationality Group Survival ..; *Parming T. et al.* (eds.) A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR. – Boulder, 1978.
- ⁵¹ Sk. 2. un 3. atsaucē minētās publikācijas.

Aleksandrs Ivanovs

National Policy in Latvia during the 1960s–1980s: Theoretical Approaches, Concepts, Research Contexts

Summary

The article deals with the priorities in the investigation of the Soviet national policy that was implemented in Latvia during the 1960s–1980s. Historical works – articles and monographs, papers presented at conferences, popular essays, etc., which were published in the 1960s – beginning of the 21st century, reveal tendencies and priorities in historical research of the Soviet national policy phenomenon. In the focus of attention of the author are such historiographic trends as Soviet Latvian historiography, Latvian historiography in exile (*Baltic Studies*), Western Sovietology (*Soviet Studies*), and modern Latvian historiography. The article reveals the main concepts, research contexts, and theoretical approaches to the investigation and reconstruction of the history of Soviet national policy in Latvia. Historiographic analysis proves that modern Latvian historiography pays very little attention to this problem. Meanwhile, in the Soviet Latvian historiography, *Baltic Studies*, and *Soviet Studies*, the Soviet national policy was in the centre of attention.

In order to facilitate research work, theoretical, methodological, and research experience of different historiographic trends is taken into consideration. An in-depth examination of this experience shows that the history of the Soviet national policy in Latvia can be studied within different historical and geopolitical contexts, which determine different theoretical and methodological approaches to this phenomenon, controversial interpretations and evaluations, as well as topicality of certain aspects of the Soviet national policy.

In the Soviet Latvian historiography, the history of the Soviet national policy was studied within the context of “the perfection of the socialist society”, therefore, the history of the Soviet national policy was partly hushed up, and partly falsified. Thus, factual material presented in the works written by historians in Latvia under the Soviet rule should be reevaluated and verified. In the Soviet Studies, the problem was investigated within the global context of the Soviet (or even Eastern European) history. This approach failed to represent the specificity of the Soviet national policy implemented in Latvia, Lithuania, and Estonia. Nevertheless, some concepts (e.g. *Sovietization–Russification*; *nationalism of small nations*, etc.), theoretical approaches (e.g. *modernization theory*, *convergence theory*, etc.), and research techniques (e.g. *national identity support factors*) can be used in contemporary research. In the Baltic Studies, the Soviet national policy carried out in Latvia, Lithuania, and Estonia was investigated as a specific phenomenon, which embraced all spheres of social, cultural, economic, and spiritual activities. It seems that this approach gives an opportunity to reveal the essence of the Soviet national policy fully.

Li Bennich-Björkman

Between Resistance and Opposition: Developments after Stalinism

Introduction

Stalin's death in 1953 marked the beginning of a new era in Communist Europe. Not only did the worst forms of open tyranny disappear, but as the squeezing grip of terror became looser, clear discrepancies between the many states ruled by Communist parties in Eastern and Central Europe with respect not least to state and society relations started to appear or, more correctly, re-appear. In many instances, the opening-up meant that the profound differences existing already in the pre-Communist period surfaced once again, while having been temporarily "frozen" during the worst years of Stalin's rule. While totalitarianism may have been a correct characteristic of the Stalin era since the early 1940s, the death of the dictator marked a significant shift towards a state of post-totalitarianism, yes, even authoritarianism in some satellite states in Central Europe (cf. Linz and Stepan, 1996; Lagerspetz, 1996, 34–35). In particular, the move from the "total state" showed in the tendencies, more pronounced in certain states and republics than in others, for civil initiatives to emerge outside the realm of the Communist Party. To outside observers, most of the Communist parties may have appeared fairly similar in their ideological rhetoric and practice, in their ambitions to permeate all levels of the state as well as the societal spheres, and in their control of oppositional tendencies. Especially that may have been true in the West where nuanced and precise information was scarce and the perception of a monolith ruling in a similarly repressive way all over Communist Europe prevailed also for ideological reasons. "Prevalent in the West – and especially among sovietologists – was the view that in the Soviet Union, the regime was essentially considered legitimate by its subjects" (Lagerspetz, 1996, 33). But as we successively are becoming all the more aware of, also as Western scholars, nothing could be further from the truth. The diversity among the Communist rules in Central and Eastern Europe was indeed striking, a fact which affected not least the possibilities for soft resistance, organized activities and even outright opposition and

civil society movements to appear in the decades following Stalin's death until the *perestroika* years of the mid- and late 1980s. The purpose of this essay is to give a preliminary picture (basing on a work in progress) of the possibilities for and forms of such organized "oppositional" activities in a series of countries that belonged to what has been discussed in terms of different categories of Communist regimes, categories that will be discussed in somewhat more detail below (cf. Kitschelt *et al.*, 1999). From a historical perspective, it is highly necessary to gain more knowledge and insights into the patterns of resistance, opposition and organization during these crucial last decades of Communism because it contributes to our understanding of how this system worked in practice, not least the interaction between state and society. Furthermore, it is essential to investigate the decades of the 1960s to the 1980s in the many local contexts that constituted the Communist empire because what happened then also came to profoundly affect the democratic transitions and later developments towards democratic consolidation in the 1990s. The period between 1960 and the mid-80s, when Gorbachev's reform policies of *perestroika* were introduced in 1985, was indeed quite formative from this perspective since it, in retrospect, constituted a preparative period for the democratic and economic transitions yet to come (cf. Lagerspetz, 1996, 42). The pre-Communist economic legacies of being industrialized versus being a predominantly agrarian economy at the time when Communist rule was established had successively become less important as late developers had caught up. Instead, as Kitschelt *et al.* state, "the political institutions of Communist rule, not levels of economic development, are the key determinants of political transformation strategies in the late 1980s and early 1990s" (Kitschelt *et al.*, 1999, 28). I would then argue that during the decades following Stalin's death, not only the basis for future formal institutions such as party systems was created, but also some "softer" psychological resources like a sense of national and political identity among what we can broadly conceive of as the intellectual elite. Some rudimentary but nevertheless important experiences of collective organization aside from the ones possessed by the organizationally strong Communist parties were also in some instances gained during these decades. Whether such psychological and organizational resources could be developed and carried into the transitional period depended to a large degree on possibilities of organized activities in the shape of personal networks and movements during the decades in question. That, in turn, had a lot to do with the level of repression exercised by the local Communist parties but also with the kind of collective memories carried over from the pre-Communist times. In this essay, I will not go into the issue of pre-Communist political cultures, but focus on the question of the possibilities for any kind of grass-root activities to develop under Communist rule.

Varieties of Communism

There is literature that analyzes the diversity between local Communist parties (Pennar, 1978; Kaplan, 1988; Karklins, 1994) and the different legacies from the Communist time which individual countries carried with them (Barany and Volgyes, 1995; Ekiert and Hanson, 2003; White, Batt and Lewis, 2004). A line of studies striving to more systematically generalize both about Communist regime types, and their effects on democratic political life started with Kitschelt *et al.* (1999), who showed that there were at least three different Communist regime types that came to dominate after 1953: the patrimonial, the national-accommodating and the bureaucratic-authoritarian. Grzymala-Busse (2002) showed how these different legacies profoundly came to affect the potential for successfully reforming the Communist parties into democratic players, while Jones-Luong (2002) applied a similar comparative-historical approach to understand the development of political institutions in the Central Asian countries. The strive by Kitschelt and his co-workers to classify the Communist states into a limited set of regime types has great bearing on this paper, since one of the two dimensions they use to elaborate their categorization touches precisely on the room for pluralism. The three regime types are said to vary with respect to their level of formalization and corruption, and with respect to their way of handling and tolerating dissent. While the patrimonial regimes were highly corrupt and arbitrary, using both repression and co-optation, the national-accommodating ones were intermediate in their level of formalization, low on repression while instead using co-optation as the major tool for instilling compliance. The formal-bureaucratic type, Kitschelt *et al.* pointed to Czechoslovakia as the primary example, was guided by rules, corruption was kept at a low level while repression in order to control the public opinion was the favoured tool. Co-optation as a method of control was on the other hand secondary (Kitschelt *et al.*, 1999, 30–39). Even though there is reason to question the classification made by the authors regarding the regime type prevailing in some countries (not least the categorization of the Baltic States), the study is an important starting point for showing how considerable were the internal variations during the decades in focus here, a fact which deeply came to affect the development of individual states and republics already at the time, and continued to influence transition trajectories and possibilities for democratic consolidation after the break-down of the Soviet empire in 1991. Furthermore, even by internal comparison, individual Communist parties were not static monoliths but dynamic organizations as a consequence of generational shifts, the politics of Moscow and international developments (cf. Aarelaid-Tart, 2003).

Among the entire group of former Communist countries, it was only a limited number that during the decades in question developed a sphere organizationally autonomous from the Communist structures that with some reason could be called oppositional or

be seen as manifestations of a “soft resistance”. All of them are today among the new member states of the EU, but not all new member states were blessed with such a relatively speaking strong civil society. Slovenia and Hungary should be mentioned firstly, where a more or less full-blown civil society, but not primarily guided by oppositional motivations, was in existence already in the beginning of the 1980s. Poland with its broadly-based Solidarity movement is another example, although less open than the former two. Estonia is a fascinating case, since it compares better in this respect with Slovenia than with its Baltic neighbours or any of the other former Soviet republics (cf. Gerner, 2003). If we, however, move on to Lithuania, individual dissident resistance most certainly existed but the examples of collectively organized networks devoted to “soft resistance” activities are fewer. Finally, in Latvia and Czechoslovakia there are few attempts of organized civil initiatives before the mid-80s.

The countries that are in the focus of attention in this essay fall into all three categories of Communist regime types. Estonia and Slovenia are examples of more or less national-accommodating regimes, Latvia of a bureaucratic-authoritarian one (at least after 1959/60), while Lithuania, although leaning more towards the national-accommodating, also shows some tendencies of patrimonialism. Bulgaria represents a more clear-cut patrimonial variant, and will only be touched upon very briefly. For the Baltic States, the empirical material consists of primary sources of mostly oral nature. The conclusions for these countries thus build on extensive collections of personal interviews with dissidents, activists, intellectuals, and present and former politicians which will be included into a forthcoming work. In Slovenia’s case, the sources used are mostly of a secondary nature.

Conceptual Clarifications

Before moving on to the analysis, a few central concepts need to be commented upon. The essay concentrates on what so far has been called everything from resistance, opposition and organized activities. The focus is on civil or socially initiated behaviour and activities, that occurred outside the Communist Party structures and sometimes merely for that reason were considered questionable or suspicious. There is, however, a wide spectrum of activities which we need to distinguish between in order to be able also to compare the local contexts of interest here. Generally in the West, oppositional activities were “frequently referred to as ‘dissidents’ – a term indicating a sympathetic but rather marginal group far removed both from power and the ordinary power,” as Lagerspetz writes (1996, 33). However, the term “dissident” is vague and needs to be more precisely defined in order to cast some light on the actual practices of resistance and opposition during Communist rule.

Firstly, activities challenging the Communist rule were performed either on an individual or collective level. On an individual level, anything from discussing “forbidden” topics at home, with friends and family – “the kitchentable society” has become an often used metaphor to allude to this kind of behaviour – to openly protest by the publishing or circulating of *samizdat* (underground) literature, drawing international attention to abuses, or even harming oneself physically, were practised. While the former kind of activities, e.g. to privately question or even just bring up topics that were not considered politically correct in the context, was a challenge, it was not a particularly open form of challenge, since it was limited to the private sphere, not the public *öffentlichkeit* (Lagerspetz, 1996, 36; Habermas 1962/1974). Following one definition, such resistance in its more extreme form could be performed by a “nonconformist” who “typically does not seek to influence policy by public criticism and, instead, pursues a lifestyle which often deviates radically from official norms” (Parchomenko, 1986, 3). There existed in the Soviet-influenced societies what has been called preference falsification and double talk on a large scale; persons presenting one view openly but quite other ones in private. I would therefore call this kind of individual behaviour “resistance” or “soft resistance” because it most certainly implies a form of non-acceptance but not outright defiance. It is what Scott in his analysis of peasant resistance has called “everyday” forms of resistance (cf. Scott, 1985, 29). The latter type of behaviour, e.g. dissident activities in the public sphere, was, however, a much stronger form of challenge towards the system, what I hithertoforth shall call opposition. Such behaviour goes further than non-acceptance since it openly defies the legitimacy of the rule, sometimes launch alternatives to it, and, in the historical cases in the focus of attention here, overtly questioned the ideas sustaining the Communist rule (cf. Parchomenko, 1986, 3). Dissidents devoted themselves to individual opposition which often led to their imprisonment, while private citizens, at least in certain contexts in their daily lives, could perform acts of soft resistance without being in the least dissidents. While the forms of individual resistance and opposition clearly were important, belonged to the broader picture of social activities during the Communist period and existed as an obvious mobilization resource once *perestroika* was launched, they are not the focus of this essay. It is the collective level that interests me here, not least since it was efforts made collectively in some kind of public or semi-public sphere that most clearly came to influence the democratization processes once the Communist system fell apart in the form of contributing to make up alternative elites.

At the collective level we find the same distinction between soft resistance and opposition. Circles of friends, loosely connected networks, underground groups or even formal organizations devoted themselves to, in some sense, challenging activities that range from resistance to opposition. Again, as in the discussion of the

individual level, soft resistance implied a behaviour that signals non-acceptance or a desire to question. There was, however, not necessarily any strive to identify alternatives woven into such activities. Opposition, in its turn, implied a qualitative leap towards overt denial, and sometimes the offering of alternatives. Collective opposition towards the Communist regime has been described by some as the emergence of a parallel polis, a parallel political society (Karklins, 1994; Lagerspetz, 1996). Concrete examples of outright collective opposition are not so easy to find; Solidarity in Poland is one of the few examples. Charta 77 in Czechoslovakia in a late phase of the Communist period might be another. The Lithuanian Catholic Church which for many years published and spread the *Catholic Chronicles* should be included in this category as well. Collective soft resistance could instead be described in terms of the development of second societies, either on a broader, public, level or among the intellectual elite. Often, these efforts were of a cultural, historic and nationalistic nature, at least in the Baltic States (Alexiev, 1983). Soft resistance on the collective level was, as we shall see, wide-spread in some countries, most clearly in Slovenia and Estonia.

Slovenia and Estonia: State and Society under Communism

Slovenia and Estonia are both extraordinary examples of Communist-governed republics where liberalization started much earlier than in either of the neighbouring republics of the Yugoslav federation and the Soviet Union respectively. Despite the tendency in the literature in particular to treat the Baltic States as somewhat of a unity in this respect, I argue that it is justifiable to analyze Estonia in a category of her own. While Slovenia definitely falls into the category of national-accommodating Communist regimes, Estonia is a more ambiguous case, demonstrating clear national-accommodating tendencies at times and more bureaucratic-authoritarian at others (cf. Aarelaid-Tart, 2003; Pennar, 1978). The “thaw” during 1956–1968 marked a trend towards less repression, while the 1970s in turn constituted a backlash in this respect. However, in their level of collective social initiatives of mostly a resistance rather than oppositional type, in Slovenia’s case even establishment of outright social pluralism, the two resemble each other. The political, moral and organizational resources created during liberalization were portable and could be carried into the transition phase and play a decisive role during these formative processes.

Nevertheless, the resemblance between the two states is relative, not absolute. Slovenia enjoyed much greater freedom within its federative structures than Estonia could ever hope for within the Soviet Union, where the Baltic republics for cultural and

historic reasons were considered hotbeds of opposition (Alexiev, 1983). Slovenia's position has been characterized as unique not only in a Yugoslav, but also in an "Eastern" European context.

Slovenia

Within the Yugoslav federation, as in the Soviet Union, the local republican structures of the Communist Party differed widely in their level of tolerance of organizations or networks with only loose connections to the Central Committee of the Communist Party. The League of Slovenian Communists formed at the end of the 1980s belonged "to the more tolerant end of this spectrum" (Bebler, 2002, 130). Indeed, the League of Slovenian Communists was sometimes compared to Social Democratic parties of the West, and it seems clear that the party enjoyed, comparatively speaking, a considerable degree of popular legitimacy within Slovenia, which was nevertheless mixed with resentment regarding the Communist strive to control the Slovenian society. The far-reaching self-government enjoyed by Slovenia, which had resulted in an autonomous economy providing Slovenia with comparatively high living standards in relation to many Communist countries, the party's Western orientation and the early existence of an embryonic market economy heavily contributed to that legitimacy. The League of Slovenian Communists protected national interests in the first place, not the interests proclaimed or defined by the leadership of the Communist Party in Belgrad. In this respect, there are obvious similarities between Slovenia and another of the Baltic States, namely Lithuania. Due to a nationalist-minded policy sometimes openly challenging Moscow, the Communist Party of Lithuania, like its Slovenian counterpart, managed to build up a fairly legitimate position for itself. Furthermore, the League of Slovenian Communists reformed early, and in 1989, in a risky effort to protect national interests separated from the central Party structures in Belgrad, thus becoming an important force in the advance towards democracy and market economy. In this respect also, the Communist Party of Lithuania followed quite a similar route. In Slovenia's case, the disintegration of the Communist Party structures started already in 1986, when the Slovenian League of Socialist Youth declared itself a social organization, and not any longer a support organization for the mother party (Mastnak, 1992, 141). Thereby, the all-encompassing party structure had seriously begun to crack.

During the process of Slovenia's secession from Yugoslavia, a democratically oriented faction within the Communist Party took the crucial step to unite with the forces working for Slovenian independence. This was a decision that rendered the party further legitimacy and paved the way for its transformation into a democratically competitive actor.¹ Hence, in 1989 it was the League of Slovenian Communists that declared the abolition of the one-party system and the opening-up for party competition in the upcoming elections in 1990. Pluralism was thus introduced by a formally monopolist

party, in a future-oriented effort to secure a place for the party's heir also under democratic government (Fink-Hafner, 1997, 138).

Not least important for the Slovenian democratization processes was the vital civil society existing parallel to, or in complex intertwining with, the Communist Party. Historically important self-management and self-government practices had furthermore habituated the Slovenes to what resembled democratic norms much earlier than was, for example, the case in many of the other Yugoslav republics, including Croatia, and in Communist Europe as a whole.

A mature civil society covering a broad spectrum of political, professional, religious, regional and ethnic interests existed to a surprisingly high extent already in the 1960s, but was stifled in the beginning of the 70s to be revived in the late 70s and in the 80s when liberalization started (Mastnak, 1994, 93). "Elements of pluralism also existed in numerous professional and occupational bodies, in the Academy of Sciences, and around some literary and social-science journals, not to mention religious communities, clubs, study groups, and other bodies affiliated with churches, especially the Roman Catholic Church" (Bebler, 2002, 130). Mastnak considers the "punk" youth movement, which was not only confined to Slovenia but stretched into Italy, Austria and Hungary as well, to be the first movement of some oppositional character surfacing after the stagnation in the 1970s. As was the case with the cultural preservation movements in Estonia, as we shall see, the political content was not outspoken but the punk movement rather challenged official ideals of life-style. However, in the context of a society controlled by ideology and official proclamations, most public expressions of art, literature or music could be used for, and interpreted as, signals of at least soft resistance. In the 1980s, when liberalization started on a large-scale in Slovenia, the civil society was already surprisingly developed and lively, with a wide range of organizations and mobilized groups on a scale from left to right taking part in the political and economical debate. An "alternative scene" of new social movements had formed, incorporating young people and bearing resemblances to similar movements in the West like the feminists, the pacifists and homosexual activists. But from our perspective it is interesting that the new social movements in Slovenia were not framed in terms of opposition. "The distinctive characteristic of the alternative scene was that it was free from the figure that played a central role in other socialist countries: the dissident" (Mastnak, 1994, 95).

What was the role played by students and intellectuals in this process; groups that usually are key ones in liberalization processes? A student-based radio channel, *Radio Student*, in the capital of Slovenia Ljubljana played an important role in the alternative scene, mixing rock music with politically-oriented discussions and "new" issues like environment and feminism (Mastnak, 1992, 137). The circles of

intellectuals around the publications of *Nova Revija* (New Review) and *Mladina* were among the most important in articulating the voices of Slovenian civil society and many of the involved persons later became party politicians when parties started to form (Mastnak, 1992, 145; Fink-Hafner, 1997, 143).

Mladina was the official journal of the Slovenian League of Socialist Youth, but was transformed successfully during the 80s into the “forum for the independent society” and a very influential journal in Slovenia. *Nova Revija* was established by an older generation of intellectuals, and became quite influential as an oppositional platform. The independent intellectuals, and as we shall see like in Estonia their opposition was not primarily of an individualist dissident type but more of “soft” cultural resistance, were those most in favour of pluralism and the abolition of the privileged position of the Communist Party when public opinion polls were conducted in the second half of the 80s (Fink-Hafner, 1997, 137). In 1988, the Committee for the Defence of Human Rights (CDHR) was founded in Ljubljana, an umbrella movement parallel to the Popular Fronts in the Baltic States or the Union of Democratic Forces in Bulgaria, which mobilized hundreds of Slovenes and out of which political parties quickly began to form in the autumn of 1988 and during 1989. However, CDHR was not formed for political reasons but to defend some activists from the alternative scene accused of disclosing secret military documents. Mastnak writes thus that “CDHR became a political organisation without ever having had a political platform” (1992, 143).

An overall characteristic of the Slovenian civil society is that it was broad in content and early on allowed for cultural, life-style and also to some extent political pluralism to surface. Furthermore, it organized early but was not primarily, as is often the case, based at universities or in student circles, at least not to a large extent. Media played a great part in the liberalization process; there existed a genuine public sphere of importance in the press and the radio which did not have any counterpart in, for example, the Baltic States. Since the League of Slovenian Communists had enjoyed certain popular legitimacy, the development of the civil society was intertwined with the Communist Party and its structures. The civil society that developed was not primarily oppositional to socialist ideas or practices but an alternative, not a parallel but quite another society, and the transition was not an anti-Communist process in the first place but one focused on independence and pluralism. The contrast to Estonia in this respect is considerable.

Estonia

The period of Communist rule during 1944–1991 in the Baltic States varied considerably. The Soviet occupation certainly put its mark on these states in decisive ways, transforming them from independent states into republics of the Soviet Union. There

were successive waves of repression followed by periods of growing liberalization during the almost fifty years that the occupation endured, maybe most clearly so in Estonia. The three local Communist Party structures developed in different directions during the important decades following the first ten years after the second occupation in 1944 (cf. Kaplan, 1988). These first ten years of Stalinism were filled with terror, forced collectivization, and deportations. After Stalin's death in 1953, a re-emergence of national cultures in the Soviet Union began to occur, a development which also affected the structure of the local organizations of the Communist Party. "In this," Misiunas and Taagepera write in an important passage, "the Latvian regime proved least successful" (Misiunas and Taagepera, 1993, 131). The Communist Party of Lithuania established itself already, as stated above, until the late 1950s and 60s as a legitimate political force working to protect Lithuanian national interests in its relations with the Central Committee of the CPSU in Moscow. In Latvia, the Soviet-Baltic military forces had their headquarters in the capital of Riga which contributes to explain some of the harshness and Russian-orientation of the Communist Party of Latvia. Between these poles we find the Communist Party of Estonia (CPE). As in Latvia, top positions in the Communist Party of Estonia, were occupied largely by Russian-born Estonians ("Istlased") loyal to Moscow, but the amount of ethnic Estonians, or what is sometimes called national Communists, was higher than in the Communist Party of Latvia (Penaar, 1978). In contrast to Latvia Party's office work was conducted mostly in Estonian (Zamascikov, 1990, 89), and the levels of repression were never close to those in Latvia. Probably as a precaution against the strong ideological anti-Communism in Estonia which was due to a political culture dominated by individualism and achievement-orientation (Bennich-Björkman, 2006), already in 1949–1952, Moscow had seen to it that the Communist Party of Estonia was governed by Moscow-loyal cadres. In the following years the number of native leaders increased somewhat, but "the CPE remained largely an alien organization in which home-grown Estonians formed about one-third of the total membership" (Misiunas and Taagepera, 1993, 149; cf. Aarelaid-Tart, 2003, 72). Even if the CPE was mostly perceived as an alien force that in Estonia to a large extent served Moscow's interests rather than Estonian ones, the picture of its character can be nuanced and in particular it is important to observe that there were waves of liberalization as in the 60s, followed by periods of stronger control and stagnation. There were periods when the CPE was more nationally oriented, or as it has been put, more "Estonian-inclined" (Aarelaid-Tart, 2003; see also Ruutsoo, 2002). The de-Stalinization period in the late 1950s and the "thaw" until the end of the 60s, for example, saw native Estonians in the leadership of the Communist Party of Estonia. The crushing of the Prague spring in 1968, however, "destroyed Estonians' liberal illusions about the possibility of Communism in their home country having a human face" for an

extended period and the 1970s turned out to be a “grey” decade in contrast to the 60s (Aareleid-Tart, 2003, 73).

However, most significant of the Estonian Communist period, not least in contrast to its Baltic neighbours of Latvia and Lithuania, was the extent to which a “second society” of informal groups, clubs and networks blossomed at least at the elite level already from the liberal 1960s and onwards. One could almost speak about a “club society”. Nothing similar existed in other regions of the Soviet Union, and in this respect the developments in Estonia resemble the pattern established in Slovenia, even though Slovenia was considerably more westernized at the time. The informal networks, clubs and groups that formed during the Communist time often circled around the preservation of Estonian culture and history and should be regarded as crucial parts of a nation-building effort, of re-creating a national identity (cf. Alexiev, 1983). Good examples are *Club Tõru*, *Kodulinn* and *Noor Tartu*, later followed by *Eesti Muinaskaitse Selts* (Estonian Heritage Society). Officially presented to the authorities as the Society of Book Lovers, *Club Tõru* started to hold monthly meetings since 1974, a pattern which persisted for over twelve years, without any break or direct interference from the KGB.² *Tõru* was not the first discussion club that involved intellectuals and researchers but drew its inspiration from similar informal clubs in Tartu during the 1960s.³ Within this context a surprisingly stable organizational platform was thus established. The regulations of admission were strict. Only trusted friends were admitted, proposed by at least two other members, a precaution taken to keep the number of members down so that the constant risk of infiltration by the KGB was minimized. The aim was to discuss and search for the roots of Estonian history, but also educate oneself about contemporary issues of, for example, environmental protection. The leading figures were Trivimi Velliste, Toivo Palm, Jüri Kivimäe, Riho Lepp. Besides the early establishment of the Club, the endurance of the *Tõru* is a striking feature. Excursions arranged by the Club to different regions of Estonia were made, so as to familiarize the members with Estonian geography.

A home-town movement (*Kodulinn* in Estonian), aimed at preserving, tidying, and educating young citizens about their home-town, started in 1975 in Tallinn. The initiator Tiina Mägi was a TV journalist interested in architecture and national history, but *Kodulinn* became also an official organization coupled with the Komsomol.⁴ The participants of *Kodulinn* carried out this work together, for example, tidying up old church-yards and grave-stones in the heart of the city, and renovating facades of century-old buildings which had been left to fall into decay. At the same time it became a way by which the young, rather disillusioned “Brezhnev” generation (Aareleid-Tart, 2000) of Tallinn high school students recovered Estonian history, and learned to care about and value the specifics of Estonian (and Tallinn) culture. “We

hoped, we wanted, specialists, students, that kind of people. But when we started, we saw that there were only school boys who came,” recalled the initiator Mägi. The common work and the sense of community established among the high school students within the *Kodulinn* movement contributed to an awakening or in certain cases a strengthening of a national consciousness among the students aside from the fact that it broadened the limited social networks of the Soviet youths who were often confined to socialize within their own school classes.⁵ Mart Laar, who became the first Prime Minister of independent Estonia in 1992, participated in the *Kodulinn* movement as a high school student in Tallinn. In 1978, Mart Laar started his studies at the History Department of Tartu University (Tartu is the major university town of Estonia) as one in the “class of 1978”.⁶ The Tartu History Department during the Soviet times was considered the most “oppositional” at the university, and professors, like Sulev Vahtre and Helmut Pirimäe, were not members of the Communist Party, which was otherwise a common feature for professionals, not least of most university professors, in high official positions. As Laar writes:

“An der historischen Fakultät der Universität Tartu herrschte ein Geist, der die Sowjetunion mit ihnen Restriktionen schlichtweg ignorierte und ein Leben als freier Mensch in einem freien Land heraufbeschwor. Diese Gesinnung war den hervorragenden Lehrkräften zu verdanken” (Laar, 2002, 21).

What the academic history discipline in Tartu provided in particular, was a setting in which some of the nationalistically-minded professors could alert their students also to Estonian history dating back before 1940, thus challenging the official picture established by the Soviets. The history class of 1978, that studied together for five years and graduated in 1983, became something of a political generation in itself. An informal network under the leadership of three prominent students in the history class quickly formed. The leaders were Mart Laar, Lauri Vahtre (son of the professor of history Sulev Vahtre), and Heiki Valk.⁷ Laar brought to this group the ideas of the *Kodulinn* movement from Tallinn, and soon the three initiated a similar movement in Tartu. However, it was not an organization with registered members, a practice associated with Communist policies, but simply a “movement” without official recognition, initiated and maintained by students themselves. It was called *Noor Tartu* (Young Tartu in English) (Laar, 2002, 22).⁸ In the Communist context, what was unique about *Noor Tartu* was its non-official status. This was the first Estonian collective mobilization truly emanating from the grass-roots, neither formed nor taken under the wings of the Communist Party. That is also one of the reasons why suspicions against the movement grew within the KGB.

Noor Tartu, like *Kodulinn* in Tallinn, was a home-town movement and concerned itself with similar assignments such as tidying up old cemeteries and grave-stones,

thereby officially doing community service while simultaneously, and in the long run of more importance, contributing to the restoration and preservation of Estonian history.⁹ At the most, the group consisted of between thirty to forty active students, the core being the history class of 1978 mentioned above, from which many of the students participated actively. But in contrast to both *Club Tõru* and *Kodulinn*, even though community service was prominent, the leading persons of *Noor Tartu* were more clearly driven by anti-Communist aspirations, even though Soviet power had not yet begun to crumble and *perestroika* lay ahead. *Noor Tartu*, for some of its participants, was an instrument for channelling regime opposition in a more deliberate way than had been the case with either *Club Tõru* or *Kodulinn*. “Already in 1979 the group was very targeted against the Komsomol: there were democratic procedures and elections and huge discussions of democracy.”¹⁰ For others, *Noor Tartu* did not predominantly represent an attempt to oppose Communist power, but primarily offered community and the opportunity to come together for social reasons and a shared purpose.¹¹ *Noor Tartu* was closed down by the KGB in the beginning of 1984. The *Noor Tartu* movement is a unique example of an early grass-root activity entirely outside the realm of the Soviet state, challenging the authorities through its emphasis on historical and cultural activities aimed at restoring Estonian collective memory.

Typically, the main motivation, at least in Estonia of the 1970s, was not outright opposition but rather soft resistance. Outright political activities in the sense of ideological discussions or criticism of the Communist rule were never practised in *Club Tõru*, and it is not correct to regard it as an anti-Communist group. Nevertheless, it was definitely risky although the founder Toivo Palm refuses being labelled as a “hero”. Since it aimed at educating intellectuals about, as well as restoring and preserving expressions of Estonian history and culture, the club’s focus was implicitly challenging the official All-Union doctrine. Hence, it could be characterized in the terms used here as an example of collective resistance. Mägi was inspired not by any outright anti-Communist ambitions, but instead by a strong desire to care for the often-neglected parts of the Hanseatic old town in Tallinn, mainly through practical work. “It was very simple to do this kind of work without [Communist] Party or Komsomol, because all that we were doing was very positive and nobody could say: What are you doing there?!” remembers Mägi. In that sense, *Kodulinn* and *Club Tõru* resembled each other. In the specific context of the time with the predominating Soviet ideology and the Russification campaigns now and then sweeping Estonia, cultural nationalism became charged with political meaning. A mild form of regime resistance thus took place, but was played out in tacit negotiation between the activists and the authorities, primarily represented by the KGB, where the activists often balanced on the edge of what was allowed.

Noor Tartu changed this pattern, driven more clearly and deliberately by a politically inspired anti-Communism or, as Mägi puts it, “it was history and politics”. The strong anti-Communism uniting the leaders Laar, Vahtre, and Valk separates it from its predecessors, even though *Noor Tartu* should not be considered solely oppositional. It definitely served social purposes as well.

In 1986, when *perestroika* had already started, officially allowing and even encouraging initiatives from outside the Communist Party, the *Estonian Heritage Society* following in the footsteps of *Kodulinn* and *Noor Tartu*, was founded. Trivimi Velliste from *Club Tõru* played a leading role as did Mart Laar, but its roots also go back to the *Kodulinn* movement, and to *Noor Tartu*. The movement was built around a large number of local societies in small towns and cities, involving many thousands of participants, and fulfilled the purpose that had been launched by the home-town movements of preserving and restoring Estonian history and culture. The *Estonian Heritage Society* has been compared in some respects to a political party and definitely played an important role in the nationalist movement (Misiunas and Taagepera, 1993, 314).¹² But as the above description shows, the *Estonian Heritage Society* represented not the beginning but rather the end of a chain starting at least in 1974, and over the years growing in visibility, consciousness, and, I would add, anti-Communism.

All the time, Tartu University played a prominent and fascinating role in the growth of the nationalist-minded Estonian resistance movement from the 1970s onwards and probably even earlier, and it is no exaggeration to say that the university’s role as an independent intellectual centre became decisive for Estonia’s political transition. In the History Department, the students learned about Estonian history, and as regards the informal dissemination of critique and knowledge from the radical professors, we can only speculate. There was, however, another section of the university which by many has been described as developing into a cradle of free thought successively during the 1980s. This was the Department of Journalism under the leadership of the liberal-minded Communist and professor of sociology Marju Lauristin, who became one of the ministers in the first Estonian Government headed by Laar between 1992–1995, and has been a long-time member of the Estonian Parliament. In fact, the Department of Journalism could be considered to have had an even larger direct influence on transitional political developments in Estonia, since several of the students, such as Jüri Luik, Indrek Kannik, and Tiit Pruhli advanced into powerful political positions. The history and journalism students furthermore lived in neighbouring student dormitories in Tartu, thus socially turning them into a small geographical island of “liberal thought”.

In 1988, a group of journalism students, among them Jüri Luik and Indrek Kannik, who later became ministers in the Laar government after 1992, decided to arrange an informal seminar where social science literature, copied from the West, was to be

discussed and debated. Clear future-oriented topics, such as the choice of economic liberalism or social democratic models for Estonia were on the agenda, as were economic theories of development – although no one present was a trained economist.¹³

Finally, Tartu University life also saw the official re-birth of the oldest Estonian student association, where social ties important for the subsequent political formation were knit. *Eesti Üliõpilaste Selts* (EÜS or Estonian Student Association), was restored in 1988, and revived traditions inspired by German student traditions that dominated the student corporations during the first Republic of Estonia in the 1920s and 1930s. Prominent characteristics of the corporations were the focus on codes of conduct, honour, and the social obligations towards fellow members. Following this tradition, the code of honour within the EÜS was consequently strict, and mutual obligations of loyalty towards fellow members were demanding. Ethics played a leading role in the student association as well as nationalism, and “if corrupted, you immediately got expelled from the organization, socially among the student friends: a very terrible fate”.¹⁴ The core group of people active in the Tartu seminar of journalism, as well as the history students also found themselves in the EÜS during these years. However, the core group of *Tõru*, and even *Noor Tartu* represented another and older generation.

When the Estonian *Rahvarinne* (Popular Front) was founded in June 1988 by the moderate Communist Edgar Savisaar, as an attempt to mobilize popular participation in favour of increasing Estonian autonomy, Estonia looked back at a comparatively prolonged history of collective resistance through the “club society” in contrast to, as we shall see, Lithuania and in particular Latvia. The Popular Front organized liberal-minded Communists as well as non-partisans, but an alternative, nationalistically oriented, and more outspokenly anti-Communist movement existed parallel to the *Rahvarinne*, gathering together many of the individuals from the 1970s and 1980s who had been participating in the networks just described. Their organizational contributions were the Citizens committees and the Citizens Congress, the latter an alternative parliament to the Supreme Council, as the Supreme Soviet of the Estonian SSR was re-named after the declaration of independence in 1990. These persons never joined the Popular Front but instead established parallel organizations (Lauristin and Vihalemm, 1997, 89–90). One of the major issues for the movement quickly became the heated question of citizenship.

I stated above that Estonia was exceptional among the Baltic States and in the Soviet Union, in respect to the early and surprisingly organized “cultural opposition”, the roots of which could be traced back at least to the early 1970s. Particularly important was personal and ideological overlap of the different clubs, movements, and later more formal organizations, linking them together and contributing to form

an alternative elite of certain identity and ideological preparedness for democratic practices. Many of these people had taken risks together. They had fought, in different ways, for what they believed to be morally right, and furthermore, they had gained at least minimal experience of organizational and political work. This shared and prolonged history of cautious risk-taking built a stock of moral capital for the political actors to be. As in Slovenia, the loosely organized intellectual elite focused on national identity and thereby challenged official views about the desirability of more “federal” and “All-Union” identities to emerge as the dominant ones.

Lithuania and Bulgaria: Strong States but Less of Political Society

Lithuania

Although Lithuania showed clear tendencies of belonging to the category of national-accommodating regimes but with patrimonial elements, no equivalent to the Estonian “club society” and the collective soft resistance just described developed there, either in scope or in continuity. The soft and often subtle resistance described in Estonia was not wide-spread in Lithuania, while outright opposition by individual dissidents but also on a collective level instead was part of the Lithuanian picture. However, Algirdas Juozaitis (one of the leaders of *Sajudis* or the Lithuanian Popular Front) denies the knowledge of any more attempts of collective *political* opposition before 1986/87 aside from the “Letter of Forty”, and his perceptions are further confirmed by a number of other interviewees.

Even though collective opposition based on religious dissent was highly articulated in Lithuania, for reasons which still need to be revealed¹⁵ the Communist Party of Lithuania was never challenged by Moscow in the same way as the Communist parties of Estonia and Latvia in the decades following Stalin’s death. The Communist Party of Lithuania was not a highly repressive party like its Latvian counterpart. Instead, under the leadership of the talented and popular national Communist Antanas Snieckus, the party was the most successful of the three in forming itself into an indigenously dominated one which successfully promoted native Lithuanian interests during the following decades. “The stability of the top party and government personnel appears remarkable by Soviet standards,” Misiunas and Taagepera conclude (1993, 146). In Estonia, there circulated even an expression “the Lithuanian way” which denoted a non-violent means to conquer the Soviet State machinery (Aareleid-Tart, 2003, 76). The leadership of the Communist Party of Lithuania, for example, stayed predominantly in the hands of ethnic Lithuanians, who played their cards strategically, skill-

fully in the both complicated and dangerous interaction with the Central Committee of the CPSU in Moscow. "The majority were Lithuanians and clever people, really doing their best for Lithuania."¹⁶ As a result, local Lithuanian interests appeared high on the agenda, with the tragic exception of the Catholic Church. Compared to the neighbouring countries, where the Soviet period saw a large influx of immigrating Russians, Lithuania never experienced the same demographical changes because industrialization was less strong, and when independence was re-gained in 1991, the number of ethnic Russians was approximately eight percent, in comparison to Estonia (34 percent) and Latvia (40 percent). The Lithuanian language had a stronger position than the native languages of the neighbouring republics, and economic conditions in certain respects were better. Like the Communist parties in Poland and Hungary (cf. Grzymala-Busse, 2002), the Lithuanian counterpart developed in a moderate as opposed to repressive direction, not allowing for open opposition but nevertheless favouring Lithuanian interests over Moscow ones, dominated as it was by native Lithuanians. During the period of transition starting in 1987 the Communist Party of Lithuania came to play a crucial role in two important ways. Already at an early stage some of the Communist Party leaders established close ties with the Lithuanian Popular Front *Sajudis* and its "initiative group" of which several were Communists, like Czeslovas Jursenas and Bruno Genzelis. In practice, *Sajudis* and the Communist Party of Lithuania overlapped in a way that is not found in the same extent in other countries. The *Sajudis*-friendly group supported the demands successively brought forward by *Sajudis* on Lithuanian independence. In a manifestation of loyalty to the national cause, the First Secretary of the Communist Party of Lithuania Algirdas Brauzauskas, later President and Prime Minister of the democratic Lithuania, openly supported the claims of *Sajudis* for Lithuanian independence at the USSR Supreme Council meeting in 1989.

In December 1989, following an internal period of increased party tension caused by the rapid and accelerating success of *Sajudis*, the Communist Party of Lithuania quite made a crucial decision to separate itself from Moscow in order to more openly strive for Lithuanian independence, leaving the party divided into two: one loyal to Moscow, another to Lithuania, the so-called "platform" Communists and the national patriotic Communists. "With regard to inside Soviet life, the separation from the Communist Party in Moscow can be considered as important as the fall of the Berlin wall," one participant in the events stated.¹⁷ The reason for the separation was firstly the question of Lithuanian independence but also a will on behalf of the national Communists to act democratically.¹⁸ Under the leadership of the popular First Secretary Algirdas Brauzauskas, the Second Secretary Vladimir Berezov, the national Communists Justas Paleckis, Romualdas Ozolas, Bruno Genzelis, and Czeslovas

Jursenas, the independent Communist Party took a clear position for sovereignty (although, what is important, to be achieved in a “pragmatic” manner) at a time in history when nobody could predict what would happen with the Soviet Union in just a few years and how future power-relations would develop.¹⁹ The stakes were high and “it was of course very risky”. This audacious step of the Lithuanian Communist leaders, taken during a period of intense power struggle with Moscow, in combination with the Party’s specific history of moderation and nativization during the decades since the 1950s, strongly contributed to create a shared collective identity of moral honesty among the national Communists based on the fact that the Party during a difficult time had been on the historically winning side, and had risked something for it. Lithuanian national interests and an over-all ambition to achieve independence for Lithuania guided the national Communists even more clearly after the break with platform Communists. In late 1990, the national Communists changed their name to the *Democratic Labour Party* (LDDP) to manifest their democratic ambitions and their preparedness for taking part in a democratic government. At that time, a severe split had begun to show within the *Sajudis* movement which dominated the Supreme Council and the government, leaving the former national Communists the only coherent political force. In 1992, supported by *Forum for the Future*²⁰, organized by former *Sajudis* followers as a means to support pragmatism over dogmatism in Lithuanian politics, the LDDP won the elections, practically crushing *Sajudis*.

Coming to the question of resistance and opposition, in Lithuania under the Communist rule, two “forces”, one underground and one official, incarnated opposition and resistance respectively – again understood in a broad sense – towards the regime.

Even though a “club society” did not develop as in Estonia it is not to say that there were no dissidents, protest activities, or underground activities during the Communist rule in Lithuania (cf. Krickus, 1997, 37). On the contrary, Lithuania has been described as the Soviet republic where the most fierce dissent towards the Soviet regime was articulated. But it was far and foremost a religiously based opposition, not a political or nationalist-based resistance. “Religious dissent, centered almost exclusively in the Lithuanian Catholic Church, has become the dominant and best-organized form of dissent in Lithuania, and perhaps in the Soviet Union” (Alexiev, 1983, v). Among the most well-known dissidents are Viktoras Petkus, Simus Kudirka, and Romas Kalanta (the latter burned himself to death). The Lithuanian Catholic Church was a powerful and surprisingly well-organized collective actor, publishing and circulating for many years the underground *Catholic Chronicles*, that not only were spread in Lithuania, but also reached the surrounding world. The first issue appeared in 1972, and it continued to come out at least until 1988. Two Jesuit

Fathers were the main editors. "Through the *Chronicles*," writes Krickus, "the Catholics human rights activists provided detailed information about religious persecution in Lithuania" (Krickus, 1997, 39). It is also true that the religious opposition articulated sentiments of national identity: Catholicism had come to embody national culture in Lithuania. However, as much as I can conclude, the oppositional activities that existed in Lithuania had a limited influence on democratization processes, probably since their political content was weak and the personal overlap, which existed in Slovenia and Estonia between Communist resistance and political party formation, was not at all as prominent in Lithuania. It is impossible, for example, to find here a movement of *Noor Tartu's* kind, with more secular and democratic political visions, that would not be officially associated with the Communist Party.

However, in Lithuania there developed a movement which was specifically active in the late 1960s and until 1971, based on ideas of reviving the rural and ancient roots of Lithuanian culture, slightly resembling the ideas of *Tõru* and *Noor Tartu*. The movement was called *Romuva*, and it grew up around a small group of philosophers and linguists at Vilnius University around 1965, under the leadership of Jonas Trinkunas.²¹ Successively, the focus on Lithuania and its cultural heritage grew, and *Romuva* became an official organization. But the activities of the movement, which included collecting documents and utensils from rural villages, celebrating pagan rituals – paganism being seen as the more genuine Lithuanian "religion" since Lithuania was among the last countries in Europe to become Christianized –, pushed the limits of what could be allowed by the authorities. As in Estonia, searching for national Lithuanian roots in ancient history and by excursions to the Lithuanian rural parts was a form of what can be called soft resistance. However, unlike the case in Estonia, maybe because of its early appearance, *Romuva* was not characterized by anti-Communist overtones, but instead challenged the idea of an All-Union Soviet identity.

In 1971, Trinkunas was interrogated by the KGB, and forbidden to continue his activities within *Romuva*. He lost his job at the university, and although he finally returned to the movement, 1971 marked the end of its more regime-challenging activities. Even though *Romuva* could have paved the way for networks similar to those in Estonia, it was disarmed too early to actually play any substantial role for later developments. *Romuva* should be characterized as a collective attempt of soft resistance. Aside from the Catholic opposition and *Romuva*, who opposed each other since *Romuva* rejected Christianity as not being authentically Lithuanian, the major oppositional force of outright political character in Lithuania was a few small, but not interconnected, networks of university students forming underground around social democratic ideas in the 1960s and 1970s. As post-graduate Lithuanian students at Moscow University between 1965–1969, Dobelis Kirvelis and a few of his friends

became interested in the ideas of social democracy, and met to discuss these ideas over the years they spent in Moscow.²² Likewise, in Kaunas, Vytenis Andriukaitis, whose father had been an active Social Democrat during the first Lithuanian republic, initiated an underground social democratic organization with the participation of several other students.²³ This was, however, not a club for personal meetings. Instead literature, and documents were circulated to persons in the network. But even though these groups, and perhaps others, existed, they were scattered, never met in person, and basically had no knowledge of each other. When the Lithuanian Social Democratic Party was officially re-established in 1989, these small “streams” of persons for the first time came together. However, the social democratic “movement” did not at all constitute the continuous and personally overlapping chain of networks which was found in Estonia. Nor did they share the outright anti-Communism that successively grew in the Estonian club society. *Romuva* was never anti-Communist. Nor was the social democratic movement. It reacted to and condemned Lithuania’s lack of independence, but was not ideologically particularly critical. This perhaps seems surprising, but actually reflects a profound difference between Estonia and Lithuania regarding the extent to which Communism was ideologically accepted, a difference that also persists today. As Andriukaitis, the leader of the underground Social Democrats, formulates it today: “I was not anti-Communist, but non-Communist. Never anti-Communist.”

The establishment of *Sajudis*, the Lithuanian Popular Front, in 1988, even if firstly orchestrated by Moscow, marked thus something more or less completely new in the Lithuanian context, since it became the vehicle for large-scale popular mobilization of a secular kind. The Philosophy Department at Vilnius University played a crucial role in the formation of *Sajudis*. Several in the so-called initiative group (35 persons) of *Sajudis*, for example, had a background in philosophy, namely Arvydas Juozaitis, Bronislavas Kuzmickas, and Petrus Genzelis.²⁴ In this respect, a prominent university milieu again came to play a certain role, not in the phase of liberalization as Tartu did in Estonia, but in the later process of democratization. In both Lithuania and Estonia the humanities – history, journalism, philosophy – constituted that platform. Early on, persons with strong nationalist sentiments such as Vytautas Landsbergis²⁵ joined the movement and quickly rose to leading positions which for some was highly disturbing.²⁶

Bulgaria: Patrimonialism

The Communist Party of Bulgaria under the leadership of Todor Zhivkov from 1956 to 1989 resembles its Lithuanian counterpart to some extent since it helped to develop the Bulgarian economy, and to industrialize the country and thus created the preconditions for a middle class to form. But even though showing some tendencies of being

national-accommodating, the Communist Party of Bulgaria nevertheless controlled the Bulgarian society heavily, ruled as it was through the personal power of Zhivkov, and the regime would thus fall into the patrimonial category. On the part of the Communist Party of Bulgaria, there was a clear loyalty towards Moscow shown for most of the over four decades that the Communist rule lasted, predominantly as a consequence of the purges of independent-minded Communists in the late 1940s, so that Soviet-loyal cadres remained. In that Bulgaria's fate resembles a bit, as we shall see, the one suffered by Latvia. "The purge of the party," writes Dimitrov, "was accompanied by the violent repression of all elements in Bulgarian society that could conceivably retain a degree of autonomy against the wave of Stalinization" (2001, 24). When Bulgaria came under Soviet dominance and the Communist Party rose to power in 1944, it "led to the total repudiation of the political, social and economic system that had been developing in the country since the achievement of independence seventy years earlier" (Dimitrov, 2001, 22). Bulgaria as a nation carried with it traditions of small-scale proprietorship and thus a culture of individualism contradictory to the Marxist-Leninist ideology, a fact that may have contributed to the opinion held by the state authorities that a high level of control was necessary in the country (Dimitrov, 2001, 32). In the early years of Communist rule in Bulgaria, ideas were entertained about creating a form of socialism independent from the Soviet type, where also the interests of the peasants and the bourgeoisie were to be taken into consideration. However, such ideas were rapidly pushed aside by the harsh attempts to de-nationalize the party and wipe out pockets of potential resistance and opposition. During the decades in focus here, Bulgaria never developed any oppositional or resistance activities, and unlike Lithuania or Slovenia, reform-minded Communists did not put any marks on the Communist Party of Bulgaria. Instead, Bulgaria together with Czechoslovakia and East Germany developed into one of the most Moscow-loyal satellite states.

Latvia: Bureaucratic-authoritarian Communism

In contrast to both its Baltic neighbours, after 1959 Latvia experienced a Communist party that in my view bears resemblances to the Czechoslovakian one in its high level of repression. The attempts during the late 1950s of turning the Communist party into a national-Communist body were not successful. The Communist Party of Latvia, in the late 1950s successively attempted to transform into a more nationalistically oriented Latvian party, involving more native Latvians in top positions, and increasing the use of the Latvian language. This resulted, however, in a severe and far-reaching purge that has been referred to as reaction from the Central Committee in Moscow in 1959 (Levits, 1990, 61; Silde, 1990, 73). Recent research, however, shows that the purge was probably

orchestrated by domestically-based Stalinists although Khrushchev himself strove to save Berklāvs (Prigge, 2004). In consequence of the purge Russian-born Latvians, Moscow-loyal ethnic Latvians or simply ethnic Russians with strong loyalty to the central party in Moscow came to dominate the Communist Party of Latvia.²⁷ Berklāvs was exiled, and the purge, which continued until 1962, marked the end of a Latvian Communist party which put local interests at the top of its agenda. Instead, in the following years the Communist Party of Latvia turned into one of the most Moscow-oriented ones in the Soviet Union, and signs of Latvian nationalism were heavily repressed (cf. Karklins, 1990, 49). The purge also involved the youth organization Komsomol, together with the municipal and rural levels of government. “The pattern of disproportionately low representation of native-born Latvians in leadership positions was paralleled at lower levels” (Misiunas and Taagepera, 1993, 146; cf. Steen, 1997).²⁸

The contrast between how the Communist Party of Latvia was turned into bodies inclined more towards Russian interests, and the development of the Communist Party of Lithuania is thus quite substantial.

Already at the time, it was noted that Latvia differed from Estonia and Lithuania in having few resistance or oppositional activities, either on an individual or collective level. “Latvia is much more quiescent than either Estonia or Lithuania in this respect,” wrote, for example, Alexiev in a piece on dissident activities in the Baltic States (Alexiev, 1983, vi). Strods, who recently published an article on Latvian resistance during the Soviet time, typically does not mention any “soft resistance” or elite networks like those prevalent in Estonia (2005).

In Latvia, a more organized club for the protection of the environment was established as late as 1986, when *perestroika* had already started, by activists of the Green Movement (Thomson, 1992, 175), among them the later Prime Minister Indulis Emsis.²⁹ It was called *Vides aizsardzības klubs* (VAK) and is mentioned by several of the interviewees as the first expression of any more collectively organized resistance activity outside the Communist Party. There may have been an informal network preceding the VAK, as the journalist Clare Thomson writes in 1992: “[...] the core of the Green Movement was in existence at least a decade ago when a small group of artists and intellectuals used to meet secretly in private flats where they discussed forbidden topics such as Latvian heritage and the restoration of churches and other historical monuments which Stalin had destroyed” (Thomson, 1992, 175; cf. Gibson, 2001 on the “apartment society”). In my own interviews, however, I have not been able, despite intensive efforts, to confirm the existence of the network as described by Thomson. In contrast particularly to the situation in Lithuania, the Communist regime in Latvia was repressive and non-indigenously oriented, which contribute to

explain the lack of even soft resistance before the mid-1980s. The dangers were too obvious as many confess. 1986 is thus mentioned by several as a turning point, the first moment of openness. When *Latvijas Tautas fronte*, the Latvian Popular Front, was founded in October 1988, as in Lithuania but in contrast to Estonia, it truly marked the era of something new. It gathered persons of all convictions who were intoxicated by the new freedom and the opportunity to act collectively. Finally, in contrast to both Lithuania and Estonia, individuals educated in the humanities did not play such a crucial role in Latvia which partly reflects that such disciplines were underdeveloped in the more repressed Latvia. But the Popular Front most certainly engaged, broadly speaking, the intelligentsia – journalists, artists, writers – as well as more technically skilled natural scientists. Academic intellectuals on the other hand were not that visible.

Conclusion

Fifteen years after the breakdown of the Soviet empire, the exceptional variation in economic and political performance between the post-Communist states has now grown into stable patterns. Among the twenty-eight states that by 1991 had abandoned Communism, merely eight are as of today categorized as liberal democracies with functioning market economies. These are, not surprisingly, the so-called Vishegrad countries of Central Europe together with Slovenia and, more surprisingly at least to some observers, the Baltic States (Laar, 2001, 92). Recently, the Balkan state of Croatia has also been included in this group (McFaul, 2004, 58). While in particular Hungary, Poland, the then-existing Czechoslovakia and Slovenia, due to their proximity to Western Europe and their already at the time of transition extensive contacts with Western partners, were expected to manage transitions rather well, the capacities of the Baltic States to transform into market economies and consolidated democracies were more in doubt given their post-war history of incorporation into the heavily controlled and repressive Soviet Union (Gros and Steinherr, 2004; Ruutsoo, 2002; Laar, 2001). Generally, in the post-Soviet region but also in the Balkans, with the prominent exception of Slovenia, reforms have met with great problems, they have been stalled, reversed and even led to civil war (Blazyca, 2003, 218–219). Hence, the post-Communist picture that meets the eye is a highly mixed one when economic and political reforms are concerned (Åslund, 2002; Ekiert and Hanson, 2003; White *et al.*, 2003; McFaul and Stoner-Weiss, 2004; Gros and Steinherr, 2004; Pridham, 2005).

The diversity in capabilities, psychological resources and identities of the political leadership at the time of transition was a result of how state and society relations developed under the decades preceding the Communist breakdown. Collective resist-

ance or opposition during these years greatly, but of course not solely, influenced the individual reform trajectories once democratization started. By political leadership I am referring both to the ruling Communist elites and the resources they carried with them (cf. Grzymala-Busse, 2002), and the alternative elites (if any) that stepped forward as major contenders for political power. Two of the most successful states in reforming, and whose reform trajectories have been internationally recognized, Slovenia and Estonia, for example at the time of transition had political elites that possessed unusual strategic and political capacities. In Slovenia's case that was true for both sides, the Communists who reformed quickly and carried with them a capital of legitimacy, and an alternative elite that had roots in the civil society taking shape during the 1980s. In contrast, in Estonia only the alternative elite was of importance during transition. I have concentrated here on the more recent history, the Communist period and the decades between the 1960s–1980s in connection to democratization. But it is both possible and fruitful in this respect to extend the time perspective and also incorporate the pre-Communist period. How the state and societies came to be organized during the Communist time, which affected transition trajectories, in turn is partly explained by the structural and cultural conditions prevailing also earlier.

Literature

- Aarelaid-Tart, A. (2000) "Political Generations in Estonia: A Historical Background to the Formation of the Contemporary Political Scene", in: Frentzel-Zagórska, J., Wasilewski, J. (eds.). *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw.
- Aarelaid-Tart, A. (2003) "Estonian-inclined Communists as Marginals", in: Humphrey, R., Miller, R., Zdravomyslova, E. (eds.). *Biographical Research in Eastern Europe. Altered Lives and Broken Biographies*. London.
- Alexiev, A. R. (1983) *Dissent and Nationalism in the Soviet Baltic*. Santa Monica.
- Barany, Z., Volgyes, I. (eds.). (1995) *The Legacies of Communism in Eastern Europe*. Baltimore.
- Bebler, A. 2002. "Slovenia's Smooth Transition", *Journal of Democracy* 13 (1).
- Bennich-Björkman, L. (2006) "A Political Culture in Exile: The Estonian Inter-war Generation in Canada and Sweden", *Journal of Baltic Studies* XXXVII (1): 68–94.
- Bennich-Björkman, L. (2007) (forthcoming). "The Cultural Roots of Estonia's Transition", *East European Politics and Societies*.
- Blazycyca, G. (2003) "Managing Transition Economies", in: White, S., Batt, J., Lewis, P. G. (eds.). *Developments in Central and East European Politics*. London.
- Dimitrov, V. (2001) *Bulgaria: The Uneven Transition*. London; New York.
- Ekiert, G., Hanson, S. E. (2003) *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge.
- Fink-Haftner, D. (1997) "Development of a Party System", in: Fink-Haftner, D., Robbins, J. R. (eds.). *Making a New Nation: The Formation of Slovenia*. Aldershot.

- Gerner, K. (2003) "Tredje gången gillt? Östutvidningen som fredsprojekt", in: Gustavsson, S., Oxelheim, L., Wahl, N. (red.). *Valutaunionen, författningsfrågan och östutvidningen. Europaperspektiv 2003*. Göteborg.
- Gibson, J. L. (2001) "Social Networks, Civil Society, and the Prospects for Consolidating Russia's Democratic Transition", *American Journal of Political Science* 45 (1): 51–69.
- Gros, D., Steinherr, A. (2004) *Economic Transition in Central and Eastern Europe*. Cambridge.
- Grzymala-Busse, A. M. (2002) *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. Cambridge.
- Habermas, J. (1962/1974) *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlicher Gesellschaft*, 6. Aufl. Neuwied; Berlin.
- Jones-Luong, P. (2002) *Institutional Change and Political Continuity in Post-Soviet Central Asia: Power Perceptions, and Pacts*. Cambridge.
- Karklins, R. (1990) "The Analysis of National Cadre Politics", in: Loeber, D. A., Vardys, V. S., Kitching, L. P. A. (eds.). *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States*. Kiel.
- Karklins, R. (1994) *Ethnopolitics and Transition to Democracy: The Collapse of the USSR and Latvia*. Washington.
- Kaplan, C. (1988) "Local Party Organisations", *Studies in Comparative Communism* XXI (1): 3–9.
- Kitschelt, H., Mansfeldova, Z., Markowski, R., Tóka, G. (1999) *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-party Cooperation*. Cambridge.
- Krickus, R. J. (1997) *Showdown: The Lithuanian Rebellion and the Breakup of the Soviet Empire*. Washington.
- Laar, M. (2002) *Das estnische Wirtschaftswunder*. Konrad Adenauer-Stiftung.
- Laar, M. (2001) *Back to the Future: 10 Years of Freedom in Central Europe*. Tallinn.
- Lagerspetz, M. (1996) *Constructing Post-Communism: A Study in the Estonian Social Problems Discourse*. Turku.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. (eds.) (1997) *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu.
- Levits, E. (1990) "The Political Function of the National Elites within the Soviet Ruling System: The Case of the Soviet Latvian Elite", in: Loeber, D. A., Vardys, V. S., Kitching, L. P. A. (eds.). *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States*. Kiel.
- Linz, J., Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore.
- McFaul, M., Stoner-Weiss, K. (eds.) (2004) *After the Fall of Communism: Comparative Lessons of Transition*. Cambridge.
- Mastnak, T. (1992) "Civil Society in Slovenia: From Opposition to Power", in: Lewis, P. G. (ed.). *Democracy and Civil Society in Eastern Europe*. London.
- Misiunas, R., Taagepera, R. (1993) *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*. London.
- Parchomenko, W. (1986) *Soviet Images of Dissidents and Nonconformists*. New York.
- Pennar, J. (1978) "Soviet Nationality Policy and the Estonian Communist Elite", in: *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR*. Tõnu Parming & Elmar Järvesoo. Boulder (Colorado).
- Pridham, G. (2005) *Designing Democracy: EU Enlargement and Regime Change in Post-Communist Europe*. London.
- Prigge, W. (2004) "The Latvian Purges of 1959: A Revision Study", *Journal of Baltic Studies* XXXV (3): 211–230.

- Ruutsoo, R. (2002) *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States. Impact of Traditions on Mobilization and Transition 1986–2000: A Historical and Sociological Study*. Rovaniemi: Acta Universitatis Lapponiensis.
- Scott, J. C. (1985) *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale.
- Silde, A. (1990) "The Role of Russian-Latvians in the Sovietization of Latvia", in: Loebber, D. A., Vardys, V. S., Kitching, L. P. A. (eds.). *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States*. Kiel.
- Steen, A. (1997) "The New Elites in the Baltic States: Recirculation and Change", *Scandinavian Political Studies* 20 (1): 91–112.
- Strods, H. (2005) "Resistance in Latvia 1944–1991", in: *The Hidden and Forbidden: History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia (Vol. 14). Riga.
- Thomson, C. (1992) *The Singing Revolution: A Journey through the Baltic States*. London.
- White, S., Batt J., Lewis, P. G. (eds.). 2003. *Developments in Central and East European Politics*. London.
- Zamascikov, S. (1990) "Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts", in: Loebber, D. A., Vardys, V. S., Kitching, L. P. A. (eds.). *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States*. Kiel.
- Åslund, A. (2002) *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc*. Cambridge.

References

- 1 In this respect also, the resemblance to the Communist Party of Lithuania is striking as will be shown below.
- 2 The "book-lovers" campaign launched centrally by Moscow in 1974 provided the constituting group with an official roof under which to formate, an "umbrella". Interviews with founders Trivimi Velliste, 20.2.2004, Toivi Palm, 3.9.2004.
- 3 Personal information, anonymous referee. The informal society of the 1960s has been claimed to be fairly vibrant as authorities during this period also were more open. However, that still has to be proved.
- 4 Interview with founder Tiina Mägi, Tallinn, 3.9.2004.
- 5 Interview with Mart Kalm, participant of *Kodulinn*, 3.9.2004.
- 6 The studies were organized as programmes where the students followed a curricula which spanned over five years. While freedom of choice and individual deviances were minimal, the programme structure at the same time meant that the group of students became closely knit. They also all lived in special dormitories.
- 7 Interviews with Mart Laar, Tallinn, 2.5.2001, 30.9.2004. Heiki Valk, 19.2.2004, Lauri Vahtre, 29.1.2004. See also Laar, 2002, 20–22. Mart Laar has played a crucial political role in independent Estonia, as its first Prime Minister in 1992–1994, as Prime Minister between 2000–2002, and as a member of Parliament. Lauri Vahtre has been a member of Parliament for ten years while Heiki Valk never aspired to a political career but became professor of archaeology at Tartu University.
- 8 *Noor Tartu* deliberately alluded to the Estonian nationalistic movement in the late 19th century, *Noor Eesti*.

- ⁹ Interviews have been conducted with the three leading figures, and with several “ordinary” participants in order to deepen and nuance the picture of *Noor Tartu*, namely with Madis Kanabik, Tartu, 19.2.2004, Kärt Jenes-Kapp, Tallinn, 22.2.2004, Mart Kalm, 27.9.2004, Rünno Vissak, Tartu, 19.2.2004, and Eero Medijainen, Tartu, 19.2.2004.
- ¹⁰ Interview with Mart Laar, Tallinn, 2.5.2001, Rünno Vissak, 19.2.2004, and also Indrek Tarand, 29.1.2004.
- ¹¹ Interviews with former participants of the *Noor Tartu* movement, Kärt Jenes-Kapp, 22.2.2004, Eero Medijainen, 19.2.2004, Madis Kanabik, 19.2.2004.
- ¹² Interview with Marju Lauristin, 1.3.2001. Laar writes in his memoirs that the movement “*rief zu einem neuen nationalen Erwachen auf*” (2002, 28).
- ¹³ Interview with Indrek Kannik, Tallinn, 20.2.2004.
- ¹⁴ Interview with Mart Laar, Tallinn, 2.5.2001.
- ¹⁵ An explanation which has been put forth points to the personal importance of the First Secretary Snieckus, who stayed in position from 1944 to 1974, and his alleged overturn from dogmatic Communist to pragmatic leader, all the while making use of his insights into Kremlin mentality (Misiunas and Taagepera, 1993, 206).
- ¹⁶ Interview with Justas Paleckis (former Communist), Vilnius, 15.6.2004.
- ¹⁷ Interview with Czeslovas Jursenas, 17.6.2004.
- ¹⁸ Interview with Justas Paleckis, 15.6.2004.
- ¹⁹ Interviews with Justas Paleckis, Vilnius, 15.6.2004, Czeslovas Jursenas, Vilnius, 17.6.2004, Vladimir Berezov, Vilnius, 16.9.2004, Antanas Beinara-Vicius, Vilnius, 15.9.2004, all of them belonging to the fraction within the Communist Party of Lithuania that broke with Moscow.
- ²⁰ Interview with Arvydas Juozaitis, Vilnius, 9.3.2004.
- ²¹ Interview with Jonas Trinkunas, Vilnius, 10.11.2004.
- ²² Interview with Dobelis Kirvelis, Vilnius, 3.2.2005.
- ²³ Interview with Vytenis Povilas Andriukaitis, Vilnius, 17.9.2004.
- ²⁴ Interviews with Arvydas Juozaitis, Vilnius, 9.3.2004, Petrus Genzelis, Vilnius, 9.3.2004, Bronislavas Kuzmickas, Vilnius, 10.3.2004.
- ²⁵ Interview with Vytautas Landsbergis, Vilnius, 20.6.2004.
- ²⁶ Interview with Vytautas Petkevicius, Vilnius, 2.2.2005, who holds the provocative view that Landsbergis betrayed the original ideas of *Sajudis*, and was an infiltrator working for Russian interests.
- ²⁷ Ongoing research on the composition of the Communist Party of Latvia complicates the picture even more, since there are reasons to believe that ethnic Latvians did not dominate in the leading organs of the party during Berklāvs’ time. Daina Bleiere, personal communication.
- ²⁸ Steen (1997) shows, that the dominance of ethnic Russians in Latvia continued to influence elite composition after independence and democratization as well. The proportion of ethnic Latvians in the political and economic elite was only 82 percent, as compared to Estonia’s 90 percent and Lithuania’s 96 percent (figures are from 1997).
- ²⁹ Interview with Indulis Emsis, Riga, 20.10.2003.

Li Benniha-Bjerkmane

Starp pretošanos un opozīciju: pēcstalinisma laiks

Kopsavilkums

Piecpadsmit gadu pēc padomju impērijas sabrukuma postkomunistisko valstu ārkārtīgi atšķirīgie ekonomiskie un politiskie rādītāji ir ieguvuši stabilu tendenci. No divdesmit astoņām valstīm, kuras līdz 1991. gadam bija atteikušās no komunisma, tikai astoņas ir iekļautas liberālās demokrātijas kategorijā, kur darbojas tirgus ekonomika. Nav brīnums, ka šīs ir tā sauktās Centrāleiropas Višegradas valstis un Slovēnija, kā arī Baltijas valstis, kas bija liels pārsteigums vismaz dažiem novērotājiem (*Laar, 2001, 92*).

Nesen šajā grupā tika iekļauta arī Balkānu valsts Horvātija (*McFaul, 2004, 58*). Kamēr no tādām valstīm kā Ungārija, Polija un toreiz vēl pastāvošās Čehoslovākijas un Slovēnijas, jo tās atradās tuvu Rietumeiropai un jau pārejas periodā tām bija plaši kontakti ar Rietumu partneriem, tika gaidīts, ka tās diezgan labi tiks galā ar pārejas periodu, Baltijas valstu spējas pāriet uz tirgus ekonomiku un stabilu demokrātiju, ievērojot šo valstu vēsturi Otrā pasaules kara pēckara periodā, kad tās tika pievienotas represīvajai Padomju Savienībai, tika lielā mērā apšaubītas (*Gros & Steinherr, 2004; Ruutsoo, 2002; Laar, 2001*). Kopumā pēcpadomju reģionā, kā arī Balkānos, kur Slovēnija ir izņēmums, reformas tiek ieviestas ar lielām grūtībām – tās ir tikušas apturētas, pagrieztas atpakaļgaitā un pat novedušas pie pilsoņu kara (*Blazyca, 2003, 218, 219*). Tāpēc postkomunisma telpā ekonomiskās un politiskās reformas ir ļoti daudzveidīgas (*Åslund, 2002; Ekiert & Hanson, 2003; White, Bratt & Lewis, 2003; McFaul & Stoner-Weiss, 2004; Gros & Steinherr, 2004; Pridham, 2005*).

Atkarībā no tā, kā attīstījās valsts un sabiedrības attiecības desmitgadēs pirms komunisma sagrauves, veidojās pārejas laika politiskās vadības atšķirīgās spējas, psiholoģiskie resursi un identitāte. Kolektīvā pretošanās šajos gados, lai gan tas nebija vienīgais faktors, ietekmēja konkrētas reformas, sākoties demokratizācijai. Ar politisko vadību ir domāta gan vadošā komunistu elite un resursi, ko tās sev nesa līdzī (sal.: *Grzymala-Busse, 2002*), gan alternatīvās elites (ja tādas bija), kas būtiski pretendēja uz politisko varu. Tā, piemēram, divām reformu īstenošanā vissekmīgākajām valstīm – Slovēnijai un Igaunijai, kuru reformu trajektorijas ir guvušas starptautisku atzinību, pārejas perioda politiskajām elitēm piemita neparastas stratēģiskās un politiskās spējas. Slovēnijā tas attiecās gan uz komunistiem, kuri ātri reformējās un nesa sev līdzī leģitimitātes kapitālu, gan alternatīvo eliti, kam bija saknes pilsoniskajā sabiedrībā, kas veidojās 20. gadsimta 80. gados. Savukārt Igaunijā pārejas posmā nozīme bija vienīgi alternatīvajai elitei. Šeit demokratizācijas kontekstā pievērsos vienīgi nesena vēsturei – 60.–80. gadiem. Bet šai aspektā ir iespējams veiksmīgi paplašināt hronoloģiskās robežas un ietvert tajās arī pirmskomunisma posmu. To, kā valstis un sabiedrības tika organizētas komunisma periodā, kas ietekmēja pārejas trajektorijas, daļēji izskaidro arī jau agrāk pastāvošie strukturālie un kultūras priekšnoteikumi.

Arvydas Anušauskas

KGB and the System of Society Control

The phenomenon of “the Iron curtain” first of all was related with the system of controlling dissemination of information (and presentation of misinformation) and the social mobility, as well as with the formation of a system, which controlled communication with foreign countries. For a long time “the Iron curtain” was considered the frontier of the Soviet Union, and single runaways, as well as information about the real situation in the country, crimes of state institutions and violation of human rights could not cross it. But “the Iron curtain” began much farther from the frontier which in Lithuania near the Baltic Sea and near Poland was protected by two frontier troops and about ten agents and “reliable people” were to be found in every kilometre of the frontier. The control mechanisms were created in every sphere of relations with foreign countries: science, technology, tourism, private travels, etc. The State Security Committee (KGB), the Communist Party of Lithuania (CPL), and the Ministry of Internal Affairs played a very important role in this control machinery.

Because of the absence of democratic control mechanisms, and because of the one-party governing system, the Ministry of Internal Affairs was an important part of the Soviet system of controlling society which also guaranteed functioning of “the Iron curtain”. This ministry could turn its potential at any time towards direction indicated by the Communist Party ideologists: “prevention of antisocial way of life” could be turned into persecution of nonconformist youth, the home business of people tired from shortage of goods – into “income obtained not from work” and “avoidance of work of social utility”, the struggle with idleness – into administrative persecution of dissidents who were dismissed, the training of the army for actions in special situations – into violent dispersal of peaceful demonstrations. In annexed Lithuania the Ministry of Internal Affairs had to guarantee, that nobody would avoid serving in the Soviet army, that former deportees, who had returned from deportation without permission, and released political prisoners would not be able to get registration, that system of internal affairs would always support the KGB in its struggle with the so-called “state criminals”, among whom were also the supporters of Lithuania’s independence.

At that time nobody was surprised by the fact that thousands of former political prisoners and deportees were looked upon by the KGB as potential agents of Western states. Having in mind that Lithuania was annexed, neither it is a surprise that 800 000 Lithuanians had relatives abroad, half a million of them were in correspondence with these people, 135 000 were getting parcels; a thousand of repatriates were also considered as potential agents. Even among 14 000 persons, who had obtained permission to work with particularly important and absolutely secret documents, a thousand of less reliable specialists were found by the KGB.

In the Soviet Union travelling abroad was more than an ordinary trip. It had the functions of a very significant social regulator: people, who were chosen, were not always the most reliable, but at least they had not done any offence against the system of government. The expression of government's trust could be a permission to go abroad. In the eyes of society it meant that the person had obtained the status of "more reliable" or "more faithful". But the mechanism of letting people go behind "the Iron curtain" was not so simple. According to the resolution no. 801 of the Council of Ministers of the Soviet Union from 22 September 1970, the Ministry of Internal Affairs began to issue temporary permissions to leave the country. These permissions were issued only in the case if the working place or educational institution (administration or social organisation) attended by the person in question gave a positive testimonial. Persons, who during a previous trip abroad had "committed actions inconsistent with the honour of Soviet citizens"¹, were not allowed to travel. And the most important characteristic of such "filter" was the provision that people, whose "departure could do harm to the interests of the Soviet state,"² must not leave the country. If a person had not been allowed to leave the country, his repeated request was discussed after a year. Permission to visit capitalist and developing countries for private purposes was given not more frequently than once in two years, to socialist countries – not more frequently than once in a year. The Commission for Departure Abroad at the Central Committee of the CPSU played a very important role in controlling number and composition of groups of persons, who were going abroad, and this commission rejected a fifth of all requests.

The system of society control was created taking into consideration internal and external situation and expansion of the Soviet Union's international relations. After the annexation until the first half of 1953 Lithuania was totally closed to foreign citizens (with the exception of a limited number of members of the crews of merchant ships coming to Klaipėda port). During 1953–1956, while the Soviet Union was expanding international economical cooperation, total control of society was still executed (every foreign citizen was under surveillance, every contact with them was recorded). On the eve of 1957 total control was changed to selective control and the use of preventive

measures was expanded. Since 1957–1958 Lithuania's territory, which earlier was totally closed, became partly opened to foreign citizens.

In order to control the society and its relations with people living abroad, as well as social mobility (migration, emigration and tourism), the KGB had to create a special system of "territory control". Its main features were:

- Reduction of the controlled area and restriction of access to the rest of the territory using the ban system.
- Reduction of the number of controlled people and reduction of the rest of social mobility using the ban system.

This system allowed the KGB to implement selective not total control in certain fields. Only specific groups of people, relationships and territories were controlled. The KGB would not be able to organise its activity and implement the targets of the governing Communist nomenclature without the creation of the ban system – official and unofficial, confirmed by the publicly issued laws and secret normative acts (instructions, resolutions, orders).

Selected groups of foreigners were allowed to go to Vilnius since 1959. All the remaining territory of Lithuania was a closed zone. Later some of the relatives of the exiles were permitted to visit Lithuania but the requirements for their stay in Lithuania were very strict, besides the KGB spied on them.

The majority of the exiles were afraid to go to Lithuania out of fear that the Soviets would not allow them to return. Inside the Soviet Union the reception of the foreigners was strictly regulated, everything was co-ordinated with the KGB. Organisations responsible for foreign relations used to make up the welcome plan of the guests, indicating the purpose of the visit, the list of the questions to be discussed, and the amount of information as well as a summary account and the list of the places the foreigners were allowed to visit.

The entire territory of Estonia was closed except Tallinn and denationalised towns of Kohtla-Järve and Narva and some other transit itineraries. The situation in Latvia was similar. Foreigners were allowed to visit only Riga, Ventspils, Salaspils, Sigulda, Jūrmala and Saulkrasti.³

When the Council of Ministers of the USSR confirmed the list of forbidden territories, all the territory of Lithuania, except Vilnius, Kaunas, Druskininkai, Trakai, Rumšiškės and Palanga, appeared in this list on 21 December 1987. Foreigners, accompanied by KGB agents (usually working as guides), also could go to Klaipėda, Šilutė and Tauragė by "Inturist" buses.

The directors of the enterprises, institutions, organisations and regions opened to foreigners had to co-ordinate with the KGB the visit programme and possibilities. If an institution or enterprise was not included in the list of places open to visitors, then every

time, when a foreigner wanted to go there, he had to ask the permission of the local Communist Party structures and the KGB. But even in this case only selected people, checked by the KGB, were allowed to make contacts with foreigners.⁴ If there had been no list of forbidden territories and objects, no requirement to transport foreigners only by “Inturist” buses, to stay only in certain hotels and to eat in certain restaurants, the KGB would not be able to control all the foreigners’ contacts with locals.

The system of information control was implemented as well. In the biggest towns there were installed five radio programme jams, and about 60 transmitters working twenty-four hours. They jammed such radio stations as “Freedom”, “Free Europe”, “Voice of America”, *BBC*, *DW* etc. Radio station jams depended on the political relations between the Soviet Union and West. In 1963–1968 and 1976–1980, the Soviet Union did not jam “less hostile” radio stations – “Voice of America”, *BBC* and *DW*, but started again to jam them very hardly after the Czechoslovakian events and political crisis in Poland in 1980. Until Gorbachev’s *perestroika* the Soviet leaders did not recognise the fact, that they were using the international air censorship. On 29 November 1988, the jam suddenly stopped in Lithuania by order from Moscow.⁵

But it was impossible to jam all the radio stations. According to the public opinion polls performed in 1984, it was found out that 37 percent of inhabitants were listening to Vatican Radio, “Voice of America” etc.

The implementation of the functions of the KGB – external and internal counter-espionage (political surveillance) – was complicated and depended on internal and external policy carried out by the Political Bureau of the CC of the CPSU. The development of the system of society control depended on it as well. Four periods can be distinguished, when the activity of the KGB was influenced by specific factors and conditions typical of particular period:

- 1) 1953–1956 – total post-Stalin control;
- 2) 1957–1967 – selective/preventive control;
- 3) 1968–1985 – strengthening of political surveillance against new challenges (against protection of human rights), combination of propaganda, preventive measures and repressions;
- 4) 1986–1990 – reform and partial elimination of the control system.

The main working principles of the control system were public (ideologised) and secret.

The main spheres were:

- 1) identification of “one’s own people” and “aliens” – checking of loyalty (biography, contacts, etc.);
- 2) separation of “negative environment” – separation of a potentially disloyal part of society because of their own past (social background, status, previous political convictions, relations, contacts, etc.);

3) determination of prohibitions and restrictions – accessibility of the territory (places allowed to be visited), definition of the possibilities for the contacts with the foreign countries, control of the dissemination of information and its content.

Every structural part, which implemented control over society, did not work separately. The connections between them were very tight and not controlled openly. They guaranteed the rule of one party and its ideology.

References

- 1 Decree of the Council of Ministers of the USSR no. 801 on 22 September 1970, State Archives of Latvia – Latvijas Valsts arhīvs (hereinafter – LVA), 101. f., 34. apr., 139. l., 51. lp.
- 2 Ibid.
- 3 Decree of the KGB of the USSR no. 1099-357 on 19 December 1977, LVA, 101. f., 42. apr., 72. l., 77.–83. lp.
- 4 Decree of the Council of Ministers of the USSR no. 637–207 on 23 August 1972, LVA, 101. f., 36. apr., 82. l., 44. lp.
- 5 Pleikys R. (1999) "Censorship of the Radio in Lithuania and the Soviet Union (1944–1988)", *Genocidas ir rezistencija* 2: 138.

Arvīds Anušausks

Valsts drošības komiteja un sabiedrības kontroles sistēma

Kopsavilkums

Sabiedrības kontroles sistēma tika radīta, ņemot vērā iekšpolitisko un ārpolitisko situāciju un Padomju Savienības starptautisko attiecību ekspansiju. Lietuva kopš tās aneksijas brīža līdz 1953. gada pirmajai pusei bija pilnībā slēgta ārvalstu pilsoņiem (izņemot ierobežotu skaitu Klaipēdas ostā ienākošo tirdzniecības kuģu apkalpes locekļu). No 1953. gada līdz 1956. gadam, izvērsties starptautiskajai ekonomiskajai sadarbībai, totāla sabiedrības kontrole tomēr vēl tika veikta (ikviens ārzemju pilsonis tika novērots, ikviens kontakts ar viņu – fiksēts). 1956./1957. gada mijā visu aptverošo kontroli nomainīja izlases veida kontrole un izvērsti profilaktiskie pasākumi. Agrāk pilnīgi slēgtā Lietuvas teritorija, sākot ar 1957.–1958. gadu, kļuva daļēji atvērta ārzemju pilsoņiem.

Valsts drošības komitejas uzdevumu īstenošana – ārējā un iekšējā pretizlūkošana (politiskā novērošana) bija saistīta un atkarīga no Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālās komitejas Politbiroja veidotās ārpolitikas. No tās bija atkarīga arī sabiedrības kontroles attīstība. Var izšķirt četrus posmus, kad Valsts drošības komitejas darbību noteica īpaši, konkrētajam periodam raksturīgi faktori:

- 1) 1953.–1956. gads – pilnīga poststaļiniskā kontrole,
- 2) 1957.–1967. gads – izlases veida profilaktiska kontrole,
- 3) 1968.–1985. gads – politiskās novērošanas pastiprināšana pret jauniem izaicinājumiem (cilvēktiesību aizstāvība), propagandas, profilaktisko pasākumu un represiju kombinācija.

- 4) 1986.–1990. gads – kontroles reforma un daļēja tās likvidēšana.

Kontroles sistēmas galvenie darbības principi bija publiskie (ideoloģizētie) un slepenie.

Galvenie pasākumi bija šādi:

1. “Savējo” un “svešo” kategorija – uzticamības pārbaude (biogrāfija, kontakti utt.).
2. “Negatīvās vides” nodalīšana – potenciāli neuzticamās sabiedrības daļas nošķiršana, balstoties uz attiecīgo cilvēku pagātņi (sociālā izcelsme, amats, agrākā sodāmība, attiecības, kontakti utt.).
3. Aizliegumu un ierobežojumu noteikšana – pielaide teritorijām (vietas, kuras drīkst apmeklēt), kontakta iespēju ar ārvalstīm definēšana, kontrole pār informācijas izplatīšanu un tās saturu.

Strukturālo institūciju, kas īstenoja sabiedrības kontroli, savstarpējās saites bija ļoti ciešas, un kontrole nenotika atklāti. Tas nodrošināja vienas partijas varas un ideoloģijas dominanti.

Saulius Grybkauskas

The Soviet *dopusk* System as Society Control Lever in the Industry of Soviet Lithuania during 1965–1985

Like any authoritarian regime, the Soviet system had two levers of society control: cooptation in the ruling class and repression. However, the Soviet regime as society control lever had not only one nomenclature system and not only such strong forms of repression like arrest. There were also other “nomenclatures” which had a strong influence on people’s social and professional mobility. One of these was KGB permit to handle secret documents in a factory or an office (the so-called “*dopusk* system”). The obtaining of KGB permit to handle secret documents was supposed to be some form of cooptation. On the other hand, refusal of a permit was a form of repression.

It is important to note that the *dopusk* system suited greatly to Brezhnev’s ideological doctrine for the period of “mature socialism”. The existence of enemy classes or social groups could not have been acknowledged by the thesis of the mature socialism – they should have been beaten already before. There are some references to “the remainder of enemy elements” in the KGB documents of Brezhnev era but these references are rare. Politically unreliable people were mostly described as “politically unstable people”. The *dopusk* system helped the regime to detect politically unreliable people and to prevent their career. Formally the *dopusk* system was created to keep the secrets of the Soviet state away from intelligence services of the NATO member states. But the *dopusk* system might be perceived as society control lever because it submitted to some social mobility and career restraint those who were identified as politically unreliable by the regime. The formal need to keep the state secrets safe was transformed into a broad control of society.

How did KGB *dopusk* mechanism operate? Which kind of work was determined to be “secret”? How were the nomenclatures of secret jobs organized and sanctioned in the KGB? How did the KGB check whether an employee was suitable for the position?

During the 20 years from the mid-1960s till mid-1980s the legislature was supplemented by two instructions to ensure the state security. In 1972, the Instruction no. 0015-1965 was substituted by Instruction no. 00166-72. Nevertheless this latter instruction did not specify either which science works and documents had to be marked

as “matter of primary importance” (“особой важности”), then “top secret” (“совершенно секретно”) and then “secret” (“секретно”). The List of Primary Information Constituting State Secrets (“Перечень главнейших сведений, составляющих государственную тайну”) was adopted by a resolution of the Council of Ministers of the USSR although there existed also some complementary departmental lists. The List of Primary State Secrets was compiled in 1966 and was in force until 3 December 1980 when another list was adopted by resolution of the Council of Ministers of the USSR.¹ The positions and documents mentioned in these departmental lists could also have been marked not only “secret” or “top secret” but also “matter of primary importance”.²

For handling “secret” documents it was necessary to have the KGB *dopusk* form no. 3, for “top secret” ones the form no. 2 and for “matter of primary importance” the form no. 1.

The list of positions in an enterprise which required a suitable *dopusk* form was negotiated by the secret department (usually – the 1st department) of the enterprise and later was revised and confirmed by the KGB. After the list of the positions was confirmed by the KGB, an examination of employees or future employees followed. The secret department of the enterprise applied to the 3rd department of the KGB for the employment *dopusk*. When a person was, or was supposed to be, recruited, his personality traits were checked by an operational officer of the KGB in order to know the employee’s abilities to keep the state secrets. With the help of territorial departments of the KGB and information both from the KGB and the State Archives, the testimonial of the employee included not only his biographical data but also information about his social background and family members. Both the certificate filled by the territorial department of the KGB and the State Archives as well as information obtained by the KGB agents was kept in the KGB personal *dopusk* file. Basing on this information, the operational officer of the KGB prepared a report in which he suggested to his bosses to issue or not to issue a permit of the requested form.

Contrary to democratic regimes, in the Soviet security system employees were not allowed to know about the KGB decision to issue or to forbid the issue of the *dopusk* form. In most cases employees thought that they were suspected for something by “the organs” and such situations only increased their frustration.

According to the records of the 2nd directorate of the KGB of the Lithuanian SSR, in 1979 there were 14 000 people in Lithuania who had the first or the second *dopusk* form.³ At factories and other organizations the number of *dopusks* varied according to the enterprise subordination to the USSR ministries of military industry, the regime level of enterprises and specification of the production. For example, the television set factory in Šiauliai was subordinated to the USSR Ministry of Radio Industry being under the military industry. This factory had the regime status of an “open organization

with closed subdivisions” since 1974. In 1984, the *dopusk* forms were issued to 1070 employees (or nearly 17 per cent of all employees). Not only the employees of the military industry factories described above were required to have the *dopusk* form. A large number of top-level managers from civil industry branches were also forced to get a required form from the KGB. For example, there were 55 people who had the *dopusk* in the factory of agricultural machinery “Neris”. Of course, taking into consideration the whole enterprise, the percentage was not high: in 1984 there were 2580 employees, so that only about 2 per cent of them were the owners of the *dopusk* form. However, all top level administrators of this enterprise had to get the *dopusk* form: the director, all deputy-directors, heads of departments and chiefs of workshops and technical bureaus.⁴

Even managers of the civil branch factories, who had to visit the defence enterprises because of economical connections with them, were forced to get a required form of the *dopusk* from the KGB. For these reasons the general number of *dopusks* in the Lithuanian SSR increased, creating restrictions for career possibilities.

The objective of the KGB to enlarge the list of enterprises being served operationally by the KGB received support from the structures of the Communist Party of Lithuania. The long list of the factories accountable to the KGB and confirmed by the Party testifies its great interest in the KGB wide-scale activities inside the enterprises and encompassing a larger number of enterprises. The republic’s inferiors were accused by the KGB of the USSR of rendering service to the enterprises having no “regime status”. Therefore operational service of the KGB in the civil industry became possible only in cases of sabotage.

Of course, we cannot say that in case of the *dopusk* system and the KGB activities inside enterprises it was only Soviet Lithuanian nomenclature who sought to have strong KGB control over society and the Soviet centre who dealt exactly only with the security of military industry. This question is difficult to answer because it has deep roots going back to both economical and federation system of the Soviet times. The nomenclature was intended to prevent any display of nationalism in the republic, its enterprises and organisations. The political destiny of the Lithuanian nomenclature was determined by the possibilities of the local government to prevent nationalism. In cases of high nationalistic movements and upheaval the nomenclature could not escape the cadre cleansing from Moscow.

So, we can say that bureaucratic objectives of the KGB went hand in hand with the political instinct of the nomenclature to survive. The result of these interest conjunctions was the transformation of the *dopusk* system into a vast society control system. An original substantiation for their activities in the republic was found by “KGB industrialists”: factories were given service because of “nationalistic elements” involved in the factory activities. Nationalistically minded people should be persecuted not only because of their

nationalist outlook, but also because of their tendencies towards sabotage. Thus presence of “nationalist elements” in the factory went in parallel with danger of sabotage and possible diversion. The KGB officer V. Bunin wrote in his conspectus about sabotage: “Sabotage is a purposeful form of imperialist intelligence work of disruption. It could be performed by: 1) imperialist agents, 2) bourgeois nationalists and 3) anti-Soviets”.⁵ Thus, a person whose biography contained “compromats” was considered to be a bourgeois nationalist and anti-Soviet person being affected by Western ideology and intelligence service activities that could lead to an act of sabotage.

It was one of the main reasons why KGB reasonings about a person’s suitability were based on biographical factors. The so-called nationalist elements in an enterprise became known as the “operational base”. “The base” was an important factor that described the operational situation in the enterprise. According to it, counter-intelligence plans for work in the factory were prepared by the KGB operational officer. The politically unreliable contingent in the enterprise was the pretext for the KGB to make “named file” (*litternoe delo*) for the enterprise, in which information about security condition in the enterprise, plans for keeping the state secrets, agent network building and reports from agents were collected and systemised.

Despite several presumptions about acts of sabotage by politically unreliable people in the factories, the KGB did not find clear evidence of these acts. So we can say that the main area of KGB activities was not investigation of sabotage or security condition but the prevention of nationalist expressions. For example, in 1971 the report of the 3rd department of the KGB stated that during this year the department had received 42 warnings about insufficient security in factories and 33 warnings about possible reasons for breakdowns, but the largest part was about anti-Soviet speeches made at enterprises – 69 cases⁶. In 1983 and 1984, the KGB “industrialist group” of Vilnius (that worked in line of the 3rd department) examined 43 warnings. The largest part (85 per cent) of them was made about “ideological diversions.”⁷

Thus, in some cases the line of the 3rd department activities coincided with the activities of the 5th service (ideological counter-intelligence). The 5th service concentrated its ideological counter-intelligence work on the intelligentsia and the 3rd department worked at industrial enterprises. The *dopusk* system was used to implement this work.

On 19 June 1968, the KGB of the Lithuanian SSR adopted a resolution about the need to intensify activities among “the remainder of enemy elements.”⁸ A month later head of the 5th service Ščensnovičius wrote to the head of the 3rd department Akimov: “Investigations carried out by the source [of information] let us state the fact that we have no information about political feelings, disposition, lifestyle, places of concentration, economical and living conditions of these people.”⁹

To implement this resolution, the 3rd department gave statistical information about politically unreliable people who worked in industry, transport and communication organisations.¹⁰ Taking into account their past, former political prisoners and deportees were divided into three groups. According to chekists, the majority of these people had been integrated into the Soviet society and “conformed to work of social utility”. The second group, although being nationalistically oriented, tried to demonstrate loyalty to the Soviet government. It was the third group of people who “under the pretext of problems in the enterprises and administrative mistakes sought to instigate some politically unstable citizens to antisocial escapades.”¹¹

This report of the 3rd department was the last document of the KGB containing some “liberal” views on politically unreliable people. At the end of the 1960s the KGB judgement of them changed radically. In 1972, by order of J. Petkevičius, Chairman of the KGB of the Lithuanian SSR, the heads of local structures of the KGB were cautioned to be more attentive as there were cases when people against whom serious *compromat* had been collected tried to take important jobs or became leaders of national economy.

A more severe attitude towards politically unreliable people is clearly felt in KGB reports from the countryside. For example, in 1968 the local structure of the KGB reported that 563 former political prisoners lived in the provincial town of Panevežys. According to the report, most of these people worked in industrial and construction organisations proving themselves to be good and reliable workers. Those who used to work “particularly honestly” became top level administrators such as managers of enterprises. Thus, Bonifacas Sutulas and Klimavičius were heads of department and workshop at television tube factory “Ekranas”, Gasiūnas occupied the position of deputy-director at giro-compressor factory in Panevežys.¹² The view on former political prisoners was notably changed in later reports. In 1970 it was reported to the 5th department of the KGB that there were 560 former political prisoners living in Panevežys and “most of them have no special education, necessary qualification or speciality still they strive to occupy materially responsible and well-paid positions”. This tendency was presented quite differently by comparison with the previous report: “All such people do their best in profiteering and subservience, and try to avoid from political discussions as well as conspicuous relations with their accomplices from deportee camps.”¹³

The above mentioned checking procedures of the *dopusk* system were helpful means in detecting politically unreliable people and preventing their possible career. For example, in KGB report of 1978 it was stated: “[...] in the process of *dopusk* work a set of people with *compromat* sources was ascertained. Some of them were taken into the sight of inspection.”¹⁴

From KGB reports we can see a stable proportion between KGB *dopusk* issue and *dopusk* refusals. In 1973, 4584 persons were checked for a *dopusk* form by the 3rd department of the KGB of the Lithuanian SSR: 333 of them received the first KGB *dopusk* form, 1897 the second and 2027 the third form. 321 persons did not receive any *dopusk* and 6 *dopusks* issued in advance were cancelled.¹⁵ Thus, of all the inspected persons 7 per cent did not obtain *dopusk*. We can see a similar percentage in 1981 report of the 3rd department: 895 persons received permits, and 67 were refused.¹⁶

Thus, from the first sight it can seem that the *dopusk* system was not coercive – only about 7 per cent of pretenders were refused by the KGB. However, this refusal affected gravely the career of the politically unreliable people. For example, during the KGB *dopusk* control campaign in 1976 chief engineers of the three biggest industrial enterprises in Kaunas (the position of chief engineer was the second in importance after the director) lost their *dopusk* forms and later also their jobs.¹⁷ The significance of *dopusk* refusal is illustrated by the example of Dučinskas. He was one of the organisers of Vilnius radio component factory and had a very big influence on the factory work. Until the beginning of the 1970s he occupied the position of deputy-director for production. In 1968, a big *dopusk* campaign was launched against politically unreliable persons. During this action it was found that the social origin of Dučinskas was from bourgeoisie. This not only stopped Dučinskas career but also threatened with his dismissal. The former director of the factory A. Linartas wrote in his memoirs that he had tried for years to keep Dučinskas in the deputy-director position against KGB pressure but later on was forced to appoint Dučinskas to a lower position of deputy chief engineer because this position did not require any KGB *dopusk* form.¹⁸

The system of controlling society included not only direct KGB refusals of *dopusks*. The *dopusk* system had also some indirect influence on people. In the process of *dopusk* work the KGB identified a group of people against whom there were KGB compromats yet it decided to issue them the permit. For example, the KGB department of Kaunas city noted in its report of 1976 that 120 employees of the city enterprises and organizations had *dopusk* regardless of compromat.¹⁹ The situation in Kaunas was not an exception on the background of the whole republic. In 1982, the 2nd directorate of the KGB of the Lithuanian SSR reported that in Lithuania there were 1000 employees who had received the first or second *dopusk* form with existing compromat.²⁰

The KGB paid considerable attention to this group of people. Thus, the KGB department of Panevėžys city wrote in the plan of 1978 that the deputy-director of precision mechanics factory Liutackas had received *dopusk* although the KGB had some compromat against him. According to this plan, Liutackas was traced by two KGB agents.²¹

The second aspect of the indirect influence of *dopusk* system was the removal of politically unreliable people from further career possibilities. It is difficult to prove

the dimension of KGB power by research into archival materials. This removal can be ascertained by anthropological methods like interviews, polls and questionnaires that should be wider used in the work of historians. Of course, politically unreliable people did not know exactly how the KGB *dopusk* system worked but we can say that they had some presentiment which prevented them from further career making. They had the feeling that application for a higher position would be followed by more scrupulous checking of their biographies by the KGB. If some compromat was found, they could lose their present positions. For example, during the interview former head of designers' office at Vilnius radio component factory A. Valančius claimed that he had possibilities to make a good career yet for fear of his biography being examined decided to give up his ambitions.

The KGB *dopusk* system was created formally to keep state secrets but it was transformed into a large-scale society control system which during Brezhnev's period of "mature socialism" was very handy to the regime in preventing social mobility and career of politically unreliable people and expressions of nationalism. Both the *dopusk* system and other KGB means of control formed a complex unity.

References

- 1 Resolution of the Council of Ministers of the USSR of 3 December 1980, Special Archives of Lithuania (hereinafter – LSA), fund K-1, collection 46, file 2159, page 4.
- 2 Abstract from the Resolution of the Council of Ministers of the USSR of 11 November 1972 "Instruction on keeping the state secret and security regime" ("Инструкция по обеспечению гос. тайны и режима секретности"), LSA, K-1/46/2155/1–7.
- 3 Report of the 2nd directorate of the KGB of the Lithuanian SSR in 1980, LSA, K-1/3/759/85.
- 4 Certificate issued in 1984 by the 3rd department of the KGB of the LSSR about operational condition in the factory "Neris", LSA, K-1/46/2113/24–31.
- 5 Conspectus of the KGB officer V. Bunin, LSA, K-1/46/797/12.
- 6 Report of the 3rd department of the KGB about its work in 1971, LSA, K-1/3/682/278.
- 7 Report of the KGB department of Vilnius city about its work in 1983–1984, LSA, K-1/14/21/65.
- 8 Letter of the head of the 5th service of the KGB of the LSSR M. Ščensnovičius written on 12 July 1968 to the head of the 3rd department of the KGB of the LSSR Akimov, LSA, K-1/3/664/182.
- 9 Ibid.
- 10 Certificate of the 3rd department of the KGB of the LSSR, LSA, K-1/3/664/154.
- 11 Ibid, p. 155.
- 12 Report of the KGB department of Panevėžys city about its work in 1968, LSA, K-1/14/603/1–4.
- 13 Answer of the KGB department of Panevėžys city to Ščensnovičius letter of 28 November 1969, LSA, K-1/14/604/64, 65.
- 14 Report of the 3rd department of the KGB of the LSSR about its operational work in 1978, LSA, K-1/3/749/182.

- 15 Report of the 3rd department of the KGB of the LSSR on 3 January 1974 about its work in 1973, LSA, K-1/3/717/7.
- 16 Report of the 3rd department of the KGB of the LSSR about its operational work in 1981, LSA, K-1/3/755/134.
- 17 Certificate of the KGB department of Kaunas city about its work in the line of the 2nd directorate in 1976, LSA, K-1/14/170/10.
- 18 Grybkaukas, S., Linartas, A. (2004) *Vilniaus Vingis istorijos vingiuose*. Vilnius, s. 261.
- 19 Report of the KGB department of Kaunas city about its operational work in 1976, LSA, K-1/14/169/10.
- 20 Report of the 2nd directorate of the KGB of the LSSR about its work in 1982, LSA, K-1/3/773/9.
- 21 Report of the KGB department Panevežys city about its work in 1978.

Sauļus Grībkausks

Padomju *dopusku* sistēma kā sabiedrības kontroles līdzeklis Padomju Lietuvas rūpniecībā 1965.–1985. gadā

Kopsavilkums

Oficiāli *dopusku* sistēmu izveidoja, lai Padomju valsts noslēpumi nenonāktu NATO valstu izlūkdienestu rīcībā. Taču šo sistēmu var uztvert arī kā sabiedrības kontroles mehānismu, kā zināmu mobilitātes un profesijas ierobežojumu tām personām, kuras režīms atzina par politiski neuzticamām (bijušie politiešlodzītie, deportētie, “buržuāziskie nacionālisti”, cilvēki ar noslieci pret padomju varu). Formālā nepieciešamība saglabāt drošībā valsts noslēpumus tika transformēta kā plaša sabiedrības kontrole.

Dopusku sistēma bija labi piemērota L. Brežņeva perioda attīstītā sociālisma ideoloģiskajai doktrīnai. Tā palīdzēja režīmam atklāt politiski neuzticamas personas un liegt tām karjeras iespējas. VDK atļauju darbam ar slepeniem dokumentiem uzskatīja par zināmu kooptācijas paveidu. No cita viedokļa – VDK atteikums bija represijas veids. No *dopusku* sistēmas darbības izriet, ka:

1. Politiski neuzticamām personām tika liegta pieeja slepeniem dokumentiem (VDK liedza pieeju apmēram 7% cilvēku).

2. *Dopusku* sistēma atstāja netiešu ietekmi uz sabiedrības kontroli un režīmam neuzticamu personu sociālo mobilitāti. *Dopusku* pārbaudēs VDK identificēja personas, par kurām bija kompromitējoši materiāli, bet tomēr nolēma tām piešķirt zināmu *dopusku*. Šai cilvēku grupai VDK pievērsa īpašu uzmanību.

3. Politiski neuzticamas personas atteicās no karjeras iespējām. Šiem cilvēkiem bija sajūta, ka, tiecoties ieņemt augstu amatu, VDK pakļaus viņu biogrāfiskos datus vēl skrupulozākai pārbaudei.

Heinrihs Strods

Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR 1958.–1989. gadā

PSRS cenzūra, tāpat kā Gulags, PSKP diktatūra,¹ genocīds un kolonizācija, piederēja pie tām parādībām, kuras oficiāli it kā nepastāvēja. Taču bez tautas fiziskās iznīcināšanas arī tautas garīgā iznīcināšana ir ļoti svarīgs tautas sāpju spogulis. PSRS valsts totalitārā cenzūra ir viena no ilgi slēptajām šīs valsts vēstures patiesībām. PSRS valsts cenzūra bija permanenta un slepena komunistu diktatūras vardarbība. Deviņos slepenajos “Iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēt aizliegto datu sarakstos”, tāpat rajonu preses cenzūras sarakstos no 1943. gada līdz 1990. gadam bija aizliegts minēt, ka PSRS pastāv cenzūra, kā arī runāt par tās metodēm un darbu.² Cenzūras darbības pierādījuma dokumentus ik gadu, pēc pieciem gadiem vai X stundā 1990. gadā pēc instrukcijas vai speciālas pavēles iznīcināja. Tādēļ blakus avotu trūkumam, kas veidojās LKP CK mutisku norādījumu un telegrammu izpildes gaitā, avotu bāze cenzūras darbā, arī no ārzemēm ievestās literatūras cenzūrā ir visai ierobežota ne tikai Latvijā,³ bet arī Maskavas arhīvos (pēdējo neatslepenošanas dēļ⁴).

Tāpat kā Krievijas Romanovu trešās impērijas laikā, arī Krievijas ceturtais – PSRS impērijas laikā (1918–1990) valsts cenzēja arī no ārzemēm ievestos izdevumus. Tāpat kā imperatores Katrīnas II laikā, arī PSKP ģenerāļsekretāra Ņ. Hruščova un L. Brežņeva impērijā ārzemju literatūra vispirms nonāca aizzīmogotos maisos drošības iestādēm pakļautajā cenzūrā.

Ārzemju izdevumu cenzūrai un to iznīcināšanai Latvijā nebija tikai PSRS sludinātā Krievijas tipa marksisma-ļeņinisma nostiprināšanas un jaunās komunisma cēlāju paudzes veidošanas mīts. Šīs cenzūras tālākais plāns bija Latvijas tautas Rietumu mentalitātes un vērtību iznīcināšana, trimdas latviešu un Latvijas sakaru pārtraukšana, lai ātrāk Latviju pārvērstu par krieviski runājošas padomju tautas zemi. PSRS cenzūru Latvijā 1940. gadā izveidoja līdz ar PSRS okupāciju, bet 1944. gadā – vēl pirms re-okupācijas – Maskavā aprīļa mēnesī. 1944. gada augustā no Maskavas Latvijā ieradās trīs cenzori.⁵ 1947. gada 1. janvārī – pēc trīs gadiem – Latvijā bija 90 štata un ārštata cenzori. Cenzoru skaits bija palielinājies trīsdesmit reižu. Latvijas cenzūra, t.i., Latvijas PSR Ministru padomes Galvenā literatūras pārvalde (LGLP), bija PSRS Ministru padomes

Galvenās literatūras pārvaldes (GLP) sastāvdaļa, un darbinieki algu saņēma caur šo pārvaldi no Maskavas. PSRS cenzūru vadīja PSKP CK Aģitācijas un propagandas daļa un PSRS VDK 6. operatīvi tehniskā daļa ģenerāļa Voronina vadībā. Starp PSKP CK Aģitācijas un propagandas daļu, PSRS VDK 6. tehniski operatīvo daļu, PSRS GLP un atbilstošajām iestādēm Latvijā notika t.s. asimetriskā sadarbība, kurā vairāk par 90% svarīgāko lēmumu pieņēma Maskavā. Latvijā politisko cenzūru īstenoja minētā Maskavas institūcija – LGLP cenzori kā PSKP CK ideoloģiskie uzraugi (opričņiki) (sk. 1. shēmu).

1957. gadā PSKP CK Aģitācijas un propagandas daļa savienotajās republikās noklausījās PSRS GLP ziņojumu par ārzemju literatūras iesūtīšanu Latvijas PSR un nolēma atļaut ārzemju literatūru iesūtīt PSRS caur Latvijas PSR.⁶

Pēc PSKP 20. kongresa 1956. gadā, palielinoties ārzemju literatūras plūsmai uz Latviju, tās cenzūra Maskavā radīja grūtības kā apjoma, tā valodas ziņā. PSRS valdība uzdeva 1957. gadā PSRS Ministru padomes GLP valsts noslēpumu aizsardzībai iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos organizēt Rīgā speciālu iecirkni ārzemju literatūras cenzūrai, kas uzsāka darbu pilnā apjomā 1958. gadā. Speciālais cenzūras iecirknis sākumā atradās Rīgas Galvenajā pastā, Ļeņina ielā 21 (tagad Brīvības bulvāris 21). Tajā bija divas istabas – viena ārzemju literatūras cenzūrai, bet otra – “kaimiņu iestādes” (Latvijas PSR VDK) darbiniekiem vēstuļu perlustrācijai. Istabas bija apgādātas ar ugunsdrošiem seifiem, un darbiniekiem ārpusaule bija pieejama pa nelielu lodziņu durvīs.

No ārzemēm ar vilcieniem un lidmašīnām Latvijā nonāca lielākā daļa ārzemju un trimdas literatūras. Taču daļu no tās Latvijas PSR drošības un iekšlietu iestādes konfiscēja muitās, atņēma iedzīvotājiem kratīšanās vai melnajos tirgos, kur grāmatas pārdeva no rokas (sk. 2. shēmu). Ārzemju un trimdas literatūra un citi izdevumi vispirms nonāca Latvijas PSR VDK 6. operatīvi tehniskajā daļā “apstrādāšanai”. Pēc tam šī literatūra tika nodota Latvijas PSR Ministru padomes GLP Speciālajam cenzūras iecirknim (punktam) cenzūrai. *“Ienākošās, kā arī izejošās bandroles,”* 1960. gada ziņojumā Maskavai rakstīja LGLP priekšnieks V. Agafonovs (1926–1981), *“ienāk caur speciāli iekārtotu logu durvīs, caur kuru tiek pasniegti maisi ar bandrolēm, kas nonāk speciālajā cenzūras punktā nevis no pasta, bet no orgāniem. Pārbaudītās bandroles atkal tādā pašā ceļā tiek nosūtītas orgāniem, bet ne pastā.”*⁷

Cenzūras iecirkņa cenzors bija agrākais Latvijas PSR IeTK komisāra A. Novika šoferis, vēlāk – PSRS IeTK speckaujinieks, bet vēl vēlāk – LKP Rīgas rajona komitejas sekretārs K. Ceipe (1910). Viņa prombūtnes laikā strādāja J. Melnbergs. K. Ceipem pensionējoties 1973. gadā, viņa vietā par cenzoru iecirknī strādāja V. Zīle u.c.

Speciālajā cenzūras iecirknī atvēra ikvienu gan no ārzemēm, gan uz ārzemēm sūtīto bandroli un paku, cenzēja visas grāmatas, žurnālus, avīzes, sīkos izdevumus (sienas kalendārus u.c.). Vēstules, kā jau minēts, pārbaudīja LPSR VDK darbinieki blakusistabā.

Speciālajā cenzūras iecirknī cenzoru darbu trimdas izdevumu pārbaudei noteica PSRS *Glavlita* slepeno datu saraksti, apvienotie politiski kaitīgās literatūras saraksti, instrukcijas par ārzemju literatūras kontroles kārtību, kā arī LKP CK ideoloģiskā sekretāra, LKP CK Aģitācijas un propagandas daļas un VDK vadošie darbinieki.

PSRS Galvenās literatūras pārvaldes instrukcijas ārzemju izdevumu kontrolei 1970. gadā

1. PSRS GLP 2. pārvaldes Nolikums par ārzemju literatūras kontroli;
2. Kapitālistisko valstu literatūras pasūtīšanas, glabāšanas un izmantošanas instrukcija;
3. Instrukcija par ārzemju literatūras kontroles kārtību;
4. Instrukcija par ārzemju literatūras apstrādi;
5. Instrukcija par kārtību, kādā PSRS iesūtāma ārzemju reliģiskā literatūra un reliģiskā kulta priekšmeti;
6. Iestādes un organizācijas, kuras pasūta un saņem ārzemju literatūru;
7. Kapitālistisko valstu periodiskie zinātniski tehniskie izdevumi, kuri atbrīvoti no kontroles;
8. Latviešu trimdas izdevumu klasifikators;
9. Personu saraksts, kuru darbus aizliegts publicēt.

Trimdas izdevumus Speciālā iecirkņa pārbaudes iedalīja četrās pamatgrupās, uzliekot attiecīgu zīmogu:

a) atļauts vispārējai izmantošanai (trīsstūra zīmogs ar cenzora K. Ceipes numuru 430 centrā) vai atļauts izmantot (aplī burts *P* – *Разрешено*);

b) atļauts ierobežotai lietošanai bibliotēku specfondā (sešstūra zīmogs (“skrūve”) ar K. Ceipes numuru 430 centrā) vai spiedogs ar burtu *O* (*Ограничено*) aplī;

c) atļauts lietošanai speciālām vajadzībām LKP CK fondā (specfondā) – divi sešstūra zīmogi ar cenzora K. Ceipes numuru 430 centrā vai spiedogs ar burtiem *ГO* (*Генерально ограничено*) aplī. Līdzīga nozīme bija spiedogam ar ciparu 2 aplī (nodots LKP CK kontrapropagandas vajadzībām) un spiedogam ar burtu *K* (*Комулет*) aplī (nodots Latvijas PSR VDK informācijai);

d) ceturtajā grupā politiski kaitīgi izdevumi, par kuriem cenzors un “kaimiņu iestādes” darbinieki sastādīja aktu un nodeva VDK iznīcināšanai sadedzinot (sk. 3. shēmu).

Pēc PSKP 22. kongresa lēmumiem 1961. gadā tika uzlaboti kontrapropagandas pasākumi pret Rietumu imperiālismu un latviešu trimdas izdevumu cenzūra, neraugoties uz sūtījumu skaita un sūtījumu organizētā rakstura palielināšanos, Rīgā tā pastiprinājās, ka trimdas izdevumi praktiski nenonāca privātpersonu rokās. Tā 1968. gadā, spriežot pēc Speciālā iecirkņa atskaitēm, no 4628 iesūtītajām trimdas grāmatām, žurnāliem, avīzēm un skaņuplatēm cenzūra adresātiem nodeva tikai 334 (7,2%) iesūtītos izdevumus.

Kopumā 60. gados, spriežot pēc nepilnīgiem datiem, apmēram 30% no ārzemēm sūtīto vienkāršo bandroļu un ap 50% ierakstīto bandroļu tika konfiscēts cenzūrā un privātpersonu rokās nenonāca, ja adresātu nebija apstiprinājusi Valsts drošības komiteja.

Arī 70.–80. gados PSRS deklarētā mierīgās līdzāspastāvēšanas politika latviešu trimdas izdevumu cenzēšanā neatspoguļojās. Spriežot pēc aptuveniem datiem, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas specfonds saņēma 9–12,1% no privātpersonām sūtītajiem izdevumiem. LKP CK saņēma 3,5–16,4% izdevumu kontrpropagandas organizēšanai. Latvijas PSR VDK saņēma 3,1–18,3% sūtījumu, ieskaitot skaņuplates un magnetofona ierakstus. Pildot Latvijas Galvenās literatūras pārvaldes Speciālā cenzūras iecirkņa un “kaimiņu iestādes” darbinieku rīkojumus, dažādos gados sadedzinot tika iznīcināti 33,6–84,6% trimdas izdevumu (sk. 4. shēmu).

Lai gan absolūtie skaitļi par visiem cenzūras iznīcinātajiem trimdas izdevumiem nav saglabājušies, spriežot pēc pieejamiem Speciālā cenzūras iecirkņa atskaišu datiem, laikā no 1961. gada līdz 1983. gadam, t.i., divdesmit divu gadu laikā, “kaimiņu iestādē” gadā vidēji iznīcinātas apmēram 275 grāmatas (kopā vairāk nekā 6000 eks.), apmēram 320 avīžu (vairāk nekā 7000 eks.), 40 žurnālu (kopā aptuveni 900 eks.), 314 sīkizdevumu (vairāk nekā 7000 eks.) un 116 skaņuplašu. Pavisam savas darbības divdesmit gados PSRS cenzūra Latvijā konfiscēja un iznīcināja vairāk nekā 26 116 trimdas izdevumu, ierēķinot tos, kurus izņēma un iznīcināja specfonda “tīrīšanas” vai cilvēku aresta u.tml. iemeslu dēļ (sk. 5. shēmu). PSRS cenzūra Latvijā otrās padomju okupācijas laikā, spriežot pēc atskaitēm, izņēma no Latvijas bibliotēkām, organizācijām un privātpersonām aptuveni 17 miljonu izdevumu. No iznīcinātajām grāmatām trimdas izdevumu ir apmēram 0,3 procenti.

Noslēgumā dažas pārdomas.

1. Trimdas pasta sūtījumu cenzūras spaidi veicināja “etnisko tūristu” grāmatu (īpaši kabatas formāta) ieviešanu un zinātnieku ar dienesta zilajām pasēm grāmatu ieviešanu no ārzemēm, kā arī citu puslegālu un nelegālu zinātnisko sakaru formu paplašināšanos. Šos sakarus ar Rietumiem un Eiropas 60.–80. gadu kultūru sekmēja PSKP CK organizētā Latvijas zinātnieku izolācija no pasaules zinātnieku kopienas. Paplašinājās tehnisko līdzekļu (fotofilmas, magnetofonu lentes, slepenraksts) ieviešana, ārzemju radio klausīšanās un grāmatu pavairošana netipogrāfiskā (*samizdata*) veidā Latvijā.

2. PSRS laikā apgalvoja, ka sabiedrības attīstības bāze ir ekonomika, bet ideoloģija – virsbūve. PSRS cenzūra, arī trimdas literatūras cenzūra, pierāda, ka komunisti par pamatu uzskatīja ideoloģiju. PSRS, kā paredzēja Krievijas ceturtās impērijas Rietumu ģenerālplāns, blakus militārajai cenzūrai ietvēra arī demogrāfisko un ideoloģisko cenzūru.

3. Latviešu trimdas literatūras cenzūra Latvijā bija PSRS cenzūras kolektīvā portreta un komunistu drošības dienesta darbības sastāvdaļa. Latviešu trimdas literatūras cenzūras vēsture 1958.–1990. gadā apliecina PSKP CK, PSRS VDK un PSRS GLP

ciešu sadarbību un institucionālu organizētību. Latviešu trimdas literatūras cenzūra un iznīcināšana bija Krievijas impērijas sarkanās rusifikācijas sastāvdaļa, PSRS kolonizācijas ceļa gatavošana Latvijā.

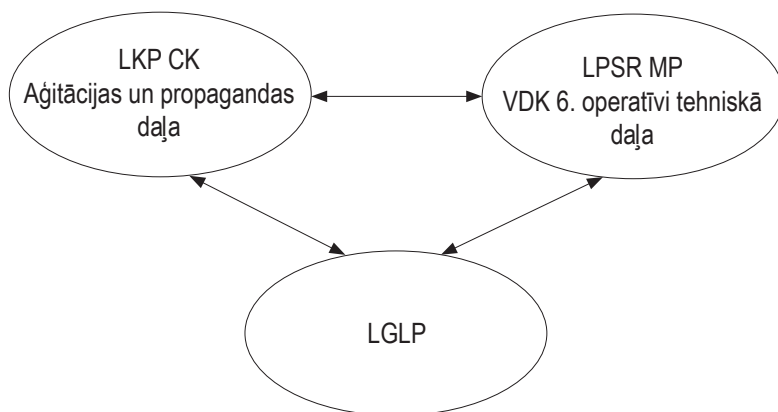
4. Trimdas izdevumu politiskā cenzūra Latvijā bija PSRS totalitārā komunisma valsts visaptverošās politikas cenzūras veiktā garīgā genocīda sastāvdaļa. Tā ne tikai liedza tautai demokrātiskās brīvības, bet arī terorizēja to, ierobežoja trimdas atbalstu tautas pretošanās kustībai, pazemoja gan trimdas, gan Latvijas latviešus. PSRS GLP cenzūra nebija tikai Latvijas un latviešu tautas un citu Baltijas tautu,⁸ bet arī visas cilvēces traģēdija. Patiesībā PSRS GLP cenzūra turpināja pārtraukt atgriezenisko saiti starp sabiedrību un ārzemēm; tā ne tikai nenodrošināja sociālisma attīstību, bet deva impulsu vietējiem un ārzemju “kontrevolucionāriem” sagraut okupācijas sistēmu.

5. Tauta nesaceļas pret nabadzību, bet pret pārvaldi, kura tautu pazemo. Tāpēc PSRS totalitārā cenzūra bija viens no mierīgās antikomunistiskās revolūcijas veicinātājiem 80. gadu beigās Latvijā.

6. Vēl ne tuvu visu okupāciju esam atcerējušies, bet mūs jau dedzīgi aicina, ierobežojot pat preses publikācijas par vēsturi, to visu aizmirst (sevišķi lielajā kaimiņvalstī) un kļūst par “cilvēku bez raduraksta” (*не помнящий родства*).

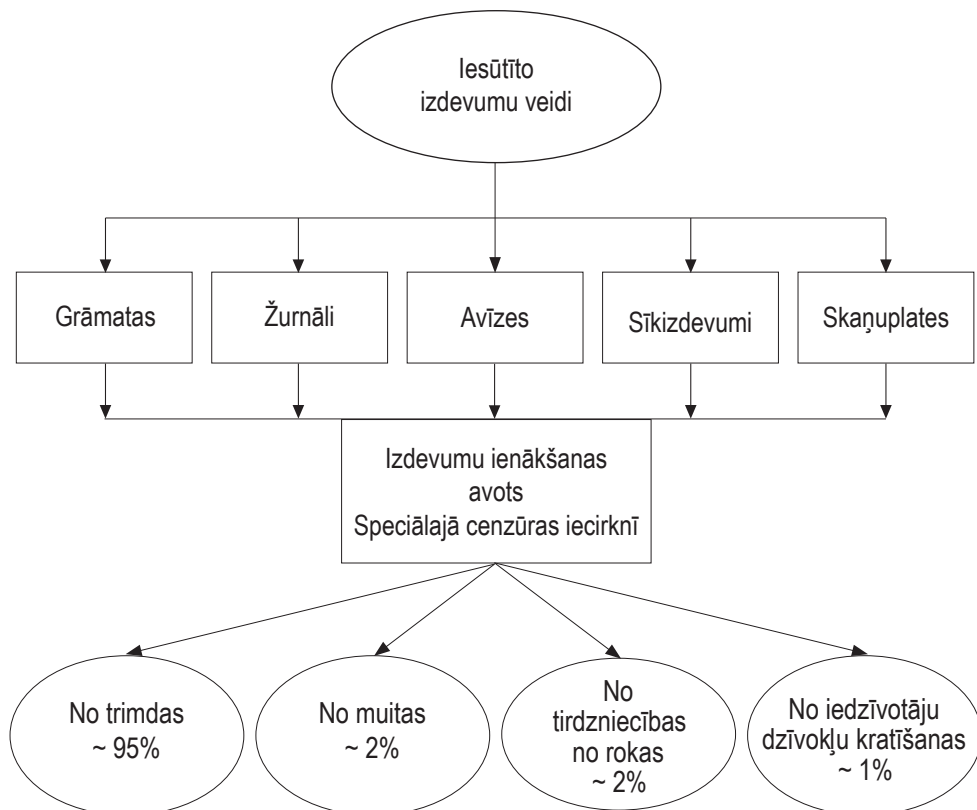
1. shēma

PSRS cenzūras politiskā vadība Latvijā (1944–1990)

2. shēma

No ārzemēm iesūtītie izdevumi

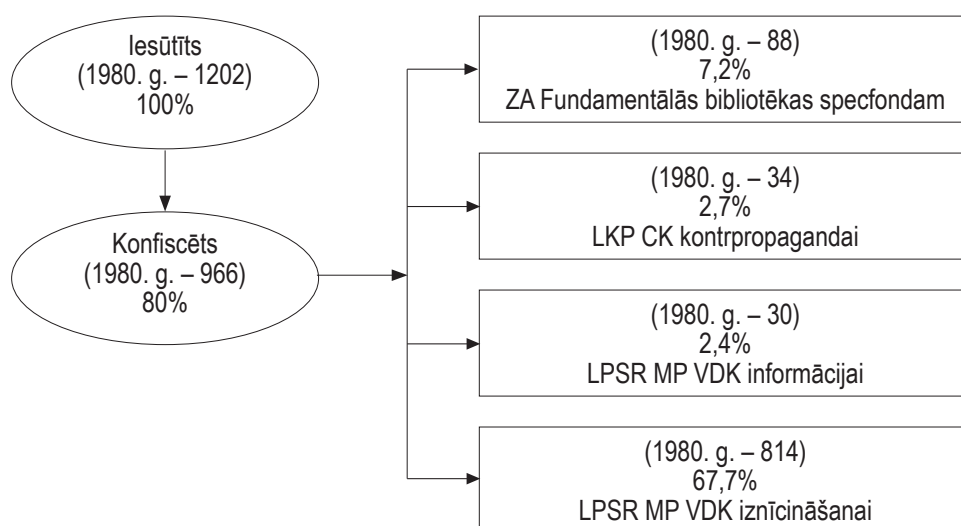
3. shēma

Trimdas latviešu literatūras apstrādāšana PSRS Galvenās literatūras pārvaldes Rīgas Speciālajā cenzūras iecirknī

	Cenzora zīmogs	Literatūras grupa
a	vai	Atļauts atklāti izmantot (<i>Разрешено</i>)
b	vai	Atļauts ierobežotai lietošanai bibliotēku specfondā (<i>Ограничено</i>)
c	vai 	Atļauts lietot bibliotēku specfondā (LKP CK fondā) (<i>Генерально ограничено</i>) LKP CK Aģitācijas un propagandas daļa Latvijas PSR VDK informācijai (<i>Коминет</i>)
d	AKTS	Nodots iznīcināšanai Latvijas PSR VDK

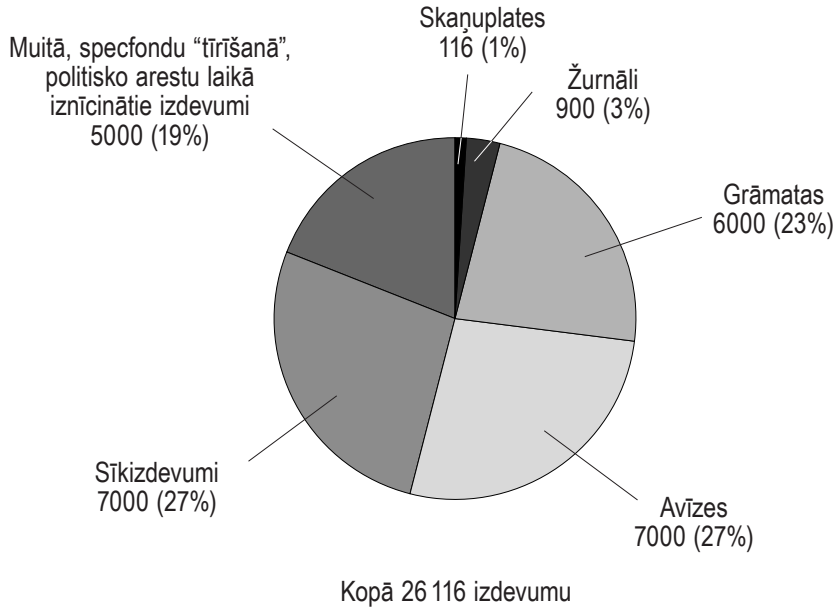
4. shēma

Latviešu trimdas literatūras cenzēšana Latvijā 1980. gadā

5. shēma

**Aptuvenus iznīcināto trimdas izdevumu skaits (eks.)
Latvijas PSR GLP (1961–1983)**

Atsauces

- ¹ Strādnieku šķiras diktatūra nevar tikt nodrošināta citādi kā vien tās pirmindas avangarda, t.i., kompartijas diktatūras formā. – Krievijas Komunistiskās (boļševiku) partijas XII kongresa (1923. g. 17.–25. aprīlis) rezolūcija par KKP CK pārskatu; Padomju Savienības Komunistiskā partija kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijās un likumos. I daļa. – Rīga, 1954, 599. lpp.
- ² Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (Государственный архив Российской Федерации; turpmāk – KFVA), 9425. f., 1. apr., 1351. l., 162. (183.) lp., 232. § (1970), Перечень данных, запрещенных к опубликованию в открытой печати, радио и телепередачах. – Москва, 1970. Секретно; Главное литературное управление (Главлит) СССР при СМ СССР.
- ³ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 917. f., Latvijas PSR Galvenā literatūras pārvalde, 1944.–1990.
- ⁴ Krievijas Valsts sociālpolitiskās vēstures arhīvs (Российский Государственный архив социально-политической истории; turpmāk – KVSPVA), 17. f., 163. apr., 2. daļa, 128. l., 1940. g., Об организации Главлита, VK(b)P CK Politbirojs, Protokols nr. 23, 82. §, 123. lp.; KFVA, 9425. f., 3.–6. apr., Vēstures izziņa, Главное литературное управление (Главлит) СССР при СМ СССР.
- ⁵ Strods H. PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gada grāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 144. lpp.

- ⁶ Krievijas Valsts jaunāko laiku vēstures arhīvs (Российский Государственный архив новейшей истории, 5. f., 33. apr., 15., 46. l., О работе Главлита. 1956.
- ⁷ LVA, PA-101. f., 24. apr., 127. l., 4. lp., Отчет о работе цензорского пункта Главлита Латвийской ССР при почтамте гор. Риги за 1960 год по контролю бандролей, поступивших из-за границы с иностранной литературой на латышском языке. Совершенно секретно. Экз. №.
- ⁸ Kurman G. Literary Censorship in Ganerud and in Soviet Estonia // Journal of Baltic Studies, 1977, vol. VIII, no. 1.

Heinrihs Strods

Censure of Exile Publications in the Latvian SSR (1958–1989)

Summary

The present paper is based on the materials of the Central Board of Literature of the Latvian SSR at present kept at the State Archives of Latvia (fund no. 911), the de-classified section of the archives of the Central Board of Literature of the Council of Ministers of the USSR (fund no. R-9425) at the State Archives of the Russian Federation (in Moscow) as well as the archives of the Political Bureau of the Central Committee of the CPSU (fund no. 17) at the Archives of Modern History of the Russian Federation. The author analyses the work of the special foreign and exile literature censorship office, which was established in Riga in 1958 by order of the Central Board of Literature of the USSR and functioned until 1990. The censorship office received the relevant literature from the 6th Operative-technical division of the State Security Committee of the Latvian SSR, carried out political censure and classified all items into five categories, according to which the printed matter was delivered to the addressees, transferred to the special library funds, handed over to the Agitation and Propaganda Department of the CC of the Communist Party of Latvia for counter-propaganda needs or submitted to the State Security Committee of the Latvian SSR for information. However, the bulk of the publications addressed to individuals was confiscated by the State Censorship Office of the USSR and handed over for destruction to the State Security Committee of the Latvian SSR: altogether approximately 60 000 books, magazines, newspapers and records.

Valters Nollendorfs

Trimdas literārie sakari ar Latviju un Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšana 20. gadsimta 70. gados

2006. gada vasarā man bija iespēja pēc ilgāka laika būt ASV – Mičiganā, Zepu ģimenes īpašumā “Atbalsīs” blakus latviešu centram “Gaŗezers”. Tur kādreiz vasarās saimniekoja valodnieks un rakstnieks Valdis Zeps. Tagad saimnieko viņa dēls Vilis. Īpašums ir ezera malā, un pie tā pieder maza saliņa, uz kurieni pāri nelielam staignājam ved dēļu tiltiņš. Uz šīs saliņas, kurp toreiz slapjākā laikā bija jālaipe pa pāri pārliktām kārtīm, 1972. gada 13. augustā notika neformāls sarīkojums – ASV vidienes latviešu literātu rīkotas “Rakstnieku nedienas” ar literāru darbu lasījumiem un pārrunām par literātu problēmām. Šīs “nedienas” uzskatāmas par Latviešu Rakstnieku Apvienības (LaRA) dibināšanas iedīgli.

Kāpēc sāku ar personīgām atmiņām? Lai brīdinātu, ka biju iesaistīts šeit aprakstītajos notikumos. Tāpēc zināma subjektivitāte vērtējumos ir neizbēgama, un tie ir uztverami ar pienācīgu skepsi.

Kāpēc bija vajadzīga LaRA? Kāpēc tieši 70. gadu sākumā? Un kāds tai sakars ar to, kas toreiz notika Latvijā?

Pārmaiņas trimdas un Latvijas kultūrā, sabiedrībā un politikā

Jau 50. gadu otrā pusē un 60. gados bija sākušās pārmaiņas trimdas un Latvijas literārajā dzīvē. Gan trimdā, gan Latvijā pieteicās jauna rakstnieku un dzejnieku paaudze; gan trimdā, gan Latvijā šai 20. un 30. gados dzimušajai paaudzei bija jāastopas ar jau iesakņojušos tradīciju un politiskiem aizspriedumiem un priekšrakstiem. Garīgā situācija Latvijā Komunistiskās partijas ideologu aizbildniecībā, protams, bija daudz grūtāka nekā trimdā, kur nevienam nevarēja liegt rakstīt to, ko vēlas. Taču arī trimdas apstākļi bija īpatnēji. Vecākās paaudzes rakstnieki bija trimdā devušies ar savu lasītāju saimi, bet jaunākajiem nereti bija grūti tajā iekļauties savu jau jaunākajās Rietumu tradīcijās apaugļoto īpatnību dēļ. Bija arī objektīvi apstākļi, it sevišķi lielā izkliede, latviešu sabiedrības nelielais skaits un eksistencei nepieciešamais izdienas darbs, kas literatūrai

atstāja tikai atpūtas brīžus.¹ Tā jaunajam rakstniekam vai dzejniekam bija ierobežotas iespējas rakstīt vai dzejot un ar saviem darbiem sasniegt lasītāju vai klausītāju. Iespējas nopelnīt honorāru bija vēl mazākas. Atlika gandrīz tikai cerība, ka kāds saklausīs, varbūt – uzklausīs. Tāpēc svarīga bija publicēšanās, nereti pašam piemaksājot, kā arī izdevība uzstāties publiskos sarīkojumos, no kuriem rakstnieku sarīkojumi dziesmu svētkos bija paši plašākie un ievērojamākie.

Tajā pašā laikā sāka mainīties arī paradigmas, kas līdz tam bija noteikušas trimdas un Latvijas attiecības. Šīs pārmaiņas daļēji diktēja starptautiskā situācija – arvien nereālāka kļuva tieša Rietumu un Austrumu konfrontācija t.s. savstarpējās iznīcināšanas draudu dēļ atomkara gadījumā. Latvijas atbrīvošana ar Rietumvalstu palīdzību un līdz ar to konfrontācijas un antikomunisma politika, kas bija trimdas vadītāju stratēģijas pamatā, jaunākās paaudzes domāšanā bija pārdzīvojusi savu laiku. Latvijas atbrīvošana bija kļuvusi par nezināmas nākotnes mērķi, un viss liecināja par apdraudēto tautas demogrāfisko situāciju Latvijā. Tāpēc jaunākās paaudzes stratēģija, kas skaidri parādījās 60. gadu publikācijās,² ieteica komunisma apkarošanas vietā likt tautas pārdzīvošanas spējas stiprināšanu. To savukārt nevarēja panākt ar konsekventu konfrontāciju, bet drīzāk ar taktiku, ko kādā citā rakstā esmu apzīmējis par izlūkgājieniem nevienam nepiederošā joslā starp frontēm, kontakta uzņemšanu ar pretinieku,³ vai, kā jautāja Aivars Ruņģis: *“[...] vai starp abu pušu [trimdas un okupētās Latvijas] tālredzīgākiem cilvēkiem nevarētu izveidoties zināma sadarbība, kas apzinīgi, klusu ciešot, bez kādiem vienošanās līgumiem strādātu kopējo [tautas dzīvā spēka saglabāšanas] interešu labad?”*⁴ Sava veida konspirācija bez konspirācijas. Jāuzsver, ka šāda pieeja nenozīmēja mērķu, bet drīzāk stratēģijas un taktikas maiņu. Taču trimdas sabiedrības vadošajā daļā tā vēl ilgu laiku nebija pieņemama.

Mainījās arī Latvijas iestāžu politika iepretī trimdas tautiešiem. Padomju pusē pēckara neveiksmīgo repatriācijas politiku nomainīja t.s. kultūras sakaru politika.⁵ Tās mērķi bija censties neitralizēt trimdas sabiedrības politisko darbību, panākot vismaz vienā trimdas daļā labvēlīgu nostāju iepretī Padomju Latvijai, no vienas puses, un centieni ar propagandas izdevumu palīdzību diskreditēt vadošus trimdas darbiniekus, apsūdzot viņus noziegumos pret cilvēci, no otras puses. Apsūdzības sākumā nebija efektīvas; tās kļuva nopietnas, kad par tām sāka interesēties ASV un citu valstu prokuratūras jau 70. un 80. gados.⁶ Daļa jaunās padomju politikas bija – kontrolēti dzimtenes apmeklējumi, daļa – padomju kultūras ražojumu izplatīšana trimdā, daļa – trimdinieku kooptēšana un izmantošana saviem nolūkiem. Citiem vārdiem – tie bija sava veida komunistiskās varas izlūkgājieni trimdas sabiedrībā.

Tie laika ziņā sakrita ar jau minēto paradigmas maiņu jaunākās paaudzes stratēģiskajā domāšanā, kas sāka vērtēt kultūras dzīvi gan trimdā, gan Latvijā ar atšķirīgām mērauklām. Jau 50. gadu beigās “Jaunā Gaita”, toreiz vēl Amerikas Latviešu Jaunatnes

Apvienības žurnāls, sāka izlases veidā pārpublicēt jauno Latvijas autoru darbus un pievērst uzmanību kultūras dzīves norisēm Latvijā.⁷ Ap “Jauno Gaitu” sāka arī pulcēties dzejnieki un rakstnieki, kuri meklēja jaunus ceļus literatūrā un nereti par to izpelnījās kritiku. Kritiku izpelnījās arī “Jaunajā Gaitā” publicētās apceres par politiskiem jautājumiem un analītiski raksti par jaunatnes problēmām un dzīvi komunistiskā režīma apstākļos. “Jaunās Gaitas” un demokrātiskajās zemēs dzīvojošās jaunās paaudzes izpratne par demokrātiju nereti nonāca konfliktā ar vecākajā paaudzē vēl arvien saglabājušos autoritārismu, kas noveda pie Amerikas Latviešu Apvienības deklarācijas 1959. gadā, ka “Jaunās Gaitas” saturs neatbilstot “trimdas mērķiem un morālei”⁸. Jaunā paaudze bija gatava pieņemt izaicinājumu, bet jaunā padomju iestāžu politika jau sākotnēji izraisīja domstarpības lielā trimdas sabiedrības daļā, kas savā nostājā pret padomju režīmu Latvijā bija bijusi pilnīgi noraidoša. Tas attiecās arī uz kultūras laukā sasniegto, to galvenokārt vērtējot ar t.s. ždanovisma laika politizētās mākslas un literatūras mērauklām.

Tāpēc ir skaidrs, ka jauno paradigmu varēja izpildīt tikai tādos veidos, kas ietvēra zināmu politisku risku gan vienā, gan otrā pusē. Centieni izveidot sadarbības organizāciju vai organizācijas nozīmētu vai nu automātisku atkarību no okupētās Latvijas iestādēm, kas diktētu savus noteikumus, vai arī, uzstādot savus noteikumus, tā tikpat automātiski nebūtu spējīga darboties. Individuālus kontaktus bija iespējams nodibināt gandrīz vienīgi ar Latvijas komitejas kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs starpniecību, viesojoties Latvijā vai arī satiekot kolēģus ārzemju apmeklējumos. Par to, ka tas nevarēja notikt bez čekas pārraudzības, varēja nebūt un varbūt arī nebija skaidrs tikai pašiem naivākajiem. Tai pašā laikā palika jautājums – kam šie kontakti un tajos sniegtā vai iegūtā informācija varēja visvairāk nākt par labu. Vai visa Padomju Latvijā izdotā literatūra bija sarakstīta tiešā partijas uzdevumā un tāpēc vispār nederīga trimdas patēriņam? Vai trimdas publika kļuva komunistiska, noskatoties okupētajā Latvijā ražotas filmas? Vai pat ļoti ierobežotā publiskā vai slepenā trimdas literatūras nokļūšana Latvijā nebija labāka par neiespējamo prasību pēc brīvas informācijas plūsmas? Vai bez jebkādas konspirācijas personiski sniegta informācija, pat nezinot informācijas saņēmēja politisko nostāju vai iespējamus sakarus ar drošības iestādēm, nebija labāka kā šādas informācijas pilnīgs trūkums? Šāda pieeja prasīja lielu uzticēšanos no vienas puses un *pilnīgu politiskas konspirācijas neesamību* no otras.⁹ Tā arī prasīja kompromisu attiecībā uz patriotisma izpaušmēm gan Latvijā, gan arī trimdas sabiedrībā. Cilvēki, kas šos kontaktus nodibināja un uzturēja, bija pakļauti gan riskam, ka viņus varētu izmantot padomju slepenās iestādes, gan riskam tikt izslēgtiem no trimdas sabiedrības.

Šo risku traģiskā veidā parādīja rakstnieka Gunša Zariņa liktenis 60. gadu sākumā.¹⁰ Zariņš jau savas karjeras sākumā bija nonācis konfliktā ar daudziem trimdas sabiedrības vadītājiem un trimdas sabiedrības lielu daļu. Viņa eksistenciālisma garā sarakstītie, nereti provokatīvie prozas darbi ne tikai lauza tālaika latviešu literatūrā valdošo pozitī-

vismu, bet arī nekautrējās kritizēt trimdas sabiedrības mietpilsonību. Savukārt Latvijas komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs Zariņu ciniski centās iesaistīt savās manipulatīvajās shēmās. Zariņa pašnāvība 1965. gadā daudziem trimdas rakstniekiem bija gan šoks, gan arī brīdinājums. Turpmākajā t.s. kultūras sakaru vēsturē nekas tieši salīdzināms nenotika, bet vairākiem rakstniekiem un dzejniekiem, kas aktīvi uzturēja kontaktus, tomēr bija jāpiedzīvo noraidošā nostāja trimdas sabiedrībā. Tā nonākam pie 1972. gada.

“Rakstnieku nedienas”

Viss sākās ar it kā nelielu nesaprašanos par rakstnieku sarīkojumiem trimdas dziesmu svētkos. Līdz 1972. gadam bija pastāvējusi tikai viena organizācija, kas pārstāvēja gan rakstniekus, gan arī žurnālistus, – Latviešu Preses Biedrība (LPB). Tās ASV un vienlaikus centrālās valdes prezidents 1972. gadā bija žurnālists un laikraksta “Latvija Amerikā” korespondents Viktors Irbe. Šai organizācijai parasti arī uzticēja organizēt rakstnieku sarīkojumus dziesmu svētkos. 1972. gadā daļā latviešu literātu bija radušās bažas par rakstnieku sarīkojumu literāro kvalitāti un literatūras izvēles kritērijiem, izslēdzot gan rakstniekus, kas viesojušies un viesojas Latvijā, gan arī tādus, kas nepieder Latviešu Preses Biedrībai. Šīs problēmas savstarpēji bija saistītas.

Norūpējušos literātu vidū bija Aivars Ruņģis, Valdis Zeps un es. Neviens no mums līdz tam nebija viesojies Latvijā. Vēlējāties sasaukt kopā ASV vidienē dzīvojošos rakstniekus, lai pārrunātu sasāpējušos jautājumus, īpaši attiecībā uz Latviešu Preses Biedrību. Nosaukumu “Rakstnieku nedienas” ieteica Aivars Ruņģis.¹¹ Ielūgumu uz “nedienām” izsūtīja Valža Zepa un manā vārdā.

Mana saistība ar “Rakstnieku nedienām” nebija nejauša. Ar mani kā LPB biedru Viktors Irbe bija sazinājies jau 1972. gada sākumā, lūdzot ieteikumus paredzamajiem rakstnieku sarīkojumiem dziesmu svētku simtgadē Klīvlendā 1973. gadā un netieši norādīdams, ka uzskata mani par viena sarīkojuma iespējamu vadītāju. Sarakste veidojās savdabīga un turpinājās visu gadu.¹² To pārskatot, liekas, ka esam runājuši viens otram garām un Irbe uz konkrētiem priekšlikumiem un jautājumiem ir atbildējis nekonkrēti un izvairīgi. Beigās mans priekšlikums – vienu no paredzētajiem rakstnieku sarīkojumiem veidot tematiski – “Latviešu rakstnieks un latviešu tauta” uzveduma formā – neguva atbalstu, lai gan Irbe pats bija ko līdzīgu ieteicis korespondences sākumā.¹³

Bažas par sagaidāmo 1973. gada dziesmu svētkos saasināja tās vasaras LPB rīkotais rakstnieku sarīkojums 5. Rietumkrasta latviešu dziesmu svētkos Vankūverā. Par to bija kritiskas, lai neteiktu – negatīvas atsauksmes. Jautājums bija par dalībnieku atlases kritērijiem – bija pieļauta patriotisku, bet pabālu rakstnieku piedalīšanās. Tā Oļjārs] C[elle] rakstīja:

*Vārdu bija daudz, bet varēšanas maz. Jāpiemin, ka sarīkojumu rīkoja Latviešu Preses Biedrība un ka uzstāties atļāva tikai saviem biedriem. Šī pati organizācija rīkošot rakstnieku cēlienu arī 1973. gadā Klīvlendā. Ja no Vankūverā piedzīvotā var spriest par šīs organizācijas kompetenci, tad jāsaka, vai, vai, klīvlandieši, sargieties no Preses Biedrības!*¹⁴

Tas, ka LPB deva priekšroku saviem biedriem, izrietēja arī no manas sarakstes. 1971. gada 10. decembrī Irbe rakstīja: *“LPB valde atbalsta savus biedrus, un tāpēc būtu vēlams, lai sarīkojumā piedalītos LPB biedri, jo citādi ir grūti attaisnot biedrības pastāvēšanu.”*¹⁵ Vēlāk viņš gan bija pielaidīgāks: *“Iestāšanās LPB vēl nenozīmē, ka varēs piedalīties sarīkojumā, tāpat kā nepiederēšana LPB nenozīmē automātisku nepiedalīšanos.”*¹⁶

Nopietnāki bija politiskie kritēriji. Bija zināms, ka Vankūveras dziesmu svētku rakstnieku sarīkojumā publikas vidū bijuši atzīti dzejnieki – Olafs Stumbrs, Ausma Jaunzeme un Kārlis Rabācs, bet, kā vēlāk rakstīja Eduards Skudra, savus darbus lasījuši galvenokārt laikraksta “Latvija Amerikā” un izdevniecības “Amber” darbinieki:

*Ja šī šķirošana ir paliekoša un ja kādai organizācijai patriotisma vārdā izdodas to uzspiest, par latviešu literatūru trimdā nav vērts vairs runāt. Tā vairs nav. Tad paliek vairs tikai 1936. gadā iekonservēta, 1972. gadā uzsildīta literatūra. Vai literatūras mīļotāji, klausītāji un svētku rīkotāji to var pieļaut? Vankūverā pieļāva.*¹⁷

LPB prezidenta korespondence apliecināja, ka dažu dzejnieku izslēgšanai bija politiski motīvi, specifiski – “kultūras sakari” ar okupēto Latviju. 1972. gada 8. augusta vēstulē man viņš pieskārās Olafa Stumbra lietai: *“O. Stumbris [sic!] piedalīties nevarēja tāpēc, ka rīcības komitejai bija iebildumi pret viņa lasījumu. Šiem iebildumiem pievienojos, jo domāju, ka viņa Rīgas apmeklējumi ir bijuši pārāk skaļi, dodot atbalsis austrumu un rietumu krastā.”*¹⁸ Par Valdi Krāslavieti LPB prezidents, protestējot pret Krāslavieša piedalīšanos Jānim Jaunsudrabiņam veltītā sarīkojumā, rakstīja: *“Nevaru saukt par patriotu [sic!] to, kas Rīgā partijas dižvīriem lasa savus darbus, bet pēc tam Čikagā piedalās ar lasījumu trimdas tautiešiem, kas no šī režīma bēguši. Tas uzskatāms par pāriešanu ienaidnieka pusē. [...] Pieņemot Krāslavieti, savu tautu nododam ienaidniekam.”*¹⁹

Šāda trimdas vecākās paaudzes ideoloģijai raksturīga nelokāma LPB prezidenta nostāja nacionālpolitiskajos jautājumos daudziem vidējās paaudzes autoriem likās nepieņemama, jo ne tikai Olafs Stumbrs un Valdis Krāslavietis atzina vajadzību uzturēt kontaktus ar Latvijas kultūras dzīvi un tās veidotājiem, lai cik kontrolēti šie kontakti bija. Katrā ziņā rakstniekiem, kas šos kontaktus uzskatīja par nozīmīgiem, draudēja iespēja zaudēt profesionālu aizstāvību un pārstāvību.

Šie jautājumi – rakstnieku sarīkojumu kvalitāte, no vienas puses, ievērojamu trimdas tālaika vidējās paaudzes dzejnieku izslēgšana, no otras puses, un LPB loma, no trešās

pusēs, bija "Rakstnieku nedienas" galvenā pārrunu tēma. Debates bija asas, bet gandrīz visi dalībnieki bija pārliecināti, ka atklātos rakstnieku sarīkojumos *vienīgajam izvēles kritērijam jābūt kvalitātei – neskatoties uz rakstnieka politiskajiem uzskatiem un viņa piederību vai nepiederību LPB.*

"Rakstnieku nedienās" netika formulēta vajadzība dibināt jaunu organizāciju, bet gan nodrošināt kvalitatīvu uzstāšanos Klīvlendā. Ievērojot sanāksmes atzinumus, sagatavoju un Viktoram Irbem nosūtīju jau minēto metu – vienu no 1973. gada Dziesmu svētku sarīkojumiem veidot kā uzvedumu "Latviešu rakstnieks un latviešu tauta" ar autoru piedalīšanos. Taču pēc "Rakstnieku nedienām" asāka kļuva arī LPB prezidenta politiskā nostāja, ko ilustrē jau citētā korespondence Valža Krāslavieša lietā un vēlme pašam noteikt rakstnieku sarīkojumu formātu. Neatrodot kompromisus LPB nostājā, nobrieda arī doma par jaunas organizācijas dibināšanu. LaRA formāli tika nodibināta 1972. gada 31. decembrī un izveidojās 1973. gada gaitā. Organizēšanu uzņēmās Valters Nollendorfs, Oļģerts Čakars un Valdis Zeps.

Latviešu Rakstnieku Apvienība (LaRA)

Neklātienes nobalsošanā apstiprinātajos LaRA statūtos noteikts: "*Latviešu Rakstnieku Apvienība (LaRA) ir profesionāla bezpeļņas organizācija, kas darbojas ārpus Latvijas teritorijas, pārstāvot un aizstāvot savu biedru intereses sabiedrībā un veicinot literāru jaunradi.*"²⁰ Te nav nekādas ideoloģiskas nostādnes. Lai gan vajadzība pēc šādas organizācijas daļēji radās tāpēc, ka bija sākuši veidoties trimdas literārie sakari ar Latviju, LaRA ne savos statūtos, ne darbībā rakstniekus un dzejniekus pēc šiem kritērijiem nevērtēja. Toreizējā trimdas nacionālpolitiskajā situācijā LaRA varēja kļūt un kļuva par demokrātisku dažādu uzskatu izpaušmes forumu, kurā brīvi varēja izpaust arī jūtīgos kultūras sakaru jautājumus.

Ka šī nebija tikai "mazas grupiņas neapmierināto"²¹ vajadzība, par to liecina jaunās organizācijas panākumi biedru iesaistīšanā. Jau pirmajos trijos mēnešos tajā bija 30 biedru,²² bet gadu vēlāk – 48.²³ To vidū bija daudzi, kas atzīstami par trimdas literatūras stūrakmeņiem, jo bija noteikti stingri uzņemšanas kritēriji: "*Par LaRAs biedriem var kļūt rakstnieki, literatūrzinātnieki, kritiķi un tulkotāji, kas sasnieguši respektējamu līmeni savā laukā.*" "Respektējamo līmeni" savukārt nosacīja biedru nominācijas ar attiecīgu pamatojumu, ko apstiprināja valde. Tā kā rakstnieki bija izkļiedēti visā pasaulē, LaRA statūti nosacīja pārvaldes struktūru, kurā iekļauta biedru rakstveida nobalsošana.²⁴

Viss iepriekš aprakstītais bija noticis jau pirms 1973. gada dziesmu svētkiem Klīvlendā, kas savā veidā bija katalizators organizācijas izveidošanai. LaRA gan Klīvlendā nerīkoja oficiālus rakstnieku sarīkojumus, tomēr apvienības rakstnieku vakarā savus darbus lasīja septiņpadsmit dalībnieku. Turpmākajos divdesmit gados līdz Latvijas

neatkarības atjaunošanai LaRA attīstīja ievērojamu darbību, turklāt – to svarīgi pie-
minēt – galvenokārt ar brīvprātīgu darbu un bez subsīdijām.

- Regulāras rakstnieku nedēļas (RN), sākot ar RN 75, viena no tām Austrālijā. Tās deva iespēju rakstniekiem tikties, iepazīties, lasīt un pārrunāt savu jaunradi, risināt profesionālus jautājumus un problēmas, tikties ar lasītājiem. Rakstnieku nedēļas ideju jau sākumā proponēja Aivars Ruņģis.²⁵ Pirmā nedēļa notika 1975. gada jūnija beigās latviešu centrā “Garezers” Mičiganā.²⁶ Svarīgs RN aspekts bija to rakstnieku darbu un pārdomu lasīšana, kuri paši RN nevarēja piedalīties. RN kļuva par sava veida radošām darbnīcām.²⁷
- Organizācijas apkārtraksts “LaRAs Lapa” izveidojās par daudzpusīgu žurnālu, kas ne tikai sniedza ziņas, bet publicēja arī jaunradi un apcerējumus par rakstniecības jautājumiem. To sākumā rediģēja Andrejs Irbe, vēlāk – Jānis Gorsvāns, beigās – Maija Meirāne.
- LaRA salokāmas dzejlapas (Latvijā tādas sauc par bukletiem), kas iepazīstināja ar jaunākajiem dzejdarbiem un dzejniekiem.
- LaRA Grāmatu klubs 80. gados, kas palīdzēja rakstniekiem samērā izdevīgi publicēt darbus, ko vēl atlikušie trimdas komerciālie apgādi vairs nespēja.

Tā kā biju viens no “Rakstnieku nedēļu” un LaRA organizētājiem, vēlāk – līdz pat 1980. gadam – tās valdes priekšsēdis, vērtējumu par LaRA nozīmi pienāktos sniegt citiem, taču atļaujos sniegt savu skatījumu.

Latviešu Rakstnieku Apvienība tika dibināta uz to domubiedru idejiskā pamata, kuri jau bija veidojuši sākotnējo Amerikas Latviešu Jaunatnes Apvienības žurnālu “Jaunā Gaita”, vēlāk “Ceļinieka” apgādu, jaunatnes žurnālu “Mēs” un pie tā pastāvošo “Studiju grupu”.²⁸ Idejisko pamatu veidoja demokrātiska pieeja gan literārās jaunrades, gan kultūrpolitiskos jautājumos, it īpaši attiecībā uz literāro un kultūras dzīvi okupētajā Latvijā.

Ir grūti teikt, kādu ceļu būtu gājusi trimdas literatūra savos norieta gados bez Latviešu Rakstnieku Apvienības. Organizācija ne vienmēr sekmīgi aizstāvēja savu biedru intereses trimdas politiski polarizētajā sabiedrībā, taču palaikam tieši koleģiālais atbalsts bija svarīgs. Vēl grūtāk teikt, kā būtu veidojušās trimdas latviešu literātu attiecības ar Latvijas literātiem bez Latviešu Rakstnieku Apvienības. Apvienība neorganizēja kontaktus, nesadarbojās ar okupētās Latvijas iestādēm, bet centās veidot uzticības pilnu, atbalstošu un radošu vidi visā pasaulē izkaisītajiem trimdas rakstniekiem. Kad LaRA un Latvijas Padomju rakstnieku savienības pārstāvji tikās pasaules latviešu rakstnieku pirmajā sanāksmē Stokholmā 1989. gada jūnijā, bija skaidrs, ka šī uzticība ir arī veidojusi pamatu koleģiālām un radošām attiecībām ar Latvijas rakstniekiem un ne vairs kā konspirācija bez konspirācijas, bet nu jau kā atklāta sazvērestība Latvijas atjaunošanas vārdā.

Cits jautājums un uzdevums Latvijas vēsturniekiem – noskaidrot, kā latviešu trimdas rakstnieku, ja ne tieši LaRA, darbu vērtēja un centās ietekmēt okupētās Latvijas

pārraudzības iestādes. Un vēl cits – vai un cik daudz, ja vispār, tas viss palīdzēja sākotnēji sprautajiem mērķiem – sekmēt latviešu tautas un kultūras izdzīvošanas spēju okupācijas apstākļos.

Summējums

1. Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšana 1972. gadā ir viens attīstības posms trimdas ideoloģijas un stratēģijas paradigmu maiņai, kas sākas 50. gados. To raksturoja
  - trimdas jaunās paaudzes daļas kritiska nostāja iepretī trimdas vecākās paaudzes konservatīvismam un autoritārisma tendencēm;
  - pieaugoša interese par sociālpolitiskajām norisēm okupētajā Latvijā un atvērtāka nostāja iepretī nacionālkomunismam un jaunās paaudzes latviskajām izpausmēm literatūrā un citās kultūras nozarēs;
  - gatavība meklēt un lietot jaunas pieejas, lai palīdzētu stiprināt latviešu tautas apdraudētās pozīcijas Latvijā un veicinātu Latvijas neatkarības atjaunošanu.
2. LaRA dibināšana norisēja uz paradigmu maiņas izraisītu konfliktu fona trimdas latviešu sabiedrībā. To pirmā lielā publiskā izpausme bija Amerikas Latviešu Apvienības 1959. gadā deklarētā nostāja, ka “Jaunā Gaita” neatbilst “trimdas mērķiem un morālei”; rakstnieka Gunša Zariņa traģiskā pašnāvība 1965. gadā un vēršanās pret rakstniekiem, kas apmeklēja okupēto Latviju, izmantojot kontrolētās iespējas tur lasīt un publicēt savus darbus.
3. LaRA nebija organizācija kultūras vai cita veida sakariem ar okupēto Latviju. Tā tieši nesadarbojās ne ar Latvijas Padomju rakstnieku savienību, ne arī ar Latvijas komiteju kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs. Taču līdz pat Latvijas trešajai atmodai LaRA aizstāvēja savu biedru kontaktus ar Latvijas literātiem, kā arī rūpējās par Latvijas rakstnieku un dzejnieku darbu iekļaušanu literārajos sarīkojumos, publikācijās un pētījumos.
4. LaRA uz demokrātiskiem pamatiem centās veidot un atbalstīt trimdas latviešu literātu koleģialitāti un solidaritāti, meklēt alternatīvas iespējas radošai izpausmei, veicināt kvalitatīvas literatūras rašanos un izplatīšanu, kā arī atbalstīt jau trimdā dzimušās paaudzes literāros centienus.
5. Apvienojot galvenokārt trimdas literātu jaunāko un vidējo paaudzi un atbalstot individuālās izpausmes brīvību, kā arī brīvību kontaktos ar okupētās Latvijas literātiem, LaRA netiešā veidā veicināja gan literāros procesus, kas Latvijā kulminēja trešajā atmodā 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā, gan arī palīdzēja uzturēt trimdas literatūras vitalitāti līdz atjaunotajai Latvijas neatkarībai.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Nollendorfs V.* Trimdas literatūras periodizācija II // Konferences “Trimda, kultūra, nacionālā identitāte” referātu krājums. – Rīga: Nordik, 2004, 222.–226. lpp.
- ² Tāltālu tālumā (Referātu krājums). – Kalamazū: Studiju grupa, 1964; Kaut šķirti, tomēr nešķirami (Referātu krājums). – Kalamazū: Studiju grupa, 1965; Latvijas sapnis. – Zviedrija: Imants Alksnis, 1967. – Diskusijas veicināja arī “Studiju Grupas Biļetens”, kurš sāka darbu 1964. gadā ar 11. numuru un iznāca diezgan regulāri līdz 1971. gada jūlijam, kad iznāca 41. numurs. Ar 42. numuru biļetenu atsāka izdot 1975. gada novembrī, bet beidza – ar 45. numuru 1977. gada maijā.
- ³ *Nollendorfs V.* Ojārs Vācietis trimdā: literatūras (ne)iespējamība ideoloģiju konfrontācijas krustugunīs // Cilvēka brīvība. Cilvēka balss: Ojāra Vācieša starptautiskā zinātniskā konference (Rakstu krājums) / red. A. Kubuliņa. – Rīga: Pils, 2005, 82.–94. lpp.
- ⁴ Kaut šķirti, tomēr nešķirami, 21. lpp.
- ⁵ Par “kultūras sakaru” evolūciju un padomju politikas maiņu sk.: *Zaļkalne L.* No repatriācijas līdz kultūras sakariem // *Jaunā Gaita*, 124. nr., 2001, marts, 33.–37. lpp.; 125. nr., 2001, jūnijs, 33.–40. lpp.
- ⁶ Par apsūdzībām ļoti izsmelšošā analizē raksta Andrievs Ezergailis: *Ezergailis A.* Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who Are They? – Revisited (Rīga: Latvijas Okupācijas muzejs, 2005).
- ⁷ *Nollendorfs V.* Ojārs Vācietis ..
- ⁸ *Nollendorfs V.* Tā sauktā “Jaunās Gaitas lieta” // *Jaunā Gaita*, 21. nr., 1959, maijs, jūnijs; 22. nr., 1959, jūlijs, augusts; 24. nr., 1959, novembris, decembris; *Ruņģis A.* Jaunā Gaita izkaŗo sev vietu zem saules un pieteic sevi latviešu kultūrā: Stāsts par žurnāla tapšanu un sākuma gadiem. – Kalamazoo, USA: DEG, 1990, 58.–60. lpp.
- ⁹ *Nollendorfs V.* Ojārs Vācietis ..
- ¹⁰ Sk. Rimanda Cepļa sagatavoto publikāciju: Vēstules uz Rīgu // *Karogs*, 2001, 2. nr., 172.–200. lpp.
- ¹¹ Aivars Ruņģis Valteram Nollendorfam, 14.07.1972. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ¹² Sarakste raksta autora personiskajā krājumā.
- ¹³ 1972. gada 15. augusta mets raksta autora personiskajā krājumā.
- ¹⁴ Ziemeļkalifornijas Apskats, 1972, nr. 150.
- ¹⁵ Viktors Irbe Valteram Nollendorfam, 10.12.1971. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ¹⁶ Viktors Irbe Valteram Nollendorfam, 20.03.1972. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ¹⁷ *Tilts*, 1972, 126/127.
- ¹⁸ Viktors Irbe Valteram Nollendorfam, 08.08.1972. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ¹⁹ Viktors Irbe R. Kiršteiņam, 02.10.1972. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ²⁰ “Latviešu Rakstnieku Apvienības statūti” (apstiprināti 1972. gada 27. maijā LaRA kongresā neklātienē nobalsojumā). Raksta autora personiskajā krājumā.
- ²¹ Viktors Irbe Valteram Nollendorfam, 28.01.1973. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ²² Latviešu Rakstnieku Apvienības Pagaidu organizācijas padomes 1973. gada 1. aprīļa protokols. Raksta autora personiskajā krājumā.
- ²³ LaRA priekšsēŗa Valtera Nollendorfa vēstule biedriem 1974. gada 25. martā. Raksta autora personiskajā krājumā. Alfabētiskais saraksts: Voldemārs Avens, Jānis Andrups, Artūrs Baumanis, Baiba Bičole, Inārs Brēdrichs, Oļģerts Cakars, Valda Dreimane, Kārlis Dzelzītis, Rolfs Ekmanis, Eduards Freimanis, Uldis Ģērmanis, Jānis Gorsvāns, Irma Grebзде, Indra Gubiņa, Margita Gūtmane, Andrejs Irbe, Astrīde Ivaska, Ausma Jaunzeme, Tālvāldis Ķīķauka, Spodris Klauverts, Margarita Kovaļevska,

Valdis Krāslavietis, Herta Krauja, Jažeps Lelis, Ivars Lindbergs, Juris Mazutis, Valters Nollendorfs, Valentīns Pelēcis, Gundars Pļavkalns, Dīna Rauna, Oļģerts Rozītis, Aivars Ruņģis, Antons Rupainis, Jānis Sarma, Juris Silenieks, Ilze Šķipsna, Eglons Spēks, Olafs Stumbrs, Velta Toma, Teodors Tomsons, Aina Vāvere, Pāvils Vasariņš, Benita Veisberga, Ingrīda Vīksna, Dzidra Zeberīņa, Teodors Zeltiņš, Aina Zemdega, Valdis Zeps.

²⁴ Latviešu Rakstnieku Apvienības statūti.

²⁵ Aivars Ruņģis Valteram Nollendorfam, 18.07.1972. Raksta autora personiskajā krājumā.

²⁶ Reģistrēti 56 dalībnieki no ASV, Kanādas, Venecuēlas un Austrālijas; 50 rakstnieki bija iesūtījuši veltījumus vai apsveikumus. RN 75 piedalījās arī jaunievēlētais LPB vadītājs literatūrvēsturnieks Jānis Bičolis.

²⁷ RN 75 materiālu kopojums raksta autora personiskajā krājumā.

²⁸ Sk.: *Ruņģe V.* Sākotnējie jaungaitnieki: Apcere. – Kalamazoo, USA: DEG, 1990, 12., 13. lpp.

Valters Nollendorfs

Exile Literary Contacts with Latvia and the Foundation of the Latvian Writers' Association in the 1970s

Summary

The foundation of the exile Latvian Writers' Association (*Latviešu Rakstnieku Apvienība, LaRA*) in 1972, sparked by disputes with the exile Latvian Press Society, is part of a process of generational and paradigmatic change in exile society that began in the 1950s. This change was characterized by:

- an increasingly critical attitude among the younger exile generation (born 1920–1940) toward the conservatism and authoritarian tendencies of the older exile generation, especially its rigid attitudes toward internal developments in occupied Latvia and rejection of contacts with Latvia as a form of collaboration with the enemy;
- a growing interest among the younger generation in socio-political developments in occupied Latvia and a more receptive attitude toward changes occurring there, such as national Communism and national sentiments in the writings and other cultural expressions of the younger generation in Latvia;
- readiness to seek and try out new approaches in dealing with occupied Latvia, including the unavoidable engagement with Communist institutions, as a way of reaching people and helping strengthen the threatened positions of the Latvian nation.

Simultaneously, changing post-Stalinist Soviet policies toward exile society made controlled contacts possible through tourism and cultural exchange. These were viewed with suspicion by the older exile society as a means of undermining the political struggle for

the liberation of Latvia. These suspicions were further reinforced by propagandistic Soviet attempts to discredit leading exile political figures as war criminals.

The founding of LaRA took place on the background of conflicts caused by these paradigm and policy shifts. The first major public expression of this conflict was the declaration of the American Latvian Association in 1959 that "Jaunā Gaita," the journal of the Latvian Youth Association, does not reflect "exile goals and morality." The declaration was caused primarily by the journal's publication of avant-garde literary works and selected materials from Soviet Latvian publications. The 1965 suicide of exile writer Guntis Zariņš brought home the dangers of direct engagement with Soviet Latvian authorities and simultaneous alienation from the exile society. Zariņš was widely viewed as a victim both of Soviet intrigue and exile ostracism. As contacts of exile writers in occupied Latvia increased, so did the exile establishment's negative attitude. The exile Latvian Press Society, which was the only representative of Latvian exile writers, became involved in attempts to exclude from major exile literary events writers who were engaged in direct contacts with Latvia, not infrequently promoting weaker but ideologically trustworthy writers instead. These became the catalysts for a new literary organization.

The two concerns that led to the creation of LaRA were literary freedom and literary quality. To assure the former, it established democratic procedures and openness of communication. To assure the latter, it established professional criteria for admission. In a very short time LaRA became a representative organization for many of exile's best creative writers, translators, critics and literary scholars. It strived to foster and support collegiality and solidarity among exile Latvian literati; to seek alternative forms of literary expression; to stimulate and support the creation and propagation of qualitative literary works; and to support the literary efforts of the younger, exile-born generation of writers. Among the successful activities of LaRA were biannual week-long writers' workshops, a lively newsletter–magazine and a book club-type publishing venture.

LaRA did not engage directly in cultural or other types of exchanges with occupied Latvia. It did not cooperate with either the Soviet Latvian Writers' Society or the official Soviet Committee for Cultural Exchange. However, it defended contacts of its members with their counterparts in Latvia and the inclusion of the works of Latvian writers in Latvia in exile literary events, publications and scholarly research.

By unifying mainly the younger and middle generation of Latvian exile literati and defending freedom of individual expression, as well as freedom in exchanges with their counterparts in occupied Latvia, LaRA helped not only to maintain the vitality of exile literature in its latter stages but indirectly also to advance literary processes in Latvia that culminated in national rejuvenation in Latvia in the late 1980s and early 1990s.

Ritvars Jansons

PSRS cīņa pret kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju (1967–1989)

Šajā referātā turpināta profesora Arvīda Anušauska priekšlasījumā analizētā sabiedrības kontroles sistēma. Sākot ar 1967. gadu, PSRS režīms pilnveidoja sabiedrības kontroles pasākumus, par pamatojumu tam uzskatot nepieciešamību vērsties pret ārvalstu ideoloģisko diversiju.

Parasti ar jēdzienu “diversija” militārajā terminoloģijā saprot negaidītu, bet efektīvu, pret kādu konkrētu objektu vērstu pretinieka darbību, kas izraisa paniku vai novirza uzmanību.¹ PSRS režīms ideoloģisko diversiju definēja kā imperiālistisko valstu izlūkošanas dienestu, kā arī kā ideoloģisko un propagandas centru – vienu no kaitnieciskās darbības pamatformām.² Pēc PSRS Valsts drošības komitejas (VDK) domām, “ideoloģiskā diversija” izpaudās kā “antisociālistisku [...] procesu un spēku inspirēšana, stimulēšana un izmantošana, lai grautu [...] sociālistisko valstu [...] iekārtu”³.

Kopš 20. gadsimta 60. gadu beigām, kad Padomju Savienībā tika definēts plaši interpretējamais “ideoloģiskās diversijas” jēdziens, līdz pat 80. gadu beigām PSRS vadība, pirmām kārtām Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) Centrālā komiteja (CK), neapmierinātību ar režīmu vai brīvdomības izpausmes skaidroja vienīgi ar ārvalstu graujošo ietekmi uz padomju pilsoņiem. PSRS vadība neņēma vērā, ka iemesls neapmierinātībai ar režīmu vai pretošanās tam bija demokrātijas trūkums valstī, ekonomikas lejupslīde, nacionālā apspiestība savienotajās un autonomajās republikās, kā arī citi iemesli. Jāievēro, ka 1959. gadā PSKP 21. kongress secināja, ka PSRS “sociālisms uzvarējis ne tikai pilnīgi, bet arī galīgi”⁴. Līdz ar to valstī teorētiski vairs nevarēja būt sociālu grupu, kas pretotos valsts virzībai uz komunismu.

Kāpēc cīņai ar ideoloģisko diversiju pastiprināta uzmanība tika pievērsta tieši 60. gadu beigās? Pēc Otrā pasaules kara Austrumeiropas sociālistiskajās valstīs krīzes situācija parādījās jau 1953. gadā Vācijas Demokrātiskajā Republikā, bet Ungārijā un Polijā – 1956. gadā. Tam, kā Ungārijas un Polijas notikumi ietekmēja PSRS sabiedrību, PSKP CK pievērsa lielu uzmanību. Taču, lai gan arī Padomju Savienībā no 1953. gada

līdz 1956. gadam tika novērotas pretpadomju izpausmes, PSKP vadība vēl nerunāja par plašu ideoloģisko diversiju. PSKP CK secināja, ka imperiālistu propagandu pieņēmis niecīgs skaits PSRS iedzīvotāju, bet 1956. gada Polijas un Ungārijas notikumi ietekmējuši tikai dažus tūkstošus Baltijas republiku iedzīvotāju.⁵

60. gadu sākumā PSRS cīņa ar tā sauktajiem pretpadomju elementiem pastiprinājās. Tas galvenokārt izskaidrojams ar varas mēģinājumiem novērst biežās un stihiskās masveida nekārtības dažādās PSRS republikās. Pēdējos astoņos PSKP līdera Ņikitas Hruščova valdīšanas gados (1957–1964) PSRS bija notikušas vienpadsmit sociālekonomisku iemeslu izraisītas masu nekārtības.⁶ Lai gan masu nekārtību cēlonis bija neapmierinātība ar materiālās labklājības līmeni, darba apstākļiem un milicijas patvaļu, PSKP CK 1962. gadā masveida protestos saskatīja arī vēršanos pret valsts varu kopumā. PSKP CK darba grupa 1962. gadā izstrādāja pasākumus, lai vērstos pret pretpadomju elementu naidīgās darbības izpausmēm. Pēc PSKP CK ierosmes pavēles par cīņas pastiprināšanu ar valsts noziegumiem un pretpadomju elementiem izstrādāja PSRS VDK, PSRS Prokuratūra un Ministru padome (MP).⁷

Kad PSKP vadīja Leonīds Brežņevs (1964. g. 14. oktobris – 1982. g. 10. novembris), no deviņām masu nekārtībām septiņas notika 1966.–1968. gadā.⁸ 60. gadu vidū no staļinisma perioda jau šķīta desmitgade; sabiedrībā bija mazinājušās bailes no represijām, pilngadību bija sasniegusi jauna paaudze. Līdz ar to PSRS pastiprinājās protesti pret nacionālo apspiestību, brīvdomīgāka kļuva daļa inteliģences, arvien saskatāmāka tapa disidentu darbība. Minētās parādības nopietni satrauca PSRS Valsts drošības komiteju.

1966. gada 18. janvārī PSRS VDK priekšsēdētājs Vladimirs Semičastnijs ar detalizētu VDK ziņojumu vērsās pie PSKP CK Propagandas un aģitācijas daļas. PSRS VDK visas tā sauktās pretpadomju izpausmes – acīmredzot to pieaugošā skaita un daudzveidības dēļ – izskaidroja ar “kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju”⁹. PSRS vadības nopietnās bažas par pretpadomju elementu darbību 1966. gadā apliecina arī likumdevēju vērššanās pret tiem ar jauniem savienoto republiku Kriminālkodeksa pantiem.¹⁰

Papildu pasākumus pret ideoloģisko diversiju pieņēma 1967. gadā. Šī gada maijā un jūnijā notika pret miliciju vērstas masveida nekārtības Čimkentā (Kazahijas PSR) un Frunzē (Kirgīzijas PSR). PSRS VDK pēc masveida nekārtībām secināja, ka tās tikai ārēji tika vērstas pret miliciju. Īstenībā tām esot dziļāki sociāli cēloņi, tādēļ VDK pastiprinot cīņu pret ideoloģisko diversiju visā valstī. 1967. gada 3. jūlijā PSRS VDK priekšsēdētājs Jurijs Andropovs vēstulē PSKP CK norādīja, ka 1965.–1966. gadā PSRS atklātas apmēram piecdesmit nacionālistiskas grupas – kopumā ar vairāk nekā 500 dalībniekiem. Par ideoloģiskās diversijas labvēlīgu augsni VDK uzskatīja arī visus repatriantus, atbrīvotos politieslodzītos, bijušās nacistiskās Vācijas armijas

militārpersonas, daļu inteliģences un jaunatnes, kriminālelementus. Tāpat simtiem tūkstošu iedzīvotāju visā Padomju Savienībā.

Lai nodrošinātu tik liela skaita iedzīvotāju kontroli un pasargātu tos no definīcijā izplūdušās ideoloģiskās diversijas, VDK bija nepieciešami papildu resursi, tādēļ tā lūdz PSKP CK VDK centrālajā aparātā izveidot jaunu – 5. pārvaldi, kuras uzdevumos ietilptu cīņa ar ideoloģisko diversiju jeb ideoloģiskā pretizlūkošana. 5. pārvaldes funkcijās ietilpa:

- to sabiedrisko procesu izpēte, kurus pretinieks var izmantot ideoloģiskai diversijai,
- pretpadomju, nacionāli noskaņotu cilvēku un ticīgo naidīgās darbības novēršana, masu nekārtību novēršana,
- kopā ar VDK Izlūkošanas pārvaldi graut pretinieka tā saukto ideoloģisko centru, kā arī emigrācijas pretpadomju organizācijas.¹¹

PSRS VDK struktūrvienībās – arī Latvijas PSR VDK – izveidoja atbilstošu 5. ideoloģiskās pretizlūkošanas daļu, kurai bija tādi paši uzdevumi. Lai tos izpildītu, VDK prasīja PSKP CK sankciju un resursus divsimt jaunu ideoloģiskās pretizlūkošanas struktūrvienību izveidošanai visā Padomju Savienībā. J. Andropova ziņojumam bija pievienoti pozitīvi PSKP CK un PSRS MP lēmumprojekti, kas liecina par PSKP vadības atbalstu sabiedrības kontroles pastiprināšanai jau ziņojuma nosūtīšanas laikā. PSKP CK lēmumu par PSRS VDK 5. pārvaldes izveidi pieņēma 1967. gada 17. jūlijā, akceptējot attiecīgo PSRS MP lēmumprojektu par lēmumu.¹²

1967. gada ideoloģiskās pretizlūkošanas pasākumi visā Padomju Savienībā ietekmēja situāciju arī republikās. Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs Longins Avdjukevičs 1967. gada 2. decembrī satraukts ziņoja Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) CK, ka gadu no gada mirušo piemiņas dienas, kas parasti notika tuvu 18. novembrim – Latvijas Republikas proklamēšanas dienai, kļūst arvien plašākas. 1967. gadā Rīgas kapsētas, kur atdusas mirušie Latvijas Republikas vadītāji, un Brāļu kapus apmeklēja aptuveni 70 000 cilvēku – lielākoties latvieši.¹³ L. Avdjukevičs uzskatīja, ka vainojama latviešu piespiedu emigrācijas jeb trimdas tā saukto buržuāzisko nacionālistu ietekme uz vietējiem iedzīvotājiem. 1968. gada 13. februāra LKP CK biroja sēdē CK 1. sekretārs Augusts Voss CK nodaļām uzdeva izstrādāt sīku plānu, lai 1968. gadā nepieļautu publiskas demonstrācijas atkārtošanos. Par šo jautājumu LKP CK deva konkrētus uzdevumus LKP Rīgas un republikas rajonu partijas komitejām.¹⁴

1973. gada 27. aprīlī, uzstājoties PSKP CK plēnumā, PSRS VDK priekšsēdētājs J. Andropovs ziņoja, ka drošības iestādes arvien vairāk saskaras ar pretpadomju organizāciju dalībniekiem, kas ierodas no ārzemēm kā tūristi (domāti arī ārvalstu latvieši), tādēļ ideoloģiskajai pretizlūkošanai enerģiski jāvēršas pret šādiem emisāriem.

J. Andropovs uzsvēra, ka 1972. gadā neitralizēti 200 emisāri, kuri devušies uz PSRS, lai saviem padotajiem nodotu instrukcijas, naudu, slepenraksta piederumus un literatūras iespiedtehniku.¹⁵

1977. gada 14. februārī Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs L. Avdjukevičs ziņoja LKP CK, ka VDK pretinieka ideoloģiskās diversijas atvairījusi ar partijas pirmorganizāciju palīdzību. 1976. gadā VDK pret emigrantu centriem veikusi vairākas uzbrūkošas darbības kā Latvijas PSR, tā arī aiz robežas.¹⁶ 1979. gadā un 1980. gada pirmajā pusē par sakariem ar latviešu emigrantiem tika profilaktēts (tas ir, brīdināti, iebiedēti un mēģināti pāraudzināt) vairāk nekā 600 Latvijas iedzīvotāju.¹⁷ 80. gadu sākumā pēc Latvijas PSR VDK izmeklēšanas notiesāja vairākus disidentus – Gunāru Astru, Lidiju Doroninu, Intu Cālīti un citus. Izmeklēšanā tika meklēta viņu saistība ar emigrantu centriem ārzemēs.

Ārzemju emigrantu ietekmes mazināšanai Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs Staņislavs Zukulis 1985. gada 22. jūlijā vērsās pie LKP CK ideoloģiskā sekretāra Anatolija Gorbunova ar priekšlikumu samazināt latviešu emigrantu – tūristu iebraukšanu Latvijā, jo viņi nodibinot 85% kontaktu ar padomju pilsoņiem un ideoloģiski kaitīgi tos ietekmējot.¹⁸ 1985. gada 18. novembrī A. Gorbunovs savukārt lūdza PSRS Valsts komiteju ārzemju tūrisma jautājumos par 50% samazināt etnisko (latviešu un Baltijas vāciešu) tūristu grupu iebraukšanu Latvijā – to lielā skaita dēļ esot apdraudēta operatīvā kontrole.¹⁹ 1985. gada 30. decembrī PSRS Ārzemju tūrisma komitejas priekšsēdētāja vietnieks V. Ļebedevs deva atbildi A. Gorbunovam, ka komiteja veicot pasākumus, lai mazinātu etnisko tūristu skaitu un ierobežotu viņu ierašanos Latvijā līdz 7–10 dienām.²⁰

Situācija nemainījās arī pēc Padomju Savienībā 1985. gadā pasludinātā pārbūves kursa. PSKP un PSRS VDK centās novērst ārzemju ietekmi. LKP CK birojs 1986. gada 4. februāra sēdē apstiprināja pasākumu plānu, lai izpildītu PSKP CK lēmumu “Об усилении противодействия провокационным кампаниям вокруг республик Советской Прибалтики, раздуваемым США” (Par pretdarbības pastiprināšanu pret ASV izvērstajām provokatīvajām kampaņām ap Baltijas padomju republikām). LKP pilsētu un rajonu komitejām bija jāīsteno pasākumi “šķiras pretinieka ideoloģisko diversiju argumentētai atmaskošanai”²¹.

1986. gadā darbību uzsāka Latvijas cilvēktiesību aizstāvības grupa “Helsinki-86”, kura izvirzīja arī politiskus mērķus. LKP CK un Latvijas PSR VDK grupu uzskatīja par Rietumvalstu spēcīgu iedrošinātāju. 1986. gada 21. augustā VDK aizturēja grupas dalībniekus Linardu Grantiņu un Raimonu Bitenieku.²² Dokumentālu pierādījumu, ka LKP būtu pavēlējusi VDK arestēt “Helsinki-86” dalībniekus, nav. Taču var secināt, ka LKP CK biroja 1986. gada 4. februāra lēmums radīja zināmu ideoloģisku fonu Latvijas PSR VDK represīvajai darbībai.

LKP CK Latvijas sabiedrības ideoloģisko apstrādi turpināja arī 1987. gadā. Pēc ziedu nolikšanas 14. jūnijā pie Brīvības pieminekļa 1941. gadā deportēto Latvijas iedzīvotāju piemiņai LKP CK 1. sekretārs Boriss Pugo norādīja, ka partijas un tiesībsargājošo iestāžu veiktie pasākumi nodrošinājuši sabiedrisko kārtību un novērsuši provokatīvas darbības. Partijas komitejas cīnoties, lai atmaskotu Rietumu ideoloģiskās diversijas centrus, kā arī veicot profilakses darbu.²³ Pirms 1987. gada 14. jūnija par atteikšanos pakļauties iesaukumam Padomju armijā tika arestēts un 22. jūnijā ar brīvības atņemšanu uz sešiem mēnešiem notiesāts "Helsinki-86" vadītājs L. Grantiņš.²⁴ Profilakses pasākumus pirms paredzētās ziedu nolikšanas veica arī Latvijas PSR Valsts drošības komiteja.²⁵

Pēc nākamās demonstrācijas, kad pie Brīvības pieminekļa 1987. gada 23. augustā aizturēja vismaz 160 cilvēku, LKP CK birojs 1987. gada 24. augusta sēdē pieņēma dažādi tulkojamu lēmumu: tiesību aizsardzības iestādēm līdzīgu provokāciju novēršanā jāparāda lielāka elastība un noteiktība, turklāt nodrošinot sociālistiskās likumības, tiesiskās kārtības un pilsoņu konstitucionālo tiesību stingru ievērošanu.

LKP un Latvijas PSR VDK mēģināja veikt represijas vēl 1988. gadā. Tā, piemēram, 5. maija plēnumā B. Pugo norādīja: "*Mums vajadzīgs dot izšķirošu pretsparu ekstrēmistiem, demagogiem, izmantojot sabiedrisko domu un likuma spēku. Likums par starpnacionālā naida kurināšanu soda stingri.*"²⁶ 1988. gada 18. jūnija plēnumā LKP CK ideoloģiskais sekretārs A. Gorbunovs par demonstrantiem, kas deportēto iedzīvotāju piemiņas dienā – 1988. gada 25. martā izlauzās līdz milicijas un VDK aplenktajam Brīvības piemineklim, teica: "*[..] mēs realizējam [..] lielu operāciju. Ļoti sarežģīti saukt pie kriminālatbildības. Daudz tika darīts, lai būtu liecinieki, lai patiešām varētu dažus saukt pie atbildības. Bet par nožēlu laiks gāja, un viņi droši vien saukti tikai pie administratīvās atbildības. Mans viedoklis ir tāds: ja ir tādi likumpārkāpēji, kā bija šajā mītiņā (domāts 1988. gada 14. jūnija mītiņš), tad noteikti jāsauc pie atbildības.*"²⁷ 1988. gada 14. jūnija mītiņā par plakāta "Nē, nodevējiem!" (domāti delegāti PSKP 19. konferencei no LKP) demonstrēšanu aizturēja Modri Lujānu. Pret viņu ierosināja krimināllietu par pretpadomju propagandu un aģitāciju, taču tiesa M. Lujānu attaisnoja.²⁸

PSRS VDK Ideoloģiskās pretizlūkošanas pārvalde saskaņā ar PSKP CK Politbiroja 1989. gada 11. augusta lēmumu tika pārveidota par Konstitucionālās kārtības uzraudzības daļu.²⁹ Līdz ar to beidzās arī Latvijas PSR VDK 5. daļas darbība un cīņa ar ideoloģiskajām diversijām Latvijā.

Var secināt, ka pret ideoloģisko diversiju kā pret valsts nesankcionētu sabiedrības politisko aktivitāšu iedomātu cēloni 60.–80. gados cīnījās vairākas PSRS režīma institūcijas – PSKP, PSRS MP, likumdošanas un represīvās iestādes. Galvenā nozīme

cīņā ar ideoloģisko diversiju bija PSKP CK un tās Politbirojam. PSKP vadība bija ne tikai pavēļu devēja PSRS VDK, kuras tiešajos pienākumos ietilpa ideoloģiskās diversijas apkarošana, tā arī inspirēja ideoloģiskās pretizlūkošanas regulējošus dokumentus un PSRS Prokuratūras un MP lēmumus par cīņu ar tā saukto pretpadomju darbību.

PSRS VDK bija PSKP CK pavēļu izpildītāja, taču vienlaikus arī iniciatore jaunu ideoloģisko pretizlūkošanas pasākumu veikšanai. VDK Komunistiskajai partijai izvirzīja priekšlikumus, nosakot ideoloģiskās pretizlūkošanas darbības sfēras, veidus un VDK nepieciešamos resursus. PSKP un PSRS VDK darbojās vienoti kā ideoloģiskās pretizlūkošanas pasākumu iniciatore. Vēršoties pret tā sauktajām pretpadomju izpausmēm, starp abām institūcijām valdīja pavēļu devēja (PSKP) un izpildītāja (VDK) attiecības.

Atbilstoši PSKP norādījumiem cīņu ar ideoloģisko diversiju veica tās struktūrvienības savienotajās republikās, arī LKP, kas par ideoloģisko pretizlūkošanu deva pavēles Latvijas PSR Valsts drošības komitejai. Savukārt Latvijas PSR VDK pildīja arī PSRS VDK pavēles. Latvijas PSR VDK, tāpat kā PSRS VDK, 60.–80. gados cīņā ar ideoloģisko diversiju darbojās ne tikai kā izpildītāja, bet arī kā iniciatore.

Tomēr avotos ne vienmēr LKP pavēļu devējas loma saskatāma skaidri. LKP pavēlēs VDK izpaudās ne tikai rīkojumi rūpēties par sociālistiskās likumības ievērošanu, bet arī partijas ideoloģiskie uzdevumi. Ar saviem lēmumiem LKP ne vienmēr deva tiešus rīkojumus, bet veidoja idejiski un psiholoģiski labvēlīgu fonu VDK orientēšanai uz politiskām represijām.

Cīņai pret kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju PSRS režīma izpratnē bija īslaicīgi rezultāti: no 1969. gada līdz 1977. gadam vairs nenotika stihiski masveida nemieri, 70. gadu beigās gandrīz pilnīgi apsīka disidentu darbība. Taču jāņem vērā, ka PSRS režīms cīnījās pret sabiedrības politisko aktivitāšu **iedomātu** cēloni – ideoloģisko diversiju. Režīms neņēma vērā PSRS negāciju **patiesos** – sociālekonomiskos, politiskos un etniskos cēloņus, kas noveda pie režīma krišanas. Līdz ar to cīņai ar ideoloģisko diversiju bija tikai īslaicīgi panākumi, kas sekmēja režīma stagnāciju. PSKP un LKP nevēlēšanās redzēt latviešu nacionālo apspiestību, nesankcionētu viedokļu paušanu saistot vienīgi ar kapitālistiskās ideoloģijas ietekmi, 80. gadu beigās saasināja sabiedriski politisko situāciju, kā arī izraisīja jaunas pretošanās izpausmes Latvijas PSR valdošajam režīmam.

Atsauces un komentāri

- 1 <http://ru.wikipedia.org/wiki/диверсия> (09.10.2006).
- 2 Советская контрразведка. – Москва, 1976, с. 171.
- 3 Контрразведывательный словарь. – Москва, 1972, с. 90.

- 4 Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенографический отчет, т. 1. – Москва, 1959, с. 107.
- 5 Российский Государственный архив новейшей истории (turpmāk – РГАНИ), 5. f., 31. apr., 59. l., 58.–61., 202.–212. lp.; 62. l., 89.–91. lp.; 89. f., 6. apr., 2. l., 1.–13. lp.
- 6 Козлов В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг. – Москва, 2006, с. 421.
- 7 Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ 1917–1991. Справочник. – Москва, 2003, с. 702–710.
- 8 Козлов В. Неизвестный СССР ..., с. 421.
- 9 РГАНИ, 5. f., 33. apr., 235. l., 52.–79. lp.
- 10 Par to liecina 1966. gada 16. septembra KPFSR AP Prezidija lēmums par jaunu KPFSR Kriminālkodeksa pantu – 190¹., 190³. ieviešanu. Tie noteica kriminālatbildību par Padomju valsti un tās sabiedrisko kārtību apmelojošu izdomājumu izplatīšanu un sabiedrisko kārtību traucējošu grupveida pasākumu organizēšanu vai aktīvu piedalīšanos tajos. Analogiski, PSRS Konstitūcijai pretrunā esoši ranti tika ieviesti arī citos PSRS republiku kriminālkodeksos. – Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР. – Москва, 2005, с. 50–52.
- 11 Лубянка ..., с. 711–714.
- 12 Turpat, 711. lpp.
- 13 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 101. f., 32. apr., 42. l., 35.–41. lp.
- 14 Turpat, 44.–57. lp.
- 15 Лубянка ..., с. 727, 728.
- 16 LVA, 101. f., 42. apr., 74. l., 21.–25. lp.
- 17 Turpat, 45. apr., 96. l., 44. lp.
- 18 Turpat, 55. apr., 137. l., 64.–66. lp.
- 19 Turpat, 62., 63. lp.
- 20 Turpat, 73. lpp.
- 21 Turpat, 57. apr., 66. l., 36., 37. lp.
- 22 Turpat, 1986. f., 1. apr., 45346. l.
- 23 Turpat, 101. f., 59. apr., 107. l., 110., 111. lp.
- 24 Turpat, 200. l., 177., 178. lp.
- 25 Nikolaja Brūvera sniegtā videoliecība (J. Podnieka studijas dokumentālās filmas “Nesalauztie” video materiāli, 2004. gads).
- 26 LVA, 101. f., 61. apr., 3. l., 27. lp.
- 27 Turpat, 7. l., 59. lp.
- 28 58¹⁰ Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог. – Москва, 1999, 831 с.
- 29 Лубянка ..., с. 732.

Ritvars Jansons

The Soviet Union's Struggle against "Ideological Diversion of Capitalist Countries" (1967–1989)

Summary

From the late 1960s, when the broadly interpreted notion of "ideological diversion" was defined in the Soviet Union, until the late 1980s the USSR leaders (first and foremost the Communist Party of the Soviet Union, CPSU), saw the disruptive foreign impact on Soviet citizens as the one and only reason for expressions of discontent with the regime or free-thinking.

On 18 January 1966, Chairman of the State Security Committee (KGB) of the USSR Vladimir Semichastny addressed the Agitation and Propaganda Department of the Central Committee (CC) of the CPSU with a detailed KGB report where he described all of the so-called "anti-Soviet expressions" as "ideological diversion of capitalist states" because of their increasing amount and diversity.

In order to ensure control over masses, on 17 July 1967 the CC of the CPSU approved a project drafted by the KGB of the USSR on establishing a new division under the KGB of the USSR – the 5th Division – by making the respective draft resolution of the Council of Ministers (CM) of the USSR into a resolution. Among the tasks assigned to the 5th Division of the KGB of the USSR and the respective 5th divisions of the KGB of the Soviet republics was protection of Soviet citizens from "ideological diversion" or ideological counter-espionage.

In the 1960s–1980s the fight against "ideological diversion" in the USSR was assigned to several Soviet institutions: the CPSU, the CM of the USSR, legislative and repressive authorities. The key role in the struggle against ideological sabotage was vested with the CC of the CPSU and its Political Bureau. The KGB of the USSR, which had combating of ideological diversion among its direct functions, received orders from the CC of the CPSU. The CC of the CPSU also inspired the documents that regulated ideological counter-espionage of the KGB of the USSR as well as resolutions of the USSR Prosecutor's Office and the CM pertaining to the struggle against the so-called anti-Soviet activities.

The KGB of the USSR was the executor of the orders issued by the CC of the CPSU, at the same time, however, functioning also as initiator of new ideological counter-espionage measures. The KGB submitted suggestions to the CC of the CPSU regarding the fields and types of ideological counter-espionage and the resources required. Thus, the CPSU and the KGB of the USSR functioned in unity as initiators of ideological counter-espionage measures. In countering the so-called anti-Soviet expressions, relations between the two institutions were that of issuer of orders – the CPSU – and executor of these orders – the KGB.

Following instructions of the CPSU, its structural units in the Soviet republics, including the Communist Party of Latvia (CPL) were engaged in the struggle against ideological diversion. The CPL issued orders pertaining to ideological counter-espionage to the KGB of the LSSR, which in its turn executed orders from the KGB of the USSR as well. In the struggle against ideological diversion in the 1960s–1980s, the KGB of the LSSR (like the KGB of the USSR) functioned not only as an executor, but also as an initiator.

However, sources not always clearly reveal the role of the CPL as the issuer of orders. The CPL gave orders to the KGB of the LSSR not only in the form of instructions to ensure abidance by the socialistic rule of law but also as ideological assignments. The CPL's resolutions not always comprised direct instructions, but rather created an ideologically and psychologically favourable background for orientating the KGB of the LSSR towards political repressions.

The struggle of the Soviet regime against the ideological diversion of the capitalist states yielded short-term results: no spontaneous mass-scale unrest took place any longer in 1969–1977. In the late 1970s dissident activities ceased almost completely. It must be considered, however, that the regime was fighting against an *imagined* cause of public political activities – ideological diversion. It ignored the *real* causes of the negative phenomena in the USSR: the socio-economic, political and ethnic causes that led to the collapse of the regime. Thus the struggle against ideological diversion had only short-term results that facilitated stagnation of the regime. The unwillingness of the CPSU and the CPL to notice the ethnic oppression of Latvians and explanation of expressions of unsanctioned views solely as a result of the impact of capitalist ideology aggravated the socio-political situation in the Latvian SSR in the late 1980s and brought about new forms of resistance to the ruling regime.

Jānis Rimšāns

Jaunatnes pretošanās izpausmes komunistiskajam režīmam Latvijas PSR (1965–1985)

20. gadsimta 60.–80. gados starp konservatīvi noskaņoto Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) vadību un liberāli domājošo jaunatni veidojās īpašas attiecības. No vienas puses, padomju vara izvērsa intensīvu komunistiskās audzināšanas programmu mācību iestādēs un darbavietās, mērķtiecīgi veidojot paklausīgu un nekritiski domājošu jauno paaudzi, kas nodrošinātu režīma kontinuitāti nākotnē, no otras puses, Valsts drošības komiteja (VDK) slepeni kontrolēja jaunatni, jo pastāvēja nopietnas bažas, ka oficiāli idealizētā jaunā paaudze neattaisnos uz to liktās cerības.

Komunistiskās partijas īstenotā komunistiskās audzināšanas programma nonāca pretrunā ar reālo dzīvi un jaunatnes izvirzītajiem ideāliem un vēlmēm. Valdošā ideoloģija PSRS bija pārāk dogmatiska un vienveidīga, tā apspieda cilvēka personīgo iniciatīvu un tiesības uz alternatīviem uzskatiem un dzīvesveidu. Tādēļ Padomju Savienības republikās, starp tām arī Latvijas PSR, varēja vērot jauniešu protestu un nepakļaušanos komunistiskajai ideoloģijai. To var raksturot kā pretošanos. Jāuzsver, ka Latvijā daļa jaunatnes apšaubīja LKP varas monopoli un padomju režīma leģitimitāti Latvijā.

Jaunatni definē kā cilvēkus vecumā no 14–15 līdz 25–26 gadiem; šajā posmā strauji formējas personības pasaules uzskats, kā arī ir izveidojusies atbildības sajūta par savu rīcību.

Referāta mērķis ir ieskicēt jaunatnes pretošanās izpausmes formas Latvijas PSR no 1965. gada līdz 1985. gadam. Šeit netiek pretendēts uz kādas problēmas absolūtu atrisinājumu, bet gan dot apkopojošu pārskatu ar konkrētu notikumu piemēriem un atsevišķus autora secinājumus par līdz šim nepētītu tēmu.

Jāatzīmē, ka uzmanība tiks pievērsta skolu, studējošās un strādājošās jaunatnes politiskās pretošanās izpausmēm, neaplūkojot reliģisko opozīciju un jauniešu neformālo grupējumu darbību, kas ir atsevišķa pētījuma objekts. Tāpat arī netiks analizēts jaunatnes sastāvs pēc nacionālās piederības, jo mērķis ir parādīt Latvijas PSR jaunatnes pretošanās izpausmes kopumā.

Jaunatnes pretošanās cēloņi, raksturs un mērķi

Pretošanās cēloņi. Galvenais cēlonis bija valsts varas oficiālo institūciju apzināti īstenotā nacionālās apspiestības politika. Nacionālisms nonāca pretrunā ar komunistisko ideoloģiju, kas sludināja visu PSRS dzīvojošo tautu apvienošanu uz krievu kultūras pamata, mākslīgi radot vienu – padomju tautu. Tas nozīmēja draudus latviešu nacionālajai identitātei un kultūrai.

Nacionālismu veicināja gan alternatīvās informācijas telpa, gan padomju varas īstenotā politika, vērsta uz Latvijas saimnieciskās vides pārveidošanu un latviešu nacionālās pašapziņas iznīdēšanu. Pieejamie alternatīvās informācijas avoti, kas ietekmēja potenciālos pretošanās dalībniekus, bija neatkarīgās Latvijas laika grāmatas un preses izdevumi, vācu okupācijas perioda propagandas materiāli, Rietumu radiostacijas, kas raidīja tieši PSRS tautu auditorijai tai saprotamās valodās, kā arī desmitiem tūkstošu vecākās paaudzes cilvēku atmiņas par jaunības gadiem neatkarīgajā Latvijā.

Komunistiskās partijas politika Latvijā bija vērsta uz smagās industrijas attīstību – cēla lielus rūpniecības uzņēmumus, kas būtībā nebija raksturīgi republikas saimnieciskajai videi. Tādējādi ne tikai piesārņoja dabu lielos apmēros, bet Latvijā no Krievijas un Baltkrievijas iebrāuca arī papildu darbaspēks, kas savukārt veicināja rusifikāciju. Pamattautas kultūras un valodas stihiska izspiešana un ierobežošana notika arī mācību iestādēs, kur pastiprināti mācīja krievu valodu, bet lietvedībā tā pakāpeniski nomainīja latviešu valodu.

1969. gadā naktī uz 21. oktobri Līvānu 1. vidusskolas 11. klases skolēni pilsētā izplatīja apmēram 50 nacionāla satura skrejlapu, izlīmējot tās uz afišu stabiem, veikala durvīm, pilsētas partijas komitejas ēkas un Ļeņina pieminekļa.¹ Šie skolēni bija komjaunieši – Zoja Girviča, Andris Mečerevskis, Janīna Kursīte, Margarita Zundāne un Aivija Uljanova, dzimuši 1952. gadā. Būtībā klasesbiedri mēģināja demonstrēt savu attieksmi pret latviešu valodas kultūras un nacionālo tradīciju saglabāšanas problēmu. Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātes dekāne J. Kursīte atceras, ka piedalīties šajā notikumā viņu pamudināja “forsētā Līvānu pilsētas industrializācija, kam sekoja iebrāucēju skaita palielināšanās, kā arī straujā latviešu valodas vides zušana”².

Vēl viens pretošanos rosinošs faktors bija komunistiskās ideoloģijas propaganda, kuras mērķis bija izveidot vienveidīgu sabiedrību, kas bez ierunām pildītu valdošās partijas norādījumus un lēmumus. Netika pieļauta nekāda alternatīva dzīves iespēja, noliegts individuālisms, noteikts, par ko jaunatnei ir jāizrāda interese, aizliegti jebkādi sakari ar Rietumvalstīm, turklāt VDK stingri kontrolēja situāciju.

1971. gada decembrī no Latvijas PSR Mākslas akadēmijas izslēdza studentu P. Naricu par to, ka viņš saviem studiju biedriem bija “*paziņojis, ka katra godīga cilvēka*

*uzdevums ir atmaskot nejēdzības, kas notiek Padomju Savienībā, jāmāca cilvēkiem patstāvīgi un droši domāt un aizstāvēt savu pārliecību*³.

Jaunatne savā būtībā ir noskaņota liberāli, tai ir raksturīga brīvdomība un interese par jaunām idejām. Konservatīvas ideoloģijas vidē tai rodas konflikts ar pastāvošo varu, ko totalitāra režīma apstākļos var konstatēt vislabāk. Protestējot pret dažādiem aizliegumiem un obligāto piedalīšanos dažādos sabiedriskos pasākumos, liela daļa jauniešu 60.–80. gados Latvijas PSR neatbilda valdošās partijas izvirzītajiem ideāla jaunieša tēla kritērijiem, jo jaunieši audzēja garus matus, slepeni klausījās Rietumu rokmūziku vai arī pasīvi piedalījās pārmērīgi ideologizētajos sabiedriskās dzīves pasākumos. Jāuzsver, ka drošības iestādes nespēja apspiest šīs masveida parādības.

Pretošanās raksturs. Jauniešu pretošanās tika vērsta pret padomju varu Latvijā, valdošās partijas īstenoto politiku un komunistiskās ideoloģijas propagandu. LKP un VDK dokumentos, raksturojot pretvalstiskās izpausmes, var konstatēt divus definējumus – *pretpadomju* un *nacionālistiskās*. Abi jēdzieni galvenokārt tika lietoti kopā, jo, iestājoties par nacionālām vērtībām, latviešu tautas pašnoteikšanās tiesībām, valodas kultūras saglabāšanu un pat valsts neatkarības atjaunošanu, vienlaikus notika protests pret padomju varu un tās īstenoto politiku Latvijā. Atsevišķos gadījumos konstatētas arī pret krieviem vērstas izpausmes, ko objektīvi var definēt kā nacionālā naida kurināšanu. Tomēr komunistiskā režīma apstākļos šīs parādības var skaidrot kā Maskavas apzināti īstenotā lielkrievu šovinisma sekas. Pēc definīcijas šovinisms ir *“citu tautu un nāciju interešu ignorēšana un rupja apspiešana savas valsts un impērijas interešu vārdā”*⁴. Latvijā tas izpaudās kā latviešu nacionālās pašapziņas iznīcināšana par labu krievu valodai un kultūrai, slēpjot to aiz komunistiskās ideoloģijas lozungiem. Var piekrist Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentācijas centra vadītāja Induļa Zālītes apgalvojumam, ka *“Latvijas pamattautai padomju vara asociējās ar krievu tautības pārstāvjiem”*⁵.

1971. gada janvārī Maltas pilsētciemātā Lilija Limane (dz. 1953. g.) uzrakstīja skrejlapas tekstu un nosūtīja pavairošanai Vilmāi Macijevskai (dz. 1950. g.) uz Valmieru, kur viņa atradās mācību praksē Darbaļaužu deputātu padomes izpildkomitejā. Ar rakstammašīnu nodrukāja vairāk nekā 50 skrejlapu, kuras divu mēnešu laikā izplatīja Preiļos, Maltā, Rēzeknē un Rīgā, kā arī nosūtīja pa pastu vairākiem Latvijas vidusskolu vecāko klašu audzēkņu kolektīviem, starp tiem Līvānu, Preiļu, Balvu un Stučkas vidusskolas skolēniem, aicinot viņus organizēties cīņai pret krieviem. 1971. gada 20. februārī V. Macijevska vienu skrejlapu nosūtīja arī Rīgas Politehniskā institūta (RPI) studentiem uz kopmītnēm Rīgā, Valņu ielā 30.

Skrejlapas teksts uzrunāja tos latviešus, kas varētu būt iespējamie domubiedri cīņā pret krievu šovinismu. Pieminēts 1940. gads kā sākums *“neierobežotai krievu patvaļai”*, krievi apspiež latviešus un izvairās ar tiem runāt latviski. Skrejlapa aicināja krievu val-

donībai pieteikt karu, kas sākotnēji izpaustos kā uzskaitīto norādījumu pildīšana: nekad nerunāt ar krieviem krieviski, censties pret tiem izturēties vēsi, pat ar naidu, publiskās vietās runāt tikai latviski, visur izcelt savu latvietību. Skrejlapas noslēgumā ir devīze "Pret naidu ar naidu cīņā ej!", kam seko trīs lozungi: "Nīdīsim!", "Nost krievus!", "Lai dzīvo latviešu tautas brīvība!"⁶

Teksta agresīvais saturs būtībā liecina par latviešu "šovinismu", bet komunistiskā režīma apstākļos, kad notika strauja rusifikācija, tam ir cita nozīme. Meitenes demonstrēja savu nacionālo pašapziņu lielkrievu šovinistiem un meklēja veidu, kā tiem pretoties. Tomēr 1972. gada janvārī viņas tiesāja pēc Latvijas PSR Kriminālkodeksa 69. panta. Tajā paredzēts sods par propagandu vai aģitāciju, kas musina uz nacionālo naidu.

Pretpadomju izpausmes, neizceļot nacionālo faktoru, varas iestāžu dokumentos sastopamas samērā nedaudz. Tas bija protests pret atsevišķiem padomju varas pārstāvjiem, kā arī pret valdošās partijas īstenoto politiku un tās ideoloģiju, kas izpaudās, noraujot valsts karogu, anonīmu vēstuļu rakstīšanā un nosūtīšanā, kā arī dažādos izteikumos un spriedumos, kas bija protesta izplatītākais veids.

1974. gada 19. martā Vladimirs Šuņenkovs (dz. 1949. g.) iekļuva karavīru mācību klasē un uzrunāja karavīrus, apgalvodams, ka PSKP ģenerālsekretārs Leonīds Brežņevs ir tautas ienaidnieks numur viens, jo viņš, necīnās par mieru, bet par kara izraisīšanu.⁷ Izskanēja draudi, ka PSRS vadītājs ir jānošauj. V. Šuņenkovs aicināja karavīrus iesaistīties partijā, ko viņš dibinās, un uzsvēra, ka Komunistiskā partija sevi ir izsmēlusi. Tajā pašā dienā V. Šuņenkovs ieradās pie sava drauga, kuram apgalvoja, ka pēc nedēļas viņš brauks uz Maskavu, lai atbriestos tautas ienaidniekam L. Brežņevam.

Jaunieti 1974. gada 26. jūnijā tiesāja, piespriežot piespiedu ārstēšanos Čerņahovskas speciāla tipa psihiatriskajā slimnīcā Kaļiņingradas apgabalā, diagnoze – šizofrēnija. 1977. gada 19. oktobrī viņš tika atbrīvots, bet 1993. gada 23. martā – rehabilitēts.

Konstatēto pretvalstisko darbību vairākumu padomju varas iestādes nievājoši raksturoja kā nacionālismu, jo uzsvars tika likts uz nacionālām vērtībām, kuras apdraud valdošās partijas īstenotā rusifikācijas politika, kā arī tika apšaubīts Latvijas tiesiskais statuss PSRS sastāvā. Pretpadomju darbības izpaudās kā opozīcija padomju režīmam, ar aicinājumu to izmainīt, bet ne nomainīt ar citu.

Pretošanās mērķi. Jaunatnes pretošanos padomju varai Latvijā nosacīti var iedalīt demonstratīvajā un mērķtiecīgajā pretestībā. Demonstratīvo pretošanos raksturo ideoloģiski nepieņemami spriedumi savstarpējās sarunās un nacionālās atribūtikas nēsāšana sabiedriskās vietās, taču neizvirzot nekādus konkrētus mērķus.

1980. gada 30. septembrī par pretpadomju aģitāciju un propagandu notiesāja atslēdznieku Zintautu Stūrmani (dz. 1955. g.). Viņš no 1977. gada līdz 1980. gada aprīlim publiskās vietās Cēsīs nēsāja somu, uz kuras bija uzrakstīts vācu lozunga "*Deutschland über alles*" pārfrāzējums "Latvija pār visu", un sporta kreklu, uz kura muguras ar

trafaretu bija uzzīmēts Brīvības pieminekļa attēls ar vārdiem Tēvzemei un brīvībai un neatkarīgās Latvijas ģerbonis. 1980. gadā kāds Z. Stūrmanis valkājis melnu adītu cepuri ar sarkanbaltsarkanu joslu.⁸

Mērķtiecīgo pretošanos raksturo jauniešu izvirzītie mērķi. Tie galvenokārt saistījās ar tieksmi gan pēc personīgās brīvības un cilvēktiesību ievērošanas, gan pēc tautas pašnoteikšanās tiesībām un neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošanas.

1983. gada 13. jūlijā Rīgā tiesāja Jāni Barkānu (dz. 1959. g.). Viņu apsūdzēja mēģinājumos izplatīt pašizgatavotas pretpadomju skrejlapas. Tajās jaunietis uzsvēra, ka ir politisks pretinieks padomju varai, kas, pārkāpdama pilsoņu tiesības, viņu beztiesiski iemeta cietumā, kur viņš saslimis ar tuberkulozi. Tālāk skrejlapā rakstīts, ka *“aiz padomju varas aizbarikādējusies komunistiskā buržuāzija”*, pret kuru jāizvērs cīņa. J. Barkāns apgalvoja, ka padomju tautai pienākas maize, brīvība un taisnība. Nobeigumā uzsvērts, ka *“labāk nomirt kā politiskajam ieslodzītajam cietumā nekā dzīvot bez cilvēka tiesībām, brīvības un taisnības”*⁹. J. Barkānu sodīja ar brīvības atņemšanu uz četriem gadiem.

Daļa jauniešu iesaistījās cīņā, personisku mērķu vadīti, bet citi izvirzīja Latvijas tautas un valsts brīvības ideālu, uz ko konsekventi jātiecas.

1984. gada 2. jūlijā Minskas Kara tribunāls (Baltkrievijas PSR) tiesāja disciplinārā bataljona kareivi Zaigi Balodi (dz. 1964. g.), kurš par savas darbības galveno mērķi izvirzīja Latvijas atdalīšanos no Padomju Savienības. Sākot ar 1983. gada jūliju, viņš sarunās ar dienesta biedriem idealizēja dzīves apstākļus Kārļa Ulmaņa vadītajā Latvijā un aicināja apvienoties cīņā pret komunistiem un to idejām. Vēstulēs tuviniekiem Z. Balodis kritizēja valstisko iekārtu Latvijas PSR, necenzētiem vārdiem raksturoja valdošo partiju un komunistus, uzsvēra, ka viņš ir stingri nolēmis cīnīties ar padomju varu.¹⁰

Z. Balodis paskaidrojumā drošības iestādēm atklāja, ko viņš saprot ar jēdzienu “brīva Latvija”, proti – tā ir patstāvīga, neatkarīga, nekomunistiska valsts, kurai ir sava valdība, konstitūcija, krimināllikums, neliela armija aizsardzībai, un tā neatrodas PSRS sastāvā.¹¹ Kara tribunāls Z. Balodi sodīja ar brīvības atņemšanu uz trim gadiem.

Jaunatnes pretošanās metodes

Ļoti izplatīta parādība bija kritisku piezīmju izteikšana par komunistisko režīmu. Tas liecināja par personas opozicionāro nostāju pret padomju varu Latvijā. Lai gan padomju varas apstākļos bija bīstami atklāti runāt par politiskām tēmām, tomēr tā bija vienkāršākā protesta metode, jo tā neprasīja nekādu tehnisko aprīkojumu. Jāuzsver, ka bieži vien pretpadomju izteikumiem sekoja varai ideoloģiski nepieņemamu dziesmu izpildīšana vai sacerēšana. VDK aģentu ziņojumos ir ziņas par jauniešiem, kas dziedājuši neatkarīgās Latvijas himnu un nacionāla satura dziesmas.

1968. gada novembrī LVU kopmītnēs atzīmēja Vēstures un filoloģijas fakultātes 2. kursa studentes Ritas Simsones vārdadienu, kurā piedalījās gan viņas studiju biedri, gan arī RPI studenti. Ar sarkanbaltsarkanās krāsas jostu izgreznotajā istabiņā dziedāja Čikāgas piecīšu dziesmas un latviešu leģionāru dziesmu "Ikkatru sestdienas vakaru" ar piedziedājumu "Mēs sitīsim tos sarkanos".¹²

Viena no iedarbīgākajām un samērā izplatītākajām metodēm bija pretpadomju skrejlapas, kurās tsi tika sniegtas pret komunistisko režīmu vērstas ziņas vai informācija par neatkarīgās Latvijas laiku.

1968. gadā naktī uz 18. novembri Biruta Geidāne (dz. 1950. g.) Dundagā izplatīja četras skrejlapas ar neatkarīgās Latvijas karoga zīmējumiem un tekstu, kas atgādināja, ka pirms piecdesmit gadiem proklamēta Latvijas valsts; 1969. gadā naktī uz 15. maiju viņa izplatīja trīs skrejlapas ar uzrakstu "Lai dzīvo 15. maijs!"¹³ par godu Kārļa Ulmaņa apvērsuma 35. gadadienai.

1977. gada oktobrī Gunta Brante (dz. 1957. g.) kopā ar savu dzīvesbiedru Viktoru Volkovu (dz. 1951. g.) sacerēja skrejlapas tekstu, kurā aicināja latviešus apvienoties cīņā pret krievu tautības iedzīvotājiem, ienīst tos un fiziski izrēķināties ar viņiem. Skrejlapā L. Brežņevs un krievu iedzīvotāji Latvijā nosaukti necenzētos vārdos, izteikta nožēla, ka latviešu valoda drīz tiks aizmirsta, bet situācija kopumā dēvēta par "kaunpilno verdzības jūgu, ko nav iespējams vairs panest"¹⁴.

Šīs skrejlapas latviešu un krievu valodā tika pavairotas rokrakstā apmēram simt eksemplāros. 1977. gada decembrī un 1978. gada janvārī tās izplatīja Rīgā. G. Branti un V. Volkovu tiesāja pēc Latvijas PSR Kriminālkodeksa 69. panta, piemērojot dažādus sodus, – G. Brante saņēma nosacītu sodu, bet V. Volkovu ar diagnozi – plānprātība ievietoja ārstēties speciāla tipa psihiatriskajā slimnīcā.

Skrejlapas izplatītas arī 80. gados, par ko liecina Viestura Poļa-Āboliņa (dz. 1960. g.) krimināllietas materiāli. 1981. gada 15. jūlijā viņu tiesāja Rīgā par pretpadomju aģitāciju un propagandu.

V. Polis-Āboliņš 1980. gada vasarā uzrakstīja uzsaukumu latviešu tautai. Tajā tsumā atklāts, ka Latviju 1940. gadā okupēja komunisti, "zem kuru jūga tauta smok jau 40 gadus"¹⁵. Viņš aicināja tautu pulcēties zem sarkanbaltsarkanā karoga, lai gāztu padomju varu Latvijā. Apmēram desmit šāda satura skrejlapas tika izplatītas 1980. gadā naktī uz 27. oktobri Kuldīgā.

1981. gada pavasarī V. Polis-Āboliņš atkal uzrakstīja tekstu apmēram četrdesmit skrejlapām; tas bija konkrētāks par iepriekšējo, tika uzsvērts, ka latviešu tauta pirmajā "boļševiku valdīšanas gadā zaudējusi pāri par 40 000 tautiešu"¹⁶. Nobeigumā atkal izskan aicinājums piedalīties cīņā, kamēr nav par vēlu. Šīs skrejlapas izplatīja 1981. gadā naktī uz 6. aprīli Kuldīgā. V. Poli-Āboliņu sodīja ar brīvības atņemšanu uz diviem gadiem.

Jaunieši savu protestu izrādīja arī ar dažādiem uzrakstiem – skolā uz tāfeles, uz dzīvojamo māju sienām vai sētām. Tā bija pretpadomju vai nacionāla satura informācija, ko cilvēki varēja ātri izlasīt, jo ar krītu uzrakstītie vai ar krāsas baloniņu uzpūstie uzraksti bija liela formāta, demonstratīvie lozungi – īsi.

1969. gada 13. maijā uz Eksperimentālās un klīniskās medicīnas institūta ēkas Rīgā, Altonavas ielā, ar dzeltenu krāsu bija uzrakstīts lozungs: “Ārā padomju okupantus no Čehoslovākijas un Latvijas”¹⁷. VDK nenoskaidroja vainīgās personas, tomēr izpaušmes metode netieši liecināja, ka tie bijuši jaunieši. Lozungs būtībā bija atbalss Prāgas pavasarim, kad čehoslovāki protestēja pret PSRS militāro iejaukšanos valsts dzīvē. Uzraksts liecina, ka Čehoslovākija salīdzināta ar Latviju.

Starp LKP CK dokumentiem ir arī ziņas par padomju līderu portretu noraušanas gadījumiem.

1969. gada aprīlī Rīgas 2. vidusskolā atklāja, ka kādā mācību telpā Ļeņina portrets norauts, saplēsts un samīdīts.¹⁸ Izrādījās, ka to izdarījuši 9. klases skolnieki Andris Blumbergs (dz. 1953. g.) un komjaunietis Ojārs Straume (dz. 1953. g.). PSRS un Latvijas PSR karoga noraušanas gadījumi tika konstatēti samērā bieži.

1969. gada 16. maijā VDK priekšsēdētāja vietnieks pulkvedis Lukaševičs ziņoja LKP CK birojam par valsts karoga noraušanu 1. Maija un Uzvaras dienas svinību laikā. Slepējā dokumentā minēti desmit pretvalstiski notikumi Rīgā, Daugavpilī, Ogrē un citās vietās, no tiem deviņus bija veikuši tieši jaunieši. To vidū minēts strādnieks Leonīds Petročenko (dz. 1949. g.), kurš naktī uz 1. maiju Daugavpilī no dzīvojamās mājas Ūdru ielā norāva Latvijas PSR karogu un sadedzināja netālu esošajā kapsētā.¹⁹

1981. gada 10. novembrī VDK priekšsēdētājs Boriss Pugo ziņoja LKP CK birojam, ka naktī uz 8. novembri Daugavpilī un Rīgā noņemti septiņi valsts karogi; to izdarījuši skolu audzēkņi un rūpnīcu strādnieki.

Slepējā ziņojumā sniegta arī informācija par Jelgavu, kur tajā pašā laikā tika noņemti četrdesmit valsts karogi, kā arī ar īpaši izgatavotu trafaretu uzrakstīti vienpadsmit pretpadomju satura lozungi. Uzsāka izmeklēšanu, taču vainīgās personas nenoskaidroja; pieļaujams, ka tie bijuši jaunieši.

Jāuzsver, ka Latvijas PSR karogu ne tikai norāva, to izmantoja arī citiem nolūkiem. 1972. gada 3. jūnijā Rīgas 60. celtniecības pārvaldes namdaris Andrejs Pūce (dz. 1948. g.) netālu no Skrīveriem topogrāfiskajā tornī izkāra Latvijas PSR karogu, uz kura ar melnu krāsu bija uzrakstīts lozungs, kas atgādināja par 1941. gada 14. jūnija masveida deportāciju.²⁰ A. Pūce jau 1971. gada 12. jūlijā Skrīveros bija izkāris neatkarīgās Latvijas karogu. 1972. gada 31. martā viņš kopā ar Fēliksu Nikmani (dz. 1947. g.) izplatīja nacionāla satura skrejlapas Rīgā. Abus jauniešus tiesāja 1972. gada rudenī Rīgā un sodīja ar reālu brīvības atņemšanu.

Neatkarīgās Latvijas karoga izkāršana liecināja ne tikai par cilvēka pretpadomju noskaņojumu, bet arī demonstrēja nacionālās jūtas.

1968. gadā naktī uz 18. novembri Biruta Geidāne Dundagā izplatīja skrejlapas ar nacionālu saturu un luterāņu baznīcas tornī izkāra pašas gatavotu sarkanbaltsarkano karogu. 1989. gada intervijā viņa savu rīcību pamatoja ar to, ka “tas bija kā protests pret skolu, pret visu”, jo varēja just, ka “mani apspiež, neļauj brīvi domāt”.²¹

Sākotnēji VDK iestādes neatklāja, kas izdarījis pretvalstisko darbību, un B. Geidāne savu pretpadomju noskaņojumu demonstrēja arī nākamajā gadā. 1969. gadā naktī uz 15. maiju viņa no karogkārtīm pie Dundagas Darbaļaužu deputātu padomes izpildkomitejas ēkas norāva PSRS un Latvijas PSR karogu, bet to vietā izkāra divus pašas izgatavotus neatkarīgās Latvijas karogus.²² Sākotnēji norautos karogus meklēja blakus esošajā dīķī, jo domāja, ka tie tur iemesti, bet vēlāk izrādījās, ka jaunie tie bija sadezinājusi.²³

B. Geidāne vēlāk apgalvoja, ka mēģinājusi izdarīt kaut ko oriģinālu, lai cilvēki brīnītos, tomēr Latvijas PSR drošības iestādes domāja citādi. 1969. gada septembrī jaunie tiešāja Rīgā, sodot ar brīvības atņemšanu uz vienu gadu un sešiem mēnešiem.

Arī jauniešu grupu ar organizatorisku struktūru veidošana bija viens no protesta veidiem. To darbības pamatā bija tālejoši mērķi, kurus vēlams sasniegt tuvākajā nākotnē. Jāuzsver, ka šādi, pret padomju varu noskaņoti un uz citas (ne komunistiskās) ideoloģijas pamatoti grupējumi varēja darboties tikai slepeni, jo tie apdraudēja Latvijas PSR drošību.

1970. gada martā tika pārtraukta Cēsu 1. vidusskolas un 2. astoņgadīgās skolas audzēkņu nelegālās grupas “Lāčplēsis” darbība, kuras galvenais uzdevums bija cīņa par Latvijas izstāšanos no Padomju Savienības. Sākotnēji 1966. gadā dibinātās grupas dalībnieki – Gunārs Ostrovskis (dz. 1952. g.), Gunārs Ermanbriks (dz. 1952. g.), Valdis Tabūns (dz. 1953. g.) un Mārtiņš Šmits (dz. 1955. g.) vienojās cīnīties ar krievu tautības vienaudžiem, taču vēlāk nolēma vākt pēc Otrā pasaules kara pamestos ieročus un izplatīt nacionāla satura skrejlapas, kurās aicināja panākt Latvijas atdalīšanos no Padomju Savienības.²⁴ Skolēni izstrādāja plānus, kā sasniegt izvirzīto mērķi, neizslēdzot pat bruņotu cīņu. Grupas “Lāčplēsis” biedri iestājās par Latvijas izstāšanos no PSRS, tautai nobalsojot, tomēr tika nolemts neveiksmes gadījumā gāzt padomju iekārtu republikā apvērsuma ceļā, izmantojot Padomju armijā dienējošo latviešu tautības karavīru palīdzību.²⁵

Četru gadu laikā “Lāčplēša” dalībnieku skaits pieauga līdz 17 cilvēkiem, no kuriem var minēt Jāni Zvēli (dz. 1952. g.), Kārli Leiti (dz. 1953. g.) un Jāni Kikasu (dz. 1952. g.). 1969. gada 29. jūnijā grupas biedri vecās akmeņlauztuvēs netālu no Gaujas nodeva zvērestu, ka cīnīsies pret komunistu jūgu un par neatkarīgas Latvijas atjaunošanu, dziedāja himnu “Dievs, svētī Latviju!”, kā arī vienojās par turpmākās darbības virzieniem.

“Lāčplēša” darbības laikā tās biedri vāca ieročus, lai sasniegtu izvirzīto mērķi. 1968. gada rudenī G. Ostrovskis un M. Šmits no Gaujas izvilka 12 lielgabala šāviņu. 1969. gadā Niniera ezera apkārtnē atrada aviācijas automātiskā lielgabala 16 šāviņus un netālu no Melturu mājām – patronas un bezdūmu šaujampulveri. Tika nolemts, ka no iegūtajiem ieročiem izgatavos mīnas, kuras izmantotu šoseju un tiltu spridzināšanai bruņotās cīņās.²⁶

1968. gada rudenī G. Ostrovskis un M. Šmits uz Cēsu pilsdrupu sienas ar sarkanu krāsu uzrakstīja divus lozungus, kas aicināja izdzīt krievus no Latvijas. Līdzīgs teksts tika sagatavots skrejlapām, kurās runa bija “par ilgstošo vācu jūgu, kuru nomainījuši krievu spaidi”. Tomēr tās izplatītas netika, jo VDK grupas dalībniekus aizturēja.

Ar “Lāčplēša” biedriem drošības iestādēs notika profilaktiskas pārrunas, mēģinot pārliecināt, ka viņu darbība ir nosodāma un bezperspektīva. Sešus komjauniešus izslēdza no VLKJS, bet pret grupas vadītāju G. Ostrovski ierosināja krimināllietu par ieroču nelikumīgu glabāšanu.

Cēsu skolēnu grupa savu mērķi nesasniedza, tomēr demonstrēja jauniešu vēlmi pretoties komunistiskajam režīmam. Grupai izdevās nodibināt organizatorisku struktūru, biedrus vienoja zvērests, pakāpeniski tika veidota tehniskā bāze bruņotai cīņai, tomēr jāatzīst, ka šādas metodes skolēni 60.–70. gadu Latvijā īstenot nespētu, jo drošības iestādes bija uzmanīgas un iedzīvotājus nebija iespējams tik viegli mobilizēt.

60.–80. gados Latvijas PSR var konstatēt vēl atsevišķas jauniešu grupas ar izstrādātu darbības stratēģiju; par tām VDK ziņoja LKP Centrālajai komitejai. Šeit var minēt Latvijas Nacionāldemokrātisko partiju 60./70. gados, “Zīli” un “Tēvzemei un Brīvībai” 70. gados, kā arī Jauno latviešu klubu 80. gadu sākumā. Vairākums šo nelegālo grupu dalībnieku bija skolu audzēkņi vai augstskolu studenti.

Latvijā notika arī pašsadedzināšanās mēģinājums. 1969. gada 13. aprīlī pie Brīvības pieminekļa pret padomju karaspēka ieviešanu Čehoslovākijā protestēja LVU Fizikas un matemātikas fakultātes 5. kursa students Ilja Ripss (dz. 1948. g.). Tas notika Prāgas pavasara ietekmē, kad Čehoslovākijas galvaspilsētas centrā sadedzinājās čehu students Jans Palahs. I. Ripss labi saredzamā vietā izlika pašrocīgi izgatavotu plakātu ar uzrakstu krievu valodā “Я протестую против оккупации Чехословакии” (Es protestēju pret Čehoslovākijas okupāciju) un, aplaistījis ar benzīnu, aizdedzināja savu apģērbu.²⁷ I. Ripss nesadega, jo paspēja noraut degošās drēbes; studentu aizturēja Padomju armijas karavīri.

I. Ripss bija komjaunietis, saņēma gan teicamnieka, gan Ļeņina stipendiju, un pēc studiju beigšanas viņam bija garantēta darbavieta Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fizikas institūtā. Tomēr, riskējot ar savu karjeru, viņš publiski protestēja pret padomju politiku. I. Ripsu izslēdza no LVU pēdējā kursa un tiesāja par pretpadomju aģitāciju un propagandu.

1969. gada oktobrī Latvijas PSR Augstākā tiesa nolēma I. Ripsu nosūtīt ārstēties uz vispārēja tipa psihiatrisko slimnīcu, pamatojot ar to, ka viņš slimo ar šizofrēniju un nav spējīgs atbildēt par savu rīcību. I. Ripsa protests pie Brīvības pieminekļa bija simbolisks, ko laikabiedre J. Kursīte intervijā nosauca par “tam laikam neiedomājamu brīvības paplašinājumu”²⁸.

Nespēdami pieņemt komunistiskā režīma politiku, jaunieši lūdza politisko patvērumu Rietumos, kā arī piedalījās masveida klusējošajās demonstrācijās, kurām bija nacionāls raksturs. Tās notika Līgo dienā, dziesmu svētkos un atzīmējot mirušo piemiņas dienu Brāļu un Meža kapos Rīgā.

Atsevišķs jautājums ir par bruņoto pretošanos, kas beidzās līdz ar nacionālo partizānu kustības likvidēšanu 1956. gadā. Tās vietā stājās iedzīvotāju nevardarbīgā pretošanās, tomēr vēsturnieks Ojārs Niedre uzsver, ka “arī 60.–70. gados dažas nelegālas grupas ir realizējušas bruņotas akcijas”²⁹. Jāatzīst, ka šis apgalvojums atbilst patiesībai, bet to nedrīkst vispārināt. LKP CK un VDK dokumentos var lasīt ziņas par jauniešiem, kuri vākuši ieročus un par mērķi izvirzījuši Latvijas atdalīšanu no PSRS vardarbīgā ceļā. Tomēr reāli nekādas akcijas nesevoja, jo nebija atbilstošu apstākļu – ne kara, ne politiskā haosa, turklāt sociālistiskā iekārta gadu gaitā bija jau nostiprinājusies.

Tā sauktā Zilberta banda bija vienīgā grupa, kas organizēja bruņotas akcijas laikposmā no 1977. gada rudens līdz 1978. gada maijam. Grupas pamatā bija trīs jaunieši: Mārtiņš Raitis Zilberts (dz. 1957. g.), Roberts Tinte (dz. 1959. g.) un Arnis Kanders (dz. 1956. g.). Viņi līdz savam arestam izdarīja bruņotus uzbrukumus valsts iestādēm un uzņēmumiem, tos dedzināja, spridzināja un apšaudīja, izlaupīja valsts mantu, uzbruka atsevišķām personām, izdarīja personiskās mantas zādzības, nelikumīgi aizbrauca automašīnās.³⁰

1978. gada aprīlī Zilberta grupa aizturēja Cēsu rajona laikraksta “Padomju Druva” korespondentu Valdi Tērmani. Viņu aizveda uz Straupes ciemu, kur žurnālistu pazemoja, viņam draudēja un pratināja par sakariem ar Valsts drošības komiteju. Neilgi pēc tam cieta arī izdevniecības “Liesma” vecākais redaktors Jānis Sirmbārdis. M. Zilberts, uzdodoties par VDK darbinieku, izmānīja redaktoru no darbavietas un aizveda uz mežu Rīgas rajona Garkalnes ciema teritorijā. Tur J. Sirmbārdim draudēja ar dunci un revolveri, un viņš bija spiests uzrakstīt atlūgumu, pretējā gadījumā tika piedraudēts izrēķināties ar viņa ģimeni.

1978. gada 25. aprīlī pēc iepriekš izstrādāta plāna, ar nolūku izraisīt vilciena katastrofu Zilberta grupa ieradās Līgatnē pie dzelzceļa līnijas Rīga–Valmiera. Uz sliedēm novietoja paštaisītu spridzekli, kas sabojāja sliežu savienojumu. Mērķi nerasniedza, bet tika nodarīts kaitējums. 30. aprīlī bija paredzēts izraisīt vilciena katastrofu Cēsis vietā, kur dzelzceļa tilts šķērso K. Marksa ielu. Pēc “mežabrāļu” metodes bija ielānots uz sliedēm uzmaukt trīs zirga pakavus, tomēr tas netika īstenots, jo grupas dalībniekus aizturēja.

Ir būtiski noskaidrot, vai par bruņotu jauniešu grupu drīkst runāt nacionālās pretošanās kontekstā. No vienas puses, tā bija nacionāli noskaņota cīnītāju grupa, kas vēlējās mainīt sabiedrisko iekārtu valstī, no otras puses, teroristiska banda, kas ar ieročiem rokās šantažēja padomju pilsoņus. 1992. gadā žurnāls "Liesma" publicēja interviju ar M. Zilbertu, kurā viņš raksturoja savas grupas darbību un mērķus. Radās iespaids, ka Zilberta grupa ir politiska cīnītāju grupa, kas "balstījās uz pēckara mežabrāļu cīņas pieredzi", un tās galvenais nolūks bija *"nevis radīt materiālos zaudējumus, bet tajos mēmajos pesimisma laikos parādīt, ka kaut kas tomēr notiek"*³¹.

2000. gadā M. Zilberts rakstīja Latvijas Republikas Augstākajai tiesai iesniegumu, kurā lūdza viņam piešķirt nacionālās pretošanās kustības dalībnieka statusu. Viņš izdarītos noziegumus attaisnoja ar nepieciešamību iegūt līdzekļus spēcīgas pretpadomju organizācijas izveidošanai.³² Tomēr prokurore Inta Upmace, izskatot iesniegumu un krimināllietu, konstatēja, ka M. Zilbertam nekādu politisku mērķu nekad nav bijis, jo viņš tikai vēlējies iedzīvoties naudā nestrādājot. Ņemot vērā gada laikā izdarīto noziegumu apjomu, ne M. Zilberts, ne pārējie grupas dalībnieki tiesiski netika atzīti par nacionālās pretošanās dalībniekiem.

Jaunatnes pretošanās padomju varas iestāžu skatījumā

Valdošās partijas un drošības iestāžu slepenie dokumenti liecina, ka Latvijas PSR vadītāji, lai izvairītos no liekas atbildības nastas, nevēlējās iedzīvotāju pretvalstiskās aktivitātes definēt kā pretošanos. LKP CK biroja sēdēs runāja par atsevišķām nacionālistiskām un pretpadomju vai naidīgām izpausmēm. 1965. gada 12. oktobrī LKP CK biroja sēdē pieminēja jaunatnes pretpadomju izpausmes Ogrē, Rīgā, Jūrmalā un Madonā. LKP sekretārs Augusts Voss uzsvēra, ka šīs pretpadomju darbības nedrīkst vispārināt un uzskatīt, ka tādas izplatītas visā republikā.³³ Tātad partijas vadošie darbinieki izvairījās runāt par pretvalstiskām izpausmēm kā Latvijas PSR problēmu un pieminēja tikai atsevišķus gadījumus.

Tas deva pamatu padomju varas īstenotājiem Latvijā partijas apspriedēs "blefot", ka republikas iedzīvotāji atzīst PSKP autoritāti un tās īstenoto politiku. 1967. gada decembrī A. Voss mēģināja pārliecināt LKP CK biroja locekļus, ka stāvoklis Latvijas PSR ir stabils, politiskās izglītības līmenis – augsts un partijas organizāciju darba metodes – uzlabotas.³⁴ Savukārt VDK priekšsēdētājs Longins Avdjukevičs 1978. gada 24. martā slepenā ziņojumā partijas vadībai par politiski kaitīgām tendencēm jauniešu vidū uzsvēra, ka *"Padomju Latvijas jaunatne savā absolūtajā vairākumā nedalīti atbalsta PSKP politiku cīņā par mieru un komunisma celtniecību mūsu valstī, aktīvi piedalās sabiedriski politiskajā dzīvē, rāda darba varonību, dod ievērojamu ieguldījumu mūsu partijas 25. kongresa lēmumu realizācijā."*³⁵

Tas bija pašapmāns, jo jaunatnes pretošanās komunistiskajam režīmam bija acīmredzama un samērā plaša. I. Zālīte uzsver, ka "katru gadu LPSR tika likvidētas 5 līdz 12 pretpadomju vai nacionālistiskas grupas"³⁶. Tas liecina par pastāvīgu pretošanos, ko VDK nespēja pilnībā likvidēt. Gluži pretēji – drošības iestāžu dati liecina, ka pretpadomju darbība pat pieaugusi. L. Avdjukevičs 1978. gada 24. martā pretpadomju darbības kontekstā salīdzināja 1976. gadu ar 1977. gadu un uzsvēra, ka par 10,5% pieaudzis to jauniešu skaits, kuri saukti pie kriminālatbildības par pretvalstisku rīcību, bet gadījumu skaits, kad jaunieši izplatījuši skrejlapas, palielinājies no sešiem līdz vienpadsmit. Tālāk norādīts, ka no 56 pretpadomju dokumentu anonīmajiem autoriem un izplatītājiem 1976. gadā 10 bijuši jaunieši, bet 1977. gadā – no 43 autoriem 32 jaunieši.³⁷

Neraugoties uz jaunatnes pretvalstiskajām darbībām, to joprojām idealizēja kā paaudzi, kas dzimusi sociālistiskās iekārtas apstākļos. 1971. gada 6. jūlijā Rīgā notika LKP CK 2. plēnums, kurā izskatīja jautājumu "Par tālāku skolu jaunatnes komunistiskās audzināšanas uzlabošanu". L. Avdjukevičs mēģināja atbildēt uz jautājumu, kāpēc atsevišķi jaunieši nostājas uz pretvalstisku noziegumu ceļa. Viņš uzsvēra, ka būtībā jaunatnei nepiemīt pretpadomju noskaņojums, jo šī sabiedrības daļa dzimusi un augusi padomju varas apstākļos, kas tai ir devusi iespēju mācīties un strādāt, un kļūt par pilnvērtīgiem padomju pilsoņiem.³⁸ Tika noliegts, ka pēckara paaudze varētu vērsties pret padomju režīmu pēc savas iekšējās pārliecības, tādēļ meklēja citus iemeslus. Tie tika formulēti kā ārvalstu specdienestu ideoloģiskā diversija un trūkumi komunistiskās audzināšanas darbā.

Latvijas PSR vadībā 60.–80. gados bija nostiprinājusies pārliecība, ka Rietumi apzināti pastiprina naidīgo propagandu padomju sabiedrības vidū, lai PSRS diskreditētu politisko un ekonomisko iekārtu. Īpašs satraukums tika izrādīts par politiski nenobriedušo un visvieglāk ietekmējamo jauno paaudzi, kas ideoloģiskajam pretiniekam ir galvenais objekts. 1978. gada 24. martā L. Avdjukevičs ziņoja, ka Rietumu izlūkdienesti, "*izplatot buržuāzisko ideoloģiju, dažādas revizioniskas teorijas un nacionālisma idejas, cer iedragāt jaunatnes ticību komunistiskajiem ideāliem, sēt apolitisma un pesimisma noskaņojumu, pamudināt to uz demagoģijas un kritizēšanas mānijas ceļa, iepotēt patērētāja attieksmi pret dzīvi*"³⁹. Drošības iestādes atzīmēja, ka Latvijas PSR ideoloģiski kaitīgā informācija gan vārdos, gan rakstos ienāk pa radio, pasta sakariem, savstarpējiem kontaktiem ar ārzemju tūristiem, starp tiem arī latviešu emigrācija.

Lai padomju jaunietis izturētu naidīgo ideoloģisko spiedienu no imperiālistiskajām valstīm un veidotos par politiski izturētu personu, izvērta komunistiskās audzināšanas darbu mācību iestādēs un darbavietās. Tomēr ik reizi, kad partija apsprieda pretvalstiskās izpausmes, konstatēja lielus trūkumus. Vainoja komunistu un komjauniešu aktīvus, pedagogus un vecākus, kuri atbildēja par politiski idejiskās audzināšanas kvalitāti skolas un mājas apstākļos. Atsevišķos gadījumos analizēja vainīgo jauniešu personīgās īpašības.

Lai arī jaunatnes pretpadomju darbībā vainoja Rietumu specdienestu un latviešu emigrācijas organizāciju dalībniekus, kā arī atbildīgās personas par komunistisko audzināšanu, tomēr sodu par savu darbību saņēma arī idealizētā padomju jaunatne. Lielākajā daļā gadījumu jaunieši izsauca uz VDK, kur notika profilaktiska rakstura sarunas, mēģinot pārliecināt par viņa rīcības kaitīgajām sekām. Tā bija izplatīta metode: 1982. gadā Latvijas PSR profilaktēja 600 personu, no tām 119 bija jaunatnes grupu dalībnieki.⁴⁰ Bieži praktizēja izslēgšanu no komjaunatnes vai pārsūtīja mācīties uz citu skolu. Atsevišķi jaunieši nokļuva psihiatriskajā slimnīcā, kas bija veiksmīgs variants, lai nacionāli un pret padomju varu noskaņotu personu izolētu no sabiedrības.

Bargākais sods bija atklāta vai slēgta tiesas sēde, kurā apsūdzēto tiesāja kā kriminālnoziedznieku pēc Latvijas PSR Kriminālkodeksa 65. panta, kas paredzēja sodu par pretpadomju aģitāciju un propagandu. Šis pants bija pamatā lielākajai daļai VDK ierosināto krimināllietu. Dažkārt apsūdzību izvirzīja arī pēc 69. panta – aģitācija nolūkā musināt uz nacionālo naidu; pēc 183². panta – valsts ģerboņa vai karoga apgānīšana; arī pēc 218. panta – nelikumīga ieroču nēsāšana un glabāšana.⁴¹ Kriminālatbildība par politiskiem pārkāpumiem tika izvirzīta tādēļ, ka 60.–80. gados PSRS oficiāli nepastāvēja politleslodzīto kategorija, jo valsts starptautiski centās demonstrēt savu augsto demokratizācijas pakāpi. Brīvības atņemšana svārstījās no pusmēneša līdz pat septiņiem gadiem; notiesātie sodu galvenokārt izcieta Mordvijas vai Permas labošanas darbu kolonijās Krievijā.

Lielāko daļu notiesāto jauniešu pēc Latvijas neatkarības atgūšanas 90. gados reabilitēja kā nelikumīgi represētas personas.

Nobeigums

Nacionālo jūtu ignorēšana un apzināta iznīdēšana, kā arī krievu valodas un kultūras dominante bija iemesls nevardarbīgās pretošanās kustībai Latvijā. Tajā būtiska nozīme bija jaunatnei. Cenzūras kontrolētie massaziņas līdzekļi nevēstīja par iedzīvotāju neapmierinātību ar pastāvošo iekārtu, bet konsekventi uzturēja mītu par visu darbaļaužu solidaritāti. Pat komunistiskās vadības elite un drošības iestādes savstarpējās apspriedēs pilnīgi neatzina pretošanās esamību un apgalvoja, ka tikai atsevišķos gadījumos padomju jaunatne nonāk uz noziedzīga ceļa ārvalstu specdienestu un emigrācijas latviešu ideoloģisko diversiju ietekmē. Tas izskaidrojams ar pārliecību, ka padomju vara Latvijā ir pastāvējusi samērā ilgu laiku, nostiprinājusi savas pozīcijas un jaunajā paaudzē ieaudzīnājusi komunistisko apziņu.

Idealizētā padomju sabiedrība Latvijā ne tikai ietekmējās no pieejamās informācijas par Rietumu dzīvesveidu, bet arī juta savas nacionālās identitātes pakāpenisku iznīcināšanu valdošās ideoloģijas vārdā. Tādēļ, vērtējot notikumus ar laika distanci,

var apgalvot, ka pretošanās komunistiskajam režīmam Latvijas PSR 60.–80. gados pastāvēja un jaunatne bija tās aktīvākais spēks.

Jāsecina, ka jauniešu protesta akcijas būtiskas pārmaiņas nepanāca. Izvirzītie mērķi – mainīt vērtību un domāšanas sistēmu, ievērot cilvēktiesības, nepieļaut latviešu nacionālās identitātes apzinātu iznīdēšanu un atjaunot Latvijas neatkarību – sasniegti netika. Tas izskaidrojams gan ar VDK profesionālo darbību, gan jauniešu ideālismu un naivumu. Drošības iestādes ļoti stingri kontrolēja sabiedrību, savukārt jauniešiem izvirzīto mērķu sasniegšanai trūka ne tikai atbildības sajūtas par sekām, bet arī materiālo, tehnisko un intelektuālo resursu. Jāuzsver, ka starptautiskajās attiecībās Baltijas valstis faktiski tika atzītas par padomju republikām, kas atrodas PSRS sastāvā, un mainīt šo kārtību aukstā kara apstākļos nozīmēja militāru konfliktu un upurus, no kā pasaules valstis centās izvairīties.

Tomēr nevar noliegt to, ka jaunatne demonstrēja gatavību iesaistīties pretošanās akcijās. Tas nozīmē, ka visa sabiedrība nebija vienota valdošās partijas virsvadībā, kā pastāvīgi apgalvoja oficiālās varas iestādes. Gan sarunās, gan izplatītajās skrejlapās tika uzturēta alternatīva informācija, kas atgādināja par neatkarīgās Latvijas laiku, kritizēja komunistiskā režīma politiku un atsevišķos gadījumos aicināja organizēties cīņai pret to. Jaunieši norāva Latvijas PSR karogu, izkāra nacionālo karogu, darbojās atsevišķas pretpadomju organizācijas, un notika pat bruņotas akcijas.

Jauniešu pretošanās aptvēra visu Latvijas PSR teritoriju, tomēr tā bija stihiska, jo nebija savstarpējo sakaru un vienojoša centra, kas to koordinētu.

Konkrētu personu rīcība, ko padomju varas iestādes klasificēja kā kriminālnozieģumu, nebija vienīgais protesta veids. Jāuzsver, ka visa vecuma republikas iedzīvotāji piedalījās arī legālos pasākumos, kas pēc būtības bija nacionāli. Dziesmu svētku, Līgo dienas, mirušo piemiņas dienas atzīmēšanai bija masveida raksturs, tad varēja paust savu nacionālo noskaņojumu un netieši protestēt pret padomju režīmu Latvijā. Jaunatne kopš 70. gadu vidus masveidā apmeklēja diskotēkas, veidojās vietējie rokmūzikas ansambļi, kas saistījās ar vienmēr kritizēto Rietumu sadzīves motīvu un kultūras pārņemšanu, atkāpjoties no padomju ideoloģijas veidotā jaunieša tēla.

Neraugoties uz VDK samērā veiksmīgo darbu “ideoloģisko diversiju apkarošanas jomā”, divdesmit gadu laikā jauniešu pretošanās kustība likvidēta netika. Tas izskaidrojams ar kļūdainajiem pieņēmumiem par pretvalstisko darbību cēloņiem, neiedziļinoties sabiedrības noskaņojumā. Netika pieļauta pat doma, ka jaunā paaudze, kurai nekad nav bijusi saikne ar “buržuāziskās Latvijas” laiku, varētu būt nacionāli noskaņota.

Nevar noliegt arī pretpadomju izpausmju neapzināto raksturu, kas skaidrojams ar jaunieša dabisko vēlmi izcelt savu pašapziņu. Individuālisms nonāca pretrunā ar

komunistiskās ideoloģijas sludināto kolektīvismu. Līdz ar to pret padomju varu vērstās akcijas varēja būt pašapliecināšanās akts, bet to galvenokārt var saskatīt demonstratīvas pretošanās kontekstā.

Taču jaunatnes pretošanos padomju režīmam Latvijā nedrīkst arī idealizēt un absolutizēt, jo nevardarbīgās pretošanās kontekstā paralēli tai pastāvēja arī citas pretošanās formas. Turklāt atsevišķs pētījums būtu jāveic saistībā ar VDK inscenētu pretpadomju grupu veidošanu patiesās pretošanās dalībnieku atklāšanai vai vienkārši savas profesionālās darbības līmeņa paaugstināšanai.

Atsauces

- 1 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 101. f., 33. apr., 57. l., 53. lp.
- 2 Intervija ar Janīnu Kursīti 2006. gada 31. martā.
- 3 *Zāļīte I.* Ideoloģiskās kontroles mehānismi Latvijas PSR augstskolās // Latvijas Vēsture, 1998, 1. nr., 136. lpp.
- 4 Ilustrētā svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 2005, 769. lpp.
- 5 *Zāļīte I.* Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas un slēptais nacionālisms kā iekšējā nepakļaušanās padomju režīmam Latvijā (70. un 80. gadi) // Latvijas Vēsture, 1997, 4. nr., 85. lpp.
- 6 LVA, 1986. f., 1. apr., 45194. l., 1. sēj., 32.a lp.
- 7 Turpat, 45247. l., 1. sēj., 220. lp.
- 8 Turpat, 45293. l., 3. sēj., 411. lp.
- 9 Turpat, 45317. l., 2. sēj., 12.a lp.
- 10 Turpat, 45344. l., 1. sēj., 60. lp.
- 11 Turpat, 62. lpp.
- 12 Latvijas Valsts universitātes vēsture. 1940–1990 / red. H. Strods. – Rīga, 1999, 447. lpp.
- 13 LVA, 1986. f., 1. apr., 45166. l., 1. sēj., 9.b lp.
- 14 Turpat, 45273. l., 2. sēj., 314. lp.
- 15 Turpat, 45303. l., 1. sēj., 87. lp.
- 16 Turpat, 89. lp.
- 17 Turpat, 101. f., 33. apr., 53. l., 132. lp.
- 18 Turpat, 130. lp.
- 19 Turpat, 143. lp.
- 20 Turpat, 1986. f., 1. apr., 45224. l., 6. sēj., 263. lp.
- 21 http://vip.latnet.lv/LPRA/trag_dump.htm
- 22 LVA, 1986. f., 1. apr., 45166. l., 3. sēj., 299. lp.
- 23 http://vip.latnet.lv/LPRA/trag_dump.htm
- 24 LVA, 101. f., 34. apr., 70. l., 212. lp.
- 25 Turpat, 213. lp.
- 26 Turpat, 214. lp.
- 27 Turpat, 1986. f., 1. apr., 45165. l., 2. sēj., 378. lp.
- 28 Intervija ar Janīnu Kursīti 2006. gada 31. martā.

- 29 *Niedre O.* Pretošanās kustība Latvijā 60. un 70. gados // *Latvijas Vēsture*, 1996, 1. nr., 20. lpp.
- 30 LVA, 1986. f., 1. apr., 45283. l., 32. sēj., 61. lp.
- 31 *Laksovs J.* Pēdējais mežabrālis // *Liesma*, 1992, 3. nr., 3. lpp.
- 32 LVA, 1986. f., 1. apr., 45283. l., 32. sēj., 352. lp.
- 33 Turpat, 101. f., 28. apr., 46.a l., 146. lp.
- 34 Turpat, 32. apr., 27. l., 56. lp.
- 35 *Latvija padomju režīma varā. 1945–1986. Dokumentu krājums / red. I. Šneidere.* – Rīga, 2001, 157. lpp.
- 36 *Zāļīte I.* Galvenās nevardarbīgās pretošanās formas ..., 81. lpp.
- 37 *Latvija padomju režīma varā ...*, 159. lpp.
- 38 LVA, 101. f., 35. apr., 14. l., 189. lp.
- 39 *Latvija padomju režīma varā ...*, 158. lpp.
- 40 LVA, 101. f., 51. apr., 27. l., 27. lp.
- 41 *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Kriminālkodekss.* – Rīga, 1984.

Jānis Rimšāns

Manifestations of Youth Resistance against the Communist Regime in the Latvian SSR (1965–1985)

Summary

After the liquidation of the armed activities by national partisans in 1956 in the Latvian Soviet Socialist Republic (Latvian SSR), non-violent resistance to the invaders became active. Its driving force were the youth of the country – students, pupils, employed teenagers.

The main cause for the youth opposition in Latvia in the 1960s–1980s was the gradual destruction of national self-consciousness by disguising the chauvinism of Great Russians behind slogans of the Communist ideology. Two kinds of resistance might be mentioned: first, demonstrative resistance by revealing the anti-Soviet or national stance publicly; second, determined resistance by putting in the forefront far-reaching goals in order to make oneself free – in personal, as well as in national respect. The main methods of resistance were: distribution of leaflets, pulling off Soviet flags or hanging out the flag of independent Latvia, writing anti-Soviet slogans in public places, as well as formation of organization structures, such as a group of pupils “Lāčplēšis” from Cēsis in the 1960s, “Zīle” (Acorn) and “Tēvzemei un Brīvībai” (For Fatherland and Freedom) in the 1970s and “Jauno latviešu klubs” (Club of Young Latvians) in the 1980s. The student of the Latvian State University I. Ripss, who protested against the events of Prague spring, made an attempt of self-immolation at the Monument of Freedom in Riga on 13 April 1968. The youth

took part also in quiet mass gatherings where security structures were powerless, such as Song Festival, Midsummer night festivities, All Souls' Day, Days of Poetry, concerts arranged on the name-day of the composer Imants Kalniņš (the so-called Imants Days), where national element was present. Repressions could not be used against such activities as hair growing, listening to Western rock music, attending discos or passive participation in excessively ideological social events.

Social organizations never entirely acknowledged the resistance against Communist rule in the Latvian SSR, defining these manifestations as “nationalistic”, “destructive” and “hostile”, and maintaining that they were carried out by individuals under the influence of foreign secret services and ideological subversive activities of Latvian emigrants. At confidential meetings it was usually conceded that political situation in the republic was stable and that the majority of the youth supported the aim of building Communism set by the Party.

The youth was idealized as the first post-war generation that was not related to the period of “bourgeois Latvia”, as they grew and became educated under the Soviets, thus acquiring Communist ideology. Consequently, the possibility of national spirit to be the personal touch of the citizen of Soviet Latvia was eliminated.

According to Article 65 of Penal Code of the Latvian SSR, anti-Soviet manifestations were classified as criminal offence. Tutorial discussions were considered to be an alternative punishment for an “anti-Soviet person”. It should be concluded that the goals of the youth – to change the existing values and way of thinking, to achieve the observance of human rights, to exclude the intentional eradication of Latvian national identity and to renew the independence of Latvia – basically were not reached because of the professionalism of the State Security Committee (KGB) and idealism and credulity of the youth. Although resistance took place in the whole territory of the Latvian SSR, it was spontaneous because of the absence of contacts and a coordinating centre.

The youth resistance against the Soviet regime in Latvia must not be idealized and considered to be absolute, as alongside with inoffensive resistance other forms of resistance existed. Besides, a separate research should be made into the formation of anti-Soviet groups organized by the KGB in order to discover the real participants of the resistance or just to raise the level of professional performance.

Nikandrs Gills

Reliģiskās minoritātes Latvijā komunistiskā režīma apstākļos 20. gadsimta 40.–80. gados

I

Dr. Jānis Jerumanis 1990. gadā grāmatā “Upuris par brāļiem”, kas veltīta bīskapa Boļeslava Sloškāna dzīvei, raksta, ka kopš 1917. gada revolūcijas Krievijā ir vairāk mocekļu nekā visā pārējā kristietības vēsturē. Lai gan vajāšanas tajā laikā vispirms un galvenokārt tika vērstas pret pareizticīgo baznīcu, taču tās vienoja visus kristiešus ar jaunām kopības saitēm: ekumēnisma asinssaites pārveidoja dažādo baznīcu pamattiecības.¹ J. Jerumanis raksta, ka vēl nav izdarīti tiešie slēdzieni par šo vajāšanu apmēriem, jo līdz šim nav precizēts to īpašais raksturs, to *divējādā seja*.² Drīz vien vajāšanas skāra arī citas reliģiskās grupas, kas atradās Padomju Savienībā.

Pirmā vajāšanas seja ir varmācība. Pašā sākumā boļševiku režīms necentās ne pēc kā cita kā vien pēc reliģijas pilnīgas iznīcināšanas. Baznīcu uzskatīja par vecā politiskā režīma aizstāvi un tā ideoloģijas paliekām, tāpēc tika veikti pasākumi, lai reizi par visām reizēm to iznīcinātu. Notika priesteru un laju, mācītāju, sludinātāju, draudzes locekļu apšaušana un izsūtīšana, ieslodzīšana cietumos un koncentrācijas nometnēs, baznīcu un draudžu slēgšana, dievnamu uzspriecināšana un profanizēšana u.tml. Taču tajā pašā laikā šo reālo varmācību aizsedza ļoti mērena likumdošana, piemēram, Tautas Komisāru Padomes 1918. gada 23. janvāra dekrēts “Par baznīcas atdalīšanu no valsts un skolas atdalīšanu no baznīcas”, kas ieturēja likumīgas formas un respektēja sirdsapziņas brīvību. Arī 1936. gada un turpmākās PSRS konstitūcijas ietvēra pantus, kuros tika runāts par pilsoņu apziņas brīvību, kā arī par brīvību piekopt reliģiskos kultus.

Šajā gadījumā varam runāt par *vajāšanas otru seja*. Skaidrākus vaibstus šī otrā seja ieguva tad, kad komunistiskā vara saprata, ka vienā paņēmienā, lietojot tikai represīvo aparātu, iznīcināt baznīcu, tās pārstāvjus vai atņemt reliģisko ticību cilvēkiem neizdosies. Tā sāka runāt par vecā – reliģiskā pasaules uzskata, aizspriedumu un māņticības pārvarēšanu ar jauna zinātniski materiālistiska, t.i., marksistiski-ļeņiniska pasaules uzskata un ideoloģijas palīdzību. Šajā baznīcas vajāšanas otrajā sejā iegūla tāda kā “rūpju” izteiksme – tās bija “rūpes” par nākotnes sabiedrības – komunisma – topošo cilvēku, kā vārdā bija nepieciešams ierobežot baznīcas mācības sludināšanu un darbošanās lauku tikai

dievnama četrās sienās un pavadot mirušos kapsētā, aizliedzot labdarību un ticības mācības pasniegšanu svētdienas skolās vai mājās, organizēt speciālus bērnu un jauniešu pasākumus, izveidot Bībeles un reliģiskās literatūras studijas pulciņus un grupas, organizēt ekskursijas un bērnu spēļu laukumus, atvērt bibliotēkas un lasītavas, organizēt sanatorijas un ārstniecisku palīdzību draudzes locekļiem utt.³ Tā kā reliģiskajām organizācijām nebija juridiskās personas statusa, vietējās varas iestāžu pārstāvji drīkstēja neatbildēt uz šo organizāciju vēstulēm, visas lietas ar reliģiskajām organizācijām tika kārtotas ar PSRS Ministru padomes Reliģijas kultu lietu pilnvarotā Latvijas PSR starpniecību. Arī pēc padomju okupācijas 1940. gadā un pēc Otrā pasaules kara Latvijā līdz neatkarības atjaunošanai baznīcai un citām reliģiskajām organizācijām bija šāda divējāda situācija, kad vienlaikus, no vienas puses, pastāvēja varmācīgas vajāšanas draudi un, no otras puses, ar likumu atļauta, taču ierobežota, nedroša, varētu teikt, pagaidu eksistence.

Pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā vēsturniekiem un reliģiju pētniekiem ir pavērušās lielas iespējas iepazīties ar daudziem avotiem, arī ar Latvijas Komunistiskās partijas CK, rajonu komiteju, lekšlietu ministrijas, VDK, Ministru padomes, PSRS Ministru padomes Reliģisko kultu lietu pilnvarotā Latvijas PSR un citiem dokumentiem. Arhīvos pieejamie padomju iestāžu slepenie dokumenti apstiprina un precizē pētījumu gaitā daudzu ticīgo uzklaustītos dzīves stāstus un vēl joprojām turpina pārsteigt, ar kādu mērķtiecību komunistiskās ideoloģijas radītā varas sistēma manipulēja ar cilvēku kategoriju – **ticīgais**, cenšoties nepārtraukti dažādos veidos atgādināt viņa neiederību jaunajā sabiedrībā, uzspiest otršķirīguma un marginalitātes zīmogu. Īpaši tas attiecās uz nelielām reliģiskajām grupām, t.s. reliģiskajām minoritātēm, salīdzinājumā ar vēsturiski senākajām, vadošajām baznīcām Latvijā. Šīs reliģiskās grupas bieži vien dēvēja un arī mūsdienās dēvē par sektām. Vārdu “sekta” saprot divējādā nozīmē:

1. Socioloģiskā nozīmē tā ir reliģiska grupa, kas vēsturiski radusies, lai izvairītos no institucionalizētās baznīcās gadu gaitā uzkrātām tradīcijām un sava veida formālisma reliģiskajā dzīvē un atgrieztos pie ticības pirmavotiem, atdaloties no vairākuma baznīcu un ejot savu – patstāvīgu ceļu. Kā atzīmē daži pētnieki, to raksturīga iezīme ir tā, ka pretstatā vēsturiski senajām baznīcām sekta apvieno tikai pārliecinātus ticīgos un, būdami mazākumā un citādi nekā galvenās konfesijas, atrodas spriedzes pilnās attiecībās ar sabiedrības vairākumu.

2. Ikdienas leksikā šim vārdam vienmēr bijusi nicinoša nokrāsa, un to plaši izmantoja komunistiskā prese, izsmejot sektas pārstāvjus un biedējot lasītājus par “sektantu tumsonību un antisabiedrisko darbību”. Diemžēl arī mūsdienās – reliģiskās brīvības apstākļos daudzviet šie aizspriedumi ir dzīvi – un katra nepazīstama reliģiskā kustība tiek nodēvēta par “sektu”, akcentējot šo negatīvi vērtējošo nozīmi. Šajā īsajā ziņojumā apskatam esmu izvēlējis četras kristīgās ticības reliģiskās minoritātes – baptistus, septītās dienas adventistus, Vasarsvētku kustības pārstāvjus (pentakostus) un Jehovas lieciniekus, kas, manuprāt, komunisma valdīšanas gados ir visvairāk

un nepārtraukti tikušas vajātas, saņēmušas vislielākos pazemojumus un cietušas zaudējumus draudzes locekļu vidū. Jau reliģiskās brīvības apstākļos – ne jau bez piepūles – tās ir ieņēmušas savu nišu daudzkonfesionālajā Latvijas dzīvē.

Par lielākajām konfesijām – katolicismu, luterismu un pareizticību komunistu valdīšanas laikā Latvijā var izlasīt vairākās pēdējo gadu monogrāfiskās publikācijās.⁴ Arī par reliģisko minoritāšu vēsturi Latvijā pēdējā laikā ir parādījušās publikācijas.⁵ Ieski-cēšu dažas reliģisko minoritāšu kopējās un atšķirīgās izdzīvošanas iezīmes padomju okupācijas laikā, akcentējot laikposmu no 50. gadu beigām līdz 80. gadiem, sīkāk apskatot tieši Jehovas liecinieku situāciju, jo ap šo reliģisko kustību diskusijas neaprimst.

II

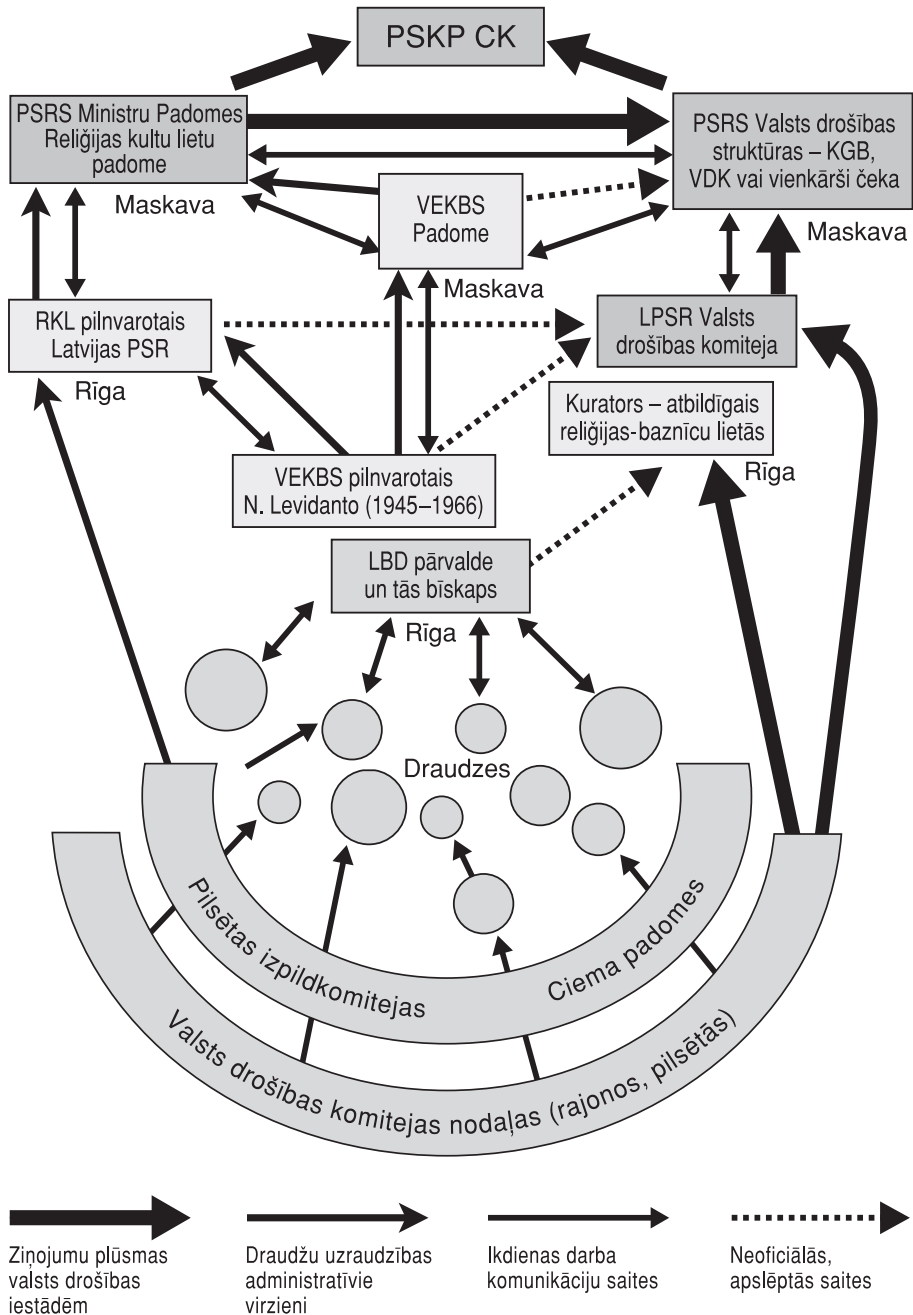
Šajā rakstā apskatāmo reliģisko organizāciju dzīvi komunistiskā režīma apstākļos nosacīti iedalīsim šādos posmos.

1. posms – no 1944. gada līdz 1948. gadam

Otrā pasaules kara beigu posmā Latvijas apgabalos, kur bija ienākusi Sarkanā armija un nodibinājusies padomju vara, drīz vien sākās dažādu reliģisko organizāciju pārkārtošana jaunajai politiskajai situācijai un ideoloģijai, ko bieži vien pavadīja agrāko vadītāju nomainīšana vai reliģisko organizāciju iekļaušana kādā citā struktūrā. Tā, piemēram, 1945. gada janvārī arestē baptistu mācītāju Andreju Rēdlihu, 1944. gada 11.–12. novembra baptistu konferences ievēlēto Latvijas Baptistu draudžu savienības (turpmāk – LBDS) Pagaidu padomes locekli. Bet 1945. gadā no 9. līdz 22. aprīlim Rīgā uzturējās Vissavienības ev. Kristīgo un Baptistu draudžu savienības (turpmāk – VEKBS) ģenerālsekretārs Aleksandrs Karevs un padomes loceklis Nikolajs Levidanto, lai pārliecinātu LBDS pašlikvidēties. Pēc divu nedēļu ilgām diskusijām 21. aprīlī LBDS Pagaidu padome sasauca kongresu un bija spiesta pieņemt lēmumu iestāties VEKBS.⁶ Par VEKBS pilnvaroto pārraugu Latvijā (arī Igaunijā un Lietuvā) tika iecelts N. Levidanto. (Te jāpiebilst, ka VEKBS izveidoja Maskavā 1944. gadā, to veicināja padomju varas spiediens, kā arī evaņģēlisko kristiešu un baptistu faktiskā tuvināšanās.) N. Levidanto attiecības ar bīskapu Kārli Lācekli izveidojās saspringtas. 1946. gada 29. martā baptistu bīskaps K. Lāceklis par neatkarīgo stāju, par nepie-kāpību VEKBS direktīvām (it sevišķi jautājumā par LBDS nama Rīgā, Lāčplēša ielā 37, atdošanu Jaunatnes teātra vajadzībām) tiek arestēts un notiesāts par pretpadomju darbību ar soda izciešanu Sibīrijā. Un jau no 1948. gada saskaņā ar nolikumu bīskapus Latvijā ieceļ un atceļ tikai VEKBS padome.⁷ Raksturīgs šim un turpmākajam padomju laikam ir tas, ka slepeno aģentu ziņojumus par reliģisko organizāciju pārstāvjiem padomju drošības iestādes sāka vākt laikus, lai vajadzīgajā brīdī no tiem varētu “iztaisīt” krimināllietu. Tā tas notika arī ar nepakļāvīgo bīskapu K. Lācekli, par kuru ziņojumi sāka ienākt Latvijas PSR Valsts drošības ministrijā, sākot jau kopš 1944. gada 22. decembra.⁸

Latvijas baptistu draudžu uzraudzības un kontroles struktūra Latvijas PSR

Pēc: *Ginters M. Vai tie bijām mēs?* – Rīga, 2005.

Latvijas teritorijā kara beigās turpināja darboties 1944. gada maijā ievēlētā septītās dienas adventistu draudžu savienības padome. Ar pirmajiem nopietnajiem šķēršļiem padomju ieņemtajās teritorijās sastapās septītās dienas adventistu jaunieši. Pret viņiem, kas bija mobilizēti karadienestā Sarkanajā armijā un kas atteicās nogalināt cilvēkus un *sabatā* (pēc Vecās Derības sestdienā – atpūtas dienā) pildīt dienesta pienākumus, sākumā komandieru attieksme bija diferencēta – dažus tiesāja Kara tribunāls vai aizsūtīja uz filtrācijas nometni, citiem ļāva dienēt un respektēja viņu pārliecību. Pēc kara ikvienu, kurš atteicās parakstīt zvērestu, tiesāja Kara tribunāls un piesprieda no trim līdz pieciem gadiem cietumā, tomēr šajā laikā neviens netika sodīts ar nāvi. Zvērestu parakstījušos paturēja armijas daļās un dažkārt rēķinājās ar viņu pārliecību.⁹ 1946. gadā iesākās septītās dienas adventistu draudžu reģistrācija, un tad nebija gadījuma, kad kāds draudzes lūgums tiktu atraidīts.¹⁰

Vasarsvētku draudzes (pentakosti) pēc Otrā pasaules kara mēģināja turpināt savu darbību, taču visi mēģinājumi reģistrēt draudzes bija neveiksmīgi. Padomju Savienībā pēc VEKBS izveidošanas 1944. gadā varas iestādes, liedzot draudžu reģistrāciju, lika pentakostiem iestāties šajā savienībā. 1945. gada augustā Maskavā notika vienības apspriede. Tika izstrādāta un pieņemta "Vienošanās par evaņģēliskās ticības kristiešu apvienošanās ar evaņģēliskajiem kristiešiem un baptistiem vienā savienībā", kur starp daudzajiem punktiem 8. punkts paredzēja, ka, ņemot vērā apustuļa Pāvila vārdus par nezināmas valodas neauglīgumu bez tulkojuma, abas puses ir vienojušās atturēties no nezināmu valodu lietošanas atklātās sapulcēs.¹¹ Vienīgais veids, kā Latvijas pentakosti varēja reģistrēties, bija apvienošanās ar baptistiem. 1945. gada 24. oktobrī konferencē Rīgā VEKBS padomes vadības pārstāvju klātbūtnē tika parakstīts pentakostu, baptistu un evaņģēlisko kristiešu apvienošanās protokols. Šī apvienošanās bija formāla; starp pentakostiem un baptistiem jau pirms kara bija zināma spriedze – baptisti pentakostus uzskatīja par fanātiķiem, bet pentakosti baptistus – par remdenajiem.¹² Pentakostiem bija divas izejas: pievienoties baptistiem un tādējādi zaudēt iespēju atklāti kopt savas tradīcijas vai arī noiet pagrīdē, riskējot katru brīdi tikt represētiem. Liela daļa Vasarsvētku draudžu pārstāvju aizgāja pagrīdē.

Jehovas liecinieki vienmēr ir bijusi neliela reliģiska grupa. Uzskata, ka 1946. gadā PSRS teritorijā bija 4797 aktīvi Jehovas liecinieki.¹³ Pirmais Jehovas liecinieku masveida represiju vilnis notika Rietumukrainā uzreiz pēc kara, kad uz Sibīriju deportēja vairāk nekā tūkstoš cilvēku.¹⁴

Kad 1940. gadā Latviju okupēja padomju karaspēks un tā tika pievienota PSRS, un tam sekoja hitleriskās Vācijas okupācijas laiks, Jehovas liecinieku darbība netika legalizēta. Hitleriskais režīms Vācijā, kā arī citās okupētajās zemēs Jehovas lieciniekus vajāja un fiziski iznīcināja. Pēc Otrā pasaules kara Latvijā otrreizējās

padomju okupācijas režīma laikā Jehovas liecinieku vajāšanas turpinājās. Daudzās Rietumeiropas valstīs, kas bija atbrīvojušās no nacistiskā režīma, arī Vācijā, atjaunojās demokrātiska valsts iekārta. Arī Vācijā reliģiskā un sirdsapziņas brīvība atguva sev pienākošos vietu sabiedrības tiesiskajā sistēmā. Jehovas liecinieki kā *Internacionālā Bībeles pētnieku biedrība* atjaunoja savu legālo statusu, ar centru Magdeburgā. Šī biedrība tūlīt pēc Otrā pasaules kara sāka izsūtīt vēstules savas ticības brāļiem un māsām arī Latvijā. Daļa vēstuļu, cik var spriest pēc arhīvu materiāliem, nononāca pie adresātiem, bet nokļuva tieši specdienestu rokās, lai to adresātus varētu izsekot. Pārējās vēstules konfiscēja vēlāk, izdarot kratīšanas arestēto Jehovas liecinieku dzīvokļos. Ir zināms vēsturisks paradokss, ka šajās vēstulēs Jehovas liecinieki pauda lielas cerības uz padomju varu, kas, uzvarot nacistisko nacistu režīmu, tagad ļaus Jehovas lieciniekiem brīvi pulcēties un paust savus uzskatus, kā tas arī notika pēc Otrā pasaules kara no nacisma atbrīvotajā Vācijā. *“Jūs, bez šaubām, būsat dzirdējušas, kādām briesmīgām vajāšanām mēs, Jehovas liecinieki, bijām padoti šeit pa nacistu valdīšanas laiku. Arī pie Jums iebruka nacisti, un mēs priecājamies, ka Jūs visu esat pārcietušas, kā mēs dzirdam, tad arī neesat ļāvušās pārvarēties no pretinieka [...] Mēs šeit ar pateicības pilnu sirdi piedzīvojām brīnišķo atbrīvošanu no fašistu vajāšanas uguns. Apliecinām to, ka tagad ir atjaunota dievkalpošanas brīvība un mums vairs nevajag kā pagrīdes kustībai aizstāvēt Dieva valstības intereses [...] raksti tiek iespiesti šeit vācu valodā ar Padomju iestāžu atļauju. Mēs nezinām, vai Jūs pietiekoši saprotiet vācu valodu, lai varētu tos lasīt.”*¹⁵ Vēstulēs atkārtoti tiek uzsvērts, ka Padomju Konstitūcija piešķir visiem ticīgajiem cilvēkiem brīvību pielūgt Dievu, vienalga, kādā veidā viņi to uzskata par pareizu, un dod tiesības arī pētīt Dieva vārdu un pasludināt Dieva valstību.¹⁶ No Magdeburgas uz Latviju tika sūtītas Bībeles, raksti un brošūras latviešu, vācu, kā arī krievu valodā. Latvijā nedaudzajiem un izkaisītajiem Jehovas lieciniekiem pēc daudziem gadiem radās cerība atjaunot savu organizāciju. Tieši šajā laikā Latvijas PSR Valsts drošības ministrija organizēja Latvijā palikušo Jehovas liecinieku apzināšanu, dzīvesvietu noskaidrošanu, aģentu iefiltrēšanu viņu vidū, lai pēc noteikta rīkojuma saņemšanas varētu tos sameklēt un veikt darbības, kas ietekmētu viņu turpmāko dzīvi.¹⁷

2. posms – no 1949. gada līdz 1953. gadam

Šajos komunistiskā režīma gados represijās pret reliģiskajām organizācijām, garīdzniekiem un ticīgajiem, kas notika Josifa Staļina un viņa domubiedru vadītās PSKP CK un Valsts drošības ministrijas tiešā vadībā, izmantoja reģionālo drošības ministriju aģentūru, republikānisko partijas organizāciju un vietējo partijas organizāciju un izpildvaras resursus. 1949. gada 25. marta masveida deportācijā, kā arī vēlāk izsūtīto un notiesāto

personu vidū bija arī reliģisko organizāciju pārstāvji, kuriem inkriminēja graujošu pret-padomju rīcību, sadarbību ar ārzemju spiegu centriem, dzimtenes nodevību.

Pārmaiņas skāra arī septītās dienas adventistus. Pirmos 1947. gadā arestēja Herbertu Driķi un Kārli Kalvišķi. Pēc sludinātāju Ernesta Klotiņa, Alfrēda Medņa, Dmitrija Platonova, Jāzepa Siņavska, Marijas Pekarņakas aresta 1949. gadā beidza darboties Latvijas septītās dienas adventistu draudžu savienības padome. Latvijas adventistus iekļāva Vissavienības centra organizācijā. Arvīds Čolders saņēma Vissavienības centra organizācijas pilnvarotā Latvijā apliecību, ar noteikumiem, kas nepieļāva draudzes dievkalpojumos dziedāt solo un dueta dziesmas, spēlēt orķestriem, aizliedza sabatskolu. Par uzticību sabata patiesībai gan karadienestā, gan skolās daudzī septītās dienas adventisti dabūja ciest no varas iestāžu puses, no klātienes vidusskolas vai augstskolas pāriet neklātienē utt.¹⁸

1950. gada 8., 9. un 10. septembrī Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas darbinieki arestēja 20 Jehovas lieciniekus, kuriem Sevišķā apspriede 1951. gada 20. janvārī piesprieda desmit gadus labošanas darbu nometnē Sibīrijā, ar mantas konfiskāciju.¹⁹ Jau tā paša gada martā sekoja notiesāto ģimenes locekļu (apmēram 40 cilvēku) izsūtīšana.²⁰

3. posms – no 1953. gada līdz 1964. gadam

Pēc Staļina nāves 1953. gada 5. martā Kremlī, gaisotnē, kur notika slepenas cīņas par varu, 27. martā tika izdots Augstākās padomes lēmums "Par amnestiju", kurš atkarībā no tā traktējuma varēja dažādi ietekmēt notiesātos, arī reliģisko darbinieku soda izciešanas ilgumu. Kad par PSKP 1. sekretāru kļuva Ņikita Hruščovs, 1954. gada 10. novembrī tika izdots "PSKP CK lēmums par kļūdām zinātniskā ateisma propagandas darbā iedzīvotāju vidū", kur ļoti miglaini un šifrēti ir dots mājiens par Staļina laikā veiktajām masveida represijām pret reliģiskajiem darbiniekiem vai reliģiskajām grupām, kurām tika inkriminēti politiski noziegumi: *"Ir bijuši gadījumi, kad preses slejās un propagandistu publiskajās runās daži reliģisko kultu kalpi un ticīgie bez jebkāda pamata tiek tēloti kā cilvēki, kas nepelna politisku uzticību."* Pēc PSKP 20. kongresa (1956. gada 14.–25. februārī), kura slepenajā referātā nosodīja t.s. Staļina personības kultu un viņa valdīšanas metodes, no labošanas darbu nometnēm atbrīvoja tūkstošiem cilvēku; sabiedriskajā un kultūras dzīvē notika zināma liberalizācija, kas vēsturē iegūst "atkušņa" apzīmējumu.

Taču Komunistiskās partijas ideologu un varas orgānu negatīvā nostāja pret reliģiskajām minoritātēm turpinājās. Tā, piemēram, 1960. gada decembrī tiek likvidēts Maskavas septītās dienas adventistu centrs un konfiscēti visi draudzes dokumenti, bibliotēka un arhīvs, draudzes līdzekļiem bankā uzlikts arests. Vissavienības centra darbības pārtraukšana negatīvi ietekmēja draudzes, jo pastāvēja uzskats, ka centrs ir kaut kas līdzīgs padebeša ugunsstābam, kas vadīja Israēlu, – ja padebeša ugunsstābs

apstājās, apstājās arī Israēls, tas nozīmējot, ka jāapstājas arī draudzei.²¹ Arī Latvijā Vissavienības centra pilnvarotā posteni likvidēja 1962. gada 21. jūnijā. Būtībā tika likvidēta draudzes organizācija, atstājot draudzi bez oficiālas vadības un neļaujot izveidot savu padomi.²²

Kad 1961. gadā PSKP 22. kongresā pieņēma trešo PSKP Programmu, kurā deklarēja, ka pēc divdesmit gadiem tiks radīta komunisma materiāli tehniskā bāze, sociālistiskās sabiedriskās attiecības pārveidotas komunistiskajās, bet galvenā uzmanība tiks koncentrēta uz jauna – komunistiskas formācijas cilvēka audzināšanu, cīņa pret reliģiju aktivizējās. Latvijas PSR Ministru padomes lēmumā “Par likuma par kultiem izpildes kontroles pastiprināšanu” ir atzīmēts, ka republikā ir vērojami tādi fakti kā patvaļīga ēku celtniecība reliģisko organizāciju vajadzībām, dievkalpojumi ārpus dievnama zem klajas debess, pirmsskolas un skolas vecuma bērnu iesaistīšana par palīgiem baznīcas rituālu laikā un viņu reliģiskajā apmācībā. Rajonu izpildkomitejām un PSRS Ministru padomes Reliģijas kultu lietu padomes pilnvarotajam Latvijas PSR uzdeva stingri visu kontrolēt, kā arī nodrošināt apziņas brīvību un neaizskart ticīgo jūtas.²³ No 1962. gada atskaitēm pēc šī lēmuma īstenošanas dzīvī ir iespējams sastādīt 11 garīdznieku sarakstu, kas atstādināti no kalpošanas. Viņu vidū ir ev. lut. mācītājs Grāvītis, kurš atstādināts par pretvalstisku aģitāciju; katoļu priesteris Leļevs – par ticīgo musināšanu pret vietējo varu; baptistu sludinātājs Arvīds Vasks – “par reliģijas aktivizēšanu jaunatnes un nepilngadīgo vidū”; septītās dienas adventists Īzaks Kleimanis – par sarunām ar neticīgajiem par reliģisku tēmu ārpus lūgšanas telpām, materiālās palīdzības sniegšanu ticīgajiem, par lūgšanas telpu pirkšanas un pārdošanas fiktīvu līgumu; baptists Pēteris Egle – par reliģisko darbību nepilngadīgo vidū.²⁴

1961. gadā tika izdota slepena instrukcija, ar kuru saskaņā Vasarsvētku draudzes tika iekļautas tādās reliģiskajās grupās, kuras nekādā gadījumā nav reģistrējamas.²⁵ Tā paša gada oktobrī Ministru padomes sēdēs Maskavā secināja – reliģisko organizāciju uzskaites materiāli esot parādījuši, ka sektas sastāvot galvenokārt no reliģiskiem fanātiķiem, kas idejiski saistīti ar savu organizāciju, un uz šīm grupām maz iedarbojas zinātniski ateistiskās propagandas formas. Sektantu organizāciju papildināšanās lielākoties notiekot uz sektantu ģimenes locekļu rēķina. Esot atklāta reliģiskā pagrīde.²⁶ Laikā no 1959. gada līdz 1964. gadam baptisti Latvijā zaudēja 17 draudžu.

4. posms – no 1964. gada līdz 1986. gadam

1964. gada janvārī tika pieņemts PSKP CK lēmums “Par pasākumiem iedzīvotāju ateistiskās audzināšanas stiprināšanai”. Tas aizsāka jaunu – Komunistiskās partijas ideoloģisku, birokrātiski strukturētu cēlienu cīņā pret reliģiju, protams, neaizmirstot arī labi pazīstamās, klaji represīvās metodes. Kopš 1967. gada ar reliģisko organizāciju

darbības jautājumiem nodarbojās VDK 5. daļas (ideoloģiskā pretizlūkošana) 4. nodaļa.²⁷ Tika izveidotas ateistu padomes, hierarhija – no mācību iestādes, namu pārvaldes līdz rajonu, pilsētu un Republikāniskajai ateisma padomei. Augstākajās mācību iestādēs tika mācīts obligāts zinātniskā ateisma kurss. Šajā priekšmetā nenokārtojot eksāmenu, studentu atskaitīja no augstskolas. Tas bija liels pārbaudījums ticīgajiem studentiem. Bija tādi, kas nevēlējās melot un negāja kārtot eksāmenu. Te jāsaka, ka lielā mērā daudz kas bija atkarīgs no mācību spēka cilvēciskuma un veselā saprāta. Varēja pieiet formāli un studentu atskaitīt, bet varēja arī eksāmena jautājumu ievirzīt tā, lai ticīgais sniegtu atbildi atbilstoši savai sirdsapziņai. Ne mazums bija gadījumu, kad ateisma kursa ietvaros tika nolasīts – cik vien iespējams marksisma ideoloģijas robežās – korekts reliģiju vēstures kurss. Skepse pret marksismu-ļeņinismu un zinātnisko ateismu auga plašumā, bet retais to uzdrošinājās pateikt publiski.

Šajā laikposmā pastiprinājās represijas pret adventistu bērniem, kuri neapmeklēja sestdienā skolu. Kā pastāstīja septītās dienas adventistu Baltijas Ūnijas prezidents Valdis Zilgalvis, vecākiem tikušas uzliktas nesamērojami lielas soda naudas – par kavētu dienu 40 rubļu, kad vidējā alga bija 70 rubļu mēnesī. Situācija bija ļoti sarežģīta, bet izdzīvot, saglabājot ticību Dievam un pareizu dzīvesveidu atbilstoši šai ticībai, palīdzēja ne tikai pašu gribasspēks un pārliecība, bet arī adventistiem simpatizējoši cilvēki (t.s. onkuļi), kas atradās izpildvaru un citās birokrātiskās struktūrās un cilvēcisku apsvērumu dēļ mazināja ierobežojumu un soda sankcijas pret viņiem. “To nevajadzētu tagad aizmirst,” piebilda V. Zilgalvis.

Represijas turpinājās arī pret Jehovas lieciniekiem. 1998. gadā intervijā par šo laiku stāstīja Jehovas lieciniece Līze B., pēc tautības lietuviete, dzimusi Klaipēdas apgabalā zemnieku ģimenē, no 1968. gada dzīvoja Latvijā, Vaiņodē. Viņa jaunībā bija strādājusi dažādus darbus, desmit gadus strādājusi par slaucēju kolhoza fermā, kur sabeigusi veselību, un ilgāk par gadu pavadījusi gultā. Augusti luterticīgā ģimenē, arī pati bijusi luterticīga. Kad 1958. gadā smagi saslimusi, sākusi lasīt Bībeli, kas glabāta zem spilvena. Šajā laikā tad arī sastapusies ar pirmo Jehovas liecinieku. 1960. gadā kļuvusi par Jehovas liecinieci un drīz sākusi sludināt un apmeklēt sapulces. Lietuvā tās notikušas slepeni mežā. Bieži vien čekisti izsekojuši un tās izjaukuši. Sapulcējušies kādi 15–20 cilvēki. Konfiscētas arī Bībeles. Lietuvā Jehovas liecinieki stipri vajāti. Tad viņa pārcēlusies dzīvot uz Latviju. Tajā laikā Latvijā bijis mierīgāk. Uz sapulcēm vēl braukusi uz Lietuvu. Reiz, 1971. gada rudenī, Lietuvā visus Jehovas liecinieku sapulces dalībniekus arestēja. Notikušas kratīšanas, konfiscēti Svētie Raksti, arī avižu izgriezumi, kur bijusi runa par Jehovas lieciniekiem un dabas katastrofām pasaulē. Jau 1972. gada februārī Klaipēdā tika noorganizēta *atklātā tiesa* kādā kultūras namā. Ilga veselu mēnesi. “*Cilvēki nāca kā uz izrādi un “izstādi”. Mēs jau pie tā bijām pieraduši. Mūs gribēja apsūdzēt, ka mēs “vedam” amerikāņu propagandu, jo mūsu centrs ir Bruklinā Amerikā. Ar pierādīšanu*

viņi ilgi nevarēja tikt galā. Līdz man piesprieda 2,5 gadu cietuma. Citiem arī tāpat un pat vairāk. Aizveda uz Panevėžas cietumu. Sieviešu lēģerī strādāju par šuvēju. Dabūju cietumā kuņģa čūlu un citas slimības. Cietumā man bija laika atcerēties visu, ko man mācīja Jehovas liecinieki. Tas man palīdzēja, jo redzēju, ka ar mani piepildās Bībeles vārdi. Tas man deva spēku, un biju spējīga arī citus uzmundrināt un viņiem palīdzēt. Tas bija kā “zīmogs” manai ticībai. Es nekritu izmisumā kā daudzi pasaulīgie. Es sludināju, cik bija iespējams. Bija daudzi jautājumi, uz kuriem centos atbildēt. “Zinu visu un daru, kā pareizi,” teicis apustulis Pauls. Šos vārdus es vienmēr iegaumēju savā dzīvē. Tā, atgriezies no lēģera, es turpināju sludināt, kaut arī represijas Latvijā pastiprinājās pret tiem, kas negāja armijā, izplatīja reliģisko literatūru.”²⁸

Kā atzīmē baptistu vēsturnieki, 60. gadu vidū baptistu draudzēs sācies it kā atkusnis un viens no galvenajiem aktivitātes veidiem bijusi kora dziedāšana. Tas reizē veicināja iekšējo pašsaglabāšanos un ārējo evaņģelizāciju un piesaistīja cilvēkus Dievam. Pagrīdes svētdienas skolas ne tikai garīgi audzināja bērnus, bet bija arī sava veida skolēnu interešu klubi. 60. gadu jauniešu kristīgie ansambļi mēģināja baznīcā ienest Rietumu rokmūziku, tā simbolizējot brīvību. Viena no unikālajām parādībām baptistu baznīcā bija rokrakstu literatūra, kas šajos gados skaitāma simtos.²⁹

III

Skatot šo neseno pagātni caur arhīvu materiālu, dzīves stāstu un laikmeta pieredzes prizmu, jāsecina, ka nav iespējams vienādot kāda dzīji pārliecināta kristieša – uzticīga draudzes locekļa dzīvi, kurš atklāti pauda savu pārliecību, kas bija pretrunā ar valsts oficiālo ideoloģiju, tādēļ tika vajāts, ar tāda cilvēka dzīvi, kurš varbūt arī interesējās par aizliegtām garīgām lietām – šinī gadījumā par reliģiju – un izmantoja visas iespējas, lai saņemtu kādu slepus no ārzemēm atnākušu reliģisku traktātu vai pašmāju “rokrakstu” un vakaros to lasītu, vai, mājās ieslēdzies, klausījās “Amerikas balss”, “Brīvās Eiropas” un “Brīvības” pārraides, starp tām arī reliģiskās. Kaut arī šo abu cilvēku interešu objekts bija it kā viens un tas pats – aizliegtas garīgas lietas, vienam no viņiem reliģija bija ticības un pārliecības, t.i., eksistenciāls jautājums, otram – tikai tieksme izzināt un saprast, sava veida intelektuāla interese un bauda. Viņa veselais saprāts, noraidot oficiālās ideoloģijas absurdumu, kas apkaroja reliģiju, tādos brīžos garam dāvāja brīvību, bet jau otrā dienā tā pašā veselā saprāta radītais konformisms darbā vai citā publiskā telpā lika pieņemt vairākuma viedokli un rīkoties tā, kā to prasīja oficiālās nostādnes un ideoloģija. Šie divi cilvēki dzīvoja vienā un tajā pašā laikā, tajā pašā politiskajā sistēmā, bet atradās it kā dažādās dimensijās. Starp viņiem nekad nevarēs likt vienlīdzības zīmi, tāpat kā tas bija starp martīru un likumpaklausīgu pilsoni Senajā Romā laikā, kad kristietība vēl nebija kļuvusi par oficiālu reliģiju.

Atsauces

- ¹ *Jerumanis J.* Upuris par brāļiem: Bīskaps Boļeslavs Sloškāns. – Vavre: Internacionālais katoļu palīdzības fonds "Baznīca spaidos", 1990, 28., 29. lpp.
- ² Turpat.
- ³ *Клочков В. В.* Религия, государство, право. – Москва, 1978, с. 260, 261.
- ⁴ Sk.: *Strods H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture, 1075.–1995. – Rīga: Poligrāfists, 1996, 386, [1] lpp.; *Strods H.* Metropolīts Augustīns Pētersons: Dzīve un darbs, 1873–1955. – Rīga: "LV" fonds, 2005; *Trūps-Trops H.* Latvijas Romas katoļu baznīca komunisma gados, 1940–1990. – Rīga: Rīgas Romas katoļu metropolijas kūrīja, 1992, 172 lpp.; *Talonen J.* Church under the Pressure of Stalinism: The Development of the Status a Activities of Soviet Latvian Evangelical Lutheran Church during 1944–1950. – Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, 1997, 376 p.; *Kalniņš J.* Svētais Rīgas Jānis. – Rīga: Jumava, 2001, 231, [1] lpp. u.c.
- ⁵ Vai tie bijām mēs: Atmiņu dialogs. Atmiņu, liecību un dokumentu krājums par draudžu dzīvi Latvijā padomju gados, 1940–1990 / Sast. M. Ginters; priekšvārda aut. G. Doriņš. – Rīga: Ginters, 2005, 829 lpp.; *Tēraudkalns V.* Jaunā reliģiozitāte 20. gadsimta Latvijā: Vasarsvētku kustība. – Rīga: N.I.M.S., 2003, 223, [1] lpp.; *Čerņevskis E.* Adventes kustība Latvijā. – Rīga: Patmos, 1998, 53, [1] lpp.; *Gills N.* Jehovas liecinieki. Reliģiskās kustības vēsture 20. gadsimtā un Latvijā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1999, 53. sēj., 4./5./6. nr., 79.–88. lpp.; *Pavlovičs J.* Jehovas liecinieki Latvijā 1926.–1936. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2002, 1. nr., 94.–117. lpp.; *Gills N.* Ceļš uz atzīšanu. Jehovas liecinieki Latvijā 20. gadsimtā // Reliģiski-filozofiski raksti. – Rīga: FSI, 2003, VIII sēj., 269.–364. lpp.; *Tervits J.* Latvijas baptistu vēsture: Faktu mozaīka. – Rīga: Amnis, 1999, 598 lpp.
- ⁶ *Ginters M.* Vai tie bijām mēs: Atmiņu dialogs, 43., 44. lpp.
- ⁷ *Tēraudkalns V.* Vasarsvētku kustība Latvijā: reliģijpētnieciska analīze (Promocijas darbs). – Rīga, 2000, 154. lpp.
- ⁸ Turpat, 56. lpp.
- ⁹ *Čerņevskis E.* Adventes kustība Latvijā, 33. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 32. lpp.
- ¹¹ *Tēraudkalns V.* Vasarsvētku kustība Latvijā ..., 145. lpp.
- ¹² Turpat, 156., 157. lpp.
- ¹³ *Гордиенко Н. С.* Российские свидетели Иеговы: история и современность. – Санкт-Петербург, 2000, с. 25.
- ¹⁴ *Иваненко С.* О людях, никогда не расстающихся с Библией. – Москва: Республика, 1999, с. 137.
- ¹⁵ Vēstule māsām Miglām no "Wachturm-Bibel und Traktat-Gesellschaft" Deutsches Zweigbüro, Magdeburg, Wachturmstrasse 17/19 1947. gada 18. novembrī.
- ¹⁶ Vēstule Mārtiņam Grenatam no "Wachturm-Bibel .." 1947. gada 29. decembrī.
- ¹⁷ Sk., piemēram, Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1994. f., 1. apr., 3215. l., 3. lp.
- ¹⁸ *Čerņevskis E.* Adventes kustība Latvijā ..., 40., 41. lpp.
- ¹⁹ Список на лиц, осужденных Особым совещанием при МГБ СССР 20 января 1951 года по следственному делу К-14498.

- ²⁰ LVA, 1994. f., 1. apr., 3206.–3208., 3211., 3213., 173. "R", 315. "R" u.c. l.; 1894. f., 1. apr., 3204., 3205. l.
- ²¹ Čerņevskis E. Adventes kustība Latvijā ..., 42. lpp.
- ²² Turpat, 40., 41. lpp.
- ²³ LVA, 1448. f., 1. apr., 156. l., 28., 29. lp.
- ²⁴ Turpat, 176. l., 33. lp.
- ²⁵ Sk.: turpat, 157. l., 3. lp., PSRS Ministru padomes Reliģijas kultu lietu padomes pilnvarotā P. Liepas atbilde Latvijas PSR Valsts drošības komitejas pilnvarotajam Talsu rajonā.
- ²⁶ Turpat, 156. l., 64.–66. lp.
- ²⁷ Zālīte I. LPSR VDK uzbūve un galvenie darba virzieni (1980.–1991.) vip.latnet.tv/LPRA/vdk_uzbūve.htm
- ²⁸ Intervija ar Līzi B. Liepājā 1998. gada 25. augustā.
- ²⁹ Ginters M. Vai tie bijām mēs ..., 371.–406., 409.–428. lpp.

Nikandrs Gills

Religious Minorities in Latvia under Communist Regime in the 1940s–1980s

Summary

The author reviews four religious minorities: Baptists, Seventh-day Adventists, Pentacosts and Jehovah's Witnesses, dividing the life of religious organizations under Communist regime into four periods: 1) 1944–1948; 2) 1949–1953; 3) 1953–1964; 4) 1964–1986. The first two periods are characterized by the fact that already at the end of World War II in regions occupied by the Red army, where Soviet rule was established, the religious organizations suffered from personnel and structural changes – unfavourable leaders were changed (arrested for anti-Soviet activities, sentenced, deported to Siberia). Baptists were joined to the "All-Union Council of Evangelical Christians/Baptists". The only way the Pentacosts could be registered was joining the Baptists. The majority of Pentacosts disagreed and went underground. Since 1947 the scarce numbered Jehovah's Witnesses were pursued by agents of the State Security Committee (KGB), followed by arrests, imprisonment in concentration camps and deportations to Siberia in 1950 and 1951. The third period is characterized by the so-called "thaw" in political and culture life, but not in the state attitude to religion, especially to religious minorities who were seen as one of the main obstacles to the formation of the new Soviet man. The fourth period started with the decree of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union "On measures to strengthen the atheistic education of citizens". It began a new stage in the fight against religion – backed by Communist ideology and bureaucratically structured, but also not

forgetting the openly repressive methods. The atheist councils were established – starting from educational establishments or administration units up to regions, towns and the Atheist Council of the Republic. In universities, the course on scientific atheism was mandatory. But for the Communist regime this part of fight against religion can be considered as the beginning of defeat. The Marxist ideology, including scientific atheism, had caused a widespread deep scepticism, and many entered into personal religious quest. Still, looking back to the recent history, as noted by the author, one must not equalize persons for whom religion was one of the components of their intellectual quest, while staying in conformity with the ruling ideology, and those for whom religion was a matter of belief and conviction – a matter of existence, as one cannot compare a martyr and an obedient citizen of the Ancient Rome at the time when Christianity was not yet an official religion.

Māra Zirnīte

Mutvārdu vēstures liecības konfrontācijā ar 20. gadsimta 60.–80. gadu presi

Rakstā pievērsta uzmanība mutvārdu vēsturei kā jaunāko laiku pētniecības avotam, kas pašlaik vēl maz tiek izmantots Latvijas vēstures pētījumos. Mutvārdu vēsture kā metode Latvijā attīstās socioloģijas un filozofijas¹ gultnē – tās uzmanība pievērsta individuālās un kolektīvās atmiņas īpašībām un izteiksmes veidam, dažādām vēsturiskās pieredzes grupām (trimdas kopienām to skaitā), kultūras identitātēm un citiem ar cilvēka sevis apzināšanas un sociālo vēsturi saistītiem jautājumiem. Mutvārdu vēsture palīdz skaidrot cilvēka izpratni par sabiedriskiem notikumiem un savu lomu tajos; tā piedalās nacionālā vēstures stāsta veidošanā un stiprina mikrovēstures difūziju, ar konkrētām detaļām iezīmējot sociālās telpas perifērijas.

Salīdzinājumu ar presi izvēlējos, lai iezīmētu mutvārdu vēstures specifiskās atšķirības laikmeta kontekstā. Pakavēšos pie dažām no tām: valoda un stils presē un cilvēku atmiņu stāstos; attiecības ar realitāti; tēmas atmiņās, kas presē noklusētas, un nobeigumā – preses un atmiņu savstarpējā mijiedarbība.

Vispirms jāuzsver mutvārdu vēstures kā pētniecības metodes būtisks princips – pētnieka personīgā motivācija. Mutvārdu vēstures avoti ir personiski, subjektīvi – tā ir metodes sastāvdaļa, ko pētnieks apzinās un apraksta, raksturojot arī savu priekšvēsturi un subjektīvo lomu avotu tapšanā un gūtajos rezultātos. Tas ir tikpat svarīgs konteksts interpretācijai kā priekšvēsture avotiem, kas tiek lietoti mutvārdu vēstures pētījumā.

Temats ir personisks arī man – gan tāpēc, ka kopš 80. gadu beigām esmu iesaistīta mutvārdu vēstures krājuma veidošanā, gan arī esmu 60.–80. gadu lieciniece – šis laiks, kā arī prese ietekmējusi arī manu biogrāfiju.

Tagad – pēc četrdesmit gadiem, šķirstot nodzeltējušos avižu iesējumus, izjūtu asu kontrastu starp to, kā es presi uztvēru kādreiz un kā tagad. Sastapšanās pēc laika distances jau ir cita realitāte. Tagad, citā mūža posmā, izbalot uztveres krāsām, bet galvenais – mainoties laikmeta kontekstam, centos restaurēt izjūtas, kā tolaik presi uztvēra cilvēks, kam tā bija adresēta un uz kuru atstāja ietekmi. Nevienš ar individuālo uztveri sasaistīts dokuments nevar tikt pietiekami adekvāti novērtēts, ja neņem vērā cilvēka psiholoģiju un emocionālo reakciju.

60. gadu preses slejās proporcionāli lielāko vietu aizņem tā sauktie oficiālie dokumenti – partijas lēmumi, rīkojumi un līderu runas dažāda mēroga sanāksmēs.

1960. gadu Latvijas presē ievada atskaņas lēmumiem, ko pieņēma 1959. gadā Maskavā un ko reflektēja LKP 17. kongresā. Citēšu izvilkumu no LKP CK 1. sekretāra Arvīda Pelšes referāta, kurā nosodīti nacionālistiskās līnijas vadošie kadri:

[..] Panākumi republikas saimniecības un kultūras celtniecībā varēja būt nesalīdzināmi lielāki, ja LKP CK birojs partijas pilsētu un rajonu komitejās nebūtu pieļāvuši lielus trūkumus un lielas kļūdas kadru izraudzīšanā, izvietojumā un audzināšanā. Šo kļūdu un izkropļojumu būtība bija tāda, ka daži vadošie republikas darbinieki un vispirms bijušais Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks Berklavs ieturēja atklāti nacionālistisku līniju kadru izraudzīšanas un izvietojšanas jautājumā, pieļāva rupju izkropļojumu nacionālās politikas realizēšanā. [..]

LKP CK deva pienācīgu pretsparu [..] No saviem amatiem tika atcelti vairāki bijušie vadošie darbinieki [..], liels darbs ielikts, lai nostiprinātu laikrakstu "Cīņa", "Padomju Jaunatne", "Rīgas Balss", kā arī žurnāla "Zvaigzne" redakcijas vadību.²

Bargi oficiālais tonis pauž neapstrīdami vienīgo patiesību, kuru pārstāv Komunistiskās partijas Centrālās komitejas vara. Protams, ka presē neizskan politiskās aizkulisēs, kuras pakāpeniski nonāk atklātībā politisko līderu memuāros un viņu biogrāfu pētījumos. NMV krājumā ir arī atsevišķu tālaika diskvalificēto vadītāju atmiņas. Intervijā Dainim Grīnvaldam toreizējais lauksaimniecības ministrs Aleksandrs Ņikonovs atceras, kas seko pēc tam, kad Pelše viņu atbrīvo no amata.

Tad bija tāds rīkojums, lai manu vārdu nemin nekur. Nedrīkstēja minēt. Bija tāds gadījums. Es dzirdēju, es zināju, ka telefonus klausās, ka vēstules, ko es saņēmu, uzplēstas. Ļoti rupji.

Jautājums. Tad līdz kuram gadam jūs šeit Latvijā bijāt lauksaimniecības ministrs?

Atbilde. Desmit gadi. [..] No 51. līdz 61. gadam.³

Zīmīga ir vēl kāda A. Ņikonova atmiņu epizode, par ko arī nerakstīja tālaika prese.

Kad 1959. gadā Ņikita Hruščovs viesojās Latvijā, Ņikonovs ticis izsaukts, lai sniegtu informāciju par lauksaimniecību Zviedrijā, no kurienes viņš nupat kā atgriezies.

Nu, es sāku stāstīt par Zviedriju. Stāstīju, stāstīju. Pēc tam viņš uzprasa: "Vai kukurūzu sēj Zviedrijā?" Es saku: "Es neredzēju." – "Varbūt jūs slikti skatījāties?" – "Nē. Mēs no ziemeļiem līdz dienvidiem braucām. Bijām zinātniskajos institūtos, bijām daudzās fermās. Nav."⁴

Tad Ņ. Hruščovs centies izdibināt paša A. Ņikonova viedokli, apberot ar jautājumiem:

“Jā, bet kāpēc jūs uzstājaties pret kukurūzu?” Tā stingri [Hruščovs] uzprasa. “Un jūs patiesību sakiet, neskatieties man mutē!”

“Pret kukurūzu es neesmu. Es domāju, ka tā ir laba kultūra attiecīgajos apstākļos.” – “Vai jūsu apstākļi nav derīgi?” Es saku: “Pagaidām ne.” – “Kāpēc?” – “Lūk, papīru dēļ, tā te rakstīts.” – “No galvas!” – “Man ir ... ziņas, oficiālas, par kuriem es galvoju, par desmit gadiem no 18 izmēģinājumu stacijām. Vot, pirmā lieta – āboliņš! Tik un tik barības vielu, tik un tik proteīna no hektāra un tik un tik augsta pašizmaksa. Tad vīķauzas, tad tur tas un tas, un tas. Un pēdējā vietā kukurūza. Vismazāk barības [vielu] un visdārgāk maksā.” – “Vai šīm ziņām var ticēt?” – “Jā,” es saku. “Viscaur... gāja, viss matemātiski apstrādāts. Te nav... te nestrādāja publicisti. Strādāja zinātnieki. Un es viņiem ticu, un pats zinu to.”⁵

Seko dialogs, kurā Hruščova asi uzbrūkošais tonis pakāpeniski mainās, viņš uzklausa otra citādo viedokli un nonāk pat līdz tik pārsteidzošai atziņai, ka ne visur vajadzējis organizēt kolhozus.

“Jā. Interesanti. Es nevaru jums piekrist, bet tomēr [...] Jūs bijāt tas, kas man rakstīja vēstuli par kolhoziem, ka tur ir kļūdas kolektivizācijā, citas?...” Es saku: “Jā, es rakstīju.” – “Kāpēc jūs man rakstījāt?” – “Tāpēc, ka te neizlēma šos jautājumus. Tāpēc, ka jūs varat izlemt.” – “Ā vispār, kāpēc jums pa tiem krūmiem vajadzēja kolhozus taisīt? Lai dzīvo tur zemnieki.” – “Kā dzīvo!?” – “Es jau čehiem arī teicu un slovākiem – kāda velna pēc viņi tur kalnos kolektivizējās?...”⁶

Teiktajā, starp citu, izskan A. Ņikonova attieksme pret sava laika presi, kā arī žurnālistu darba vērtējums. Atmiņās atklājas citāda – komplicētāka, daudznozīmīgāka realitāte, nekā var lasīt tālaika avīzēs.

Lielu platību avīzēs aizņem operatīvā atsaukšanās uz dažādām partijas un valdības iniciatīvām. Ierosmju atbalstam visbiežāk izraudzījās pilsētu un lauku strādniekus, kuru biogrāfijas, visu līmeņu drošības un partijas organizāciju filtros izkontrolētas, ļāva tos virzīt slavējamo un apbalvojamo kārtai. Sociālistiskā darba varoņu izvēle un stimulēšana piederēja padomju propagandas sistēmai un deva plašu vielu avīžniekiem. Šis mehānisms sociālistiskajā saimniekošanā prasa īpašu izpēti, jo daudzi izvirzītie “varoņi” kļuva par padomju varas ārējo izkārti, kamēr viņu darbu veica veselas brigādes. Avīžnieki “varoņus” padarīja slavenus, netaupot formālas frāzes, neņemot vērā aprakstīto cilvēku pašcieņu.

Sekojoš *Sociālistiskā Darba varoņa A. Bārtuļa priekšzīmei, saka Jānis Kokins, biju nolēmis nobarot 1,5 tūkstoš cūku. Taču LKP CK plēnumā stingri apņēmos nobarot 2000 bekonu.*⁷

Cits anonīms korespondents ziņo no Jelgavas rajona kolhoza “Zemgale”:

Kaut gan viņa strādā novietnē, kur pašlaik vēl nav elektrības un arī daudzi darba procesi vēl nav mehanizēti, – Lonija Jegorova tomēr apņēmusies šogad nobarot 400 bekonus.⁸

Žurnālisti emocionāli pacilātā tonī raksta poētiskas frāzes, kuru jēga grūti saprotama:

Gleznainajā Ezeres ciemā laikam gan neatradīsies cilvēks, kam būtu svešs Alberta Sadovska vārds. Šai pusē partijas propagandistam pagājusi gandrīz vai visa līdzšinējā dzīve. Šejienieši atceras, ar kādu dedzību un pārliecību viņš 1940. gadā stāstīja par jauno padomju dzīvi, bet drūmajos okupācijas gados iedvesa ticību uzvarai.⁹

Formāls bezpersoniskums, apvienots ar ideoloģisku retoriku, valda preses publikācijās 60. gadu sākumā, jo īpaši LKP CK un MP avīzē “Cīņa” un LĻKJS CK izdevumā “Padomju Jaunatne”. Attiecīgi zemākā līmenī tādu pašu toni uztur pilsētu un rajonu avīzes. Arī tās ir partijas un valdības ideoloģiskais rupors vai, kā vēl pat 1985. gadā rakstīts laikraksta “Padomju Venta” titulā: *LKP Ventspils rajona un pilsētas komiteju un rajona un pilsētas Tautas deputātu padomju orgāns.¹⁰*

Salīdzinot preses valodu ar šī paša laika raksturojumu atmiņās, dzirdam pavisam citus vārdus, izteiksmes veidu un saturu. Kamēr presē neko neatrodam par patstāvīgiem, lemtspējīgiem cilvēkiem, kādi tolaik strādāja arī vadošos amatos, tāds sastopam dzīvesstāstos. Lilija Irbe (intervēta pēc 1990. gada Alūksnē) atceras savu vīru, kurš, nebūdam partijas biedrs, tika iecelts par VEF filiāles vadītāju Alūksnē. Zīmīgi, ka vārdi *ne tāds parasts* vīra raksturojumā nozīmē tāds, kas *nepakļāvās nekam*.

Zināt, viņš bija ārkārtīgi... nu, ne tāds parasts [..]. Viņam bija sava doma, viņš nepakļāvās nekam. Viņš Rīgas tiem lielajiem priekšniekiem pateica..., kad viņi deva kādu rīkojumu, viņš teica: “Tādu es neizpildu! Vājprātīgiem rīkojumiem neesmu pakļāvies un nepakļaušos.” Kaut arī... viņam saka, piemēram, sestdien, svētdien organizē, lai visi strādnieki strādātu, jo plāna nav un plāns deg. Un viņš teica: “Es nevaru savus strādniekus... viņiem nav ne divas galvas, ne četras rokas! Katru sestdienu, svētdienu es viņiem nevaru likt – Nu, dāvaj, šuruj, tev priekšnieki dod no Rīgas.”¹¹

Iepriekšējie piemēri attiecas uz 60. gadu sākumu. Divos gadu desmitos prese mainās. Atkarībā no politiskās konjunktūras atklātības robežas paplašinās un atkal sašaurinās. Izlases veidā ielūkojoties atsevišķās publikācijās, redzams, kā presē ienāk literātu inspirēta publicistika. Pavisam citādu reālās dzīves izpratni presē ienes tādas publikācijas kā Jāņa Dripes – mazgadīgo likumpārkāpēju kolonijas audzinātāja novērojumi. 80. gadu beigās galīgo preses “pārkārtošanos” ievada Artura Snipa un Daiņa Īvāna sāktā emocionālā publicistika pret Daugavpils HES būvi. Tādi izdevumi kā “Literatūra un Māksla”, “Avots”, “Rodņik” pilnīgi pārmainīja padomju preses standartus. Publikācijas

iesniedzās dziļākās patiesībās, kuras vairs nepakļāvās cenzūrai un pavēra realitāti ārpus politikas un ideoloģijas kontrolējošās uzraudzības.

80. gadu beigās prese apgūst kultūras resursus, kuros sakņojusies un izdzīvojuši brīvā, neatkarīgā doma. Tā briedusi, nostiprinājusies ieslodzījuma vietās un nometnēs, pārvesta atpakaļ no Sibīrijas, to uzturēja amatnieki, strādnieki, zemnieki, inteligento profesiju pārstāvji, no kuriem liela daļa savu laiku bijusi ārpus likuma. Atmiņu stāstos atklājas neredzamās saites, kas vieno domubiedrus un stiprina brīvo garu. To apliecina 90. gadu ieraksti, kuros NMV projekta līdzstrādnieki intervē nepakļāvīgos mācītājus, disidentus, tā dēvētās franču grupas dalībniekus.¹² Raksturīgas ir Bronislavas Martuževas atmiņas¹³ par skaistākajiem brīžiem cietumā vienā kamerā ar dzejnieci Elzu Stērsti, kas viņai pavēra pasaules kultūras apvāršņus.

Atmodas priekšvēstnešu liecības ir saistītas ar cilvēka ticības spēku: tās uzklau-sāmas gan mācītāju Roberta Akmentiņa un Roberta Feldmaņa¹⁴ dzīvesstāstos, gan vienkāršo, reizēm pat vārdā neminēto cilvēku pārliecībā, par ko runā kāda Latgales sieviete:

*Kad bija nepatikšanas skolā, tad laidu savu vīramāti, tad tās skolotājas baidījās par ticības mācīšanu aizrādīt. Skolotājas baidījās no vīramātes un lūdza viņu uz skolu nesūtīt skaidroties.*¹⁵

Pretošanos varai pauž Turlavas baznīcas atslēgu glabātājas astoņdesmit gadu vecās Annas Kalniņas atmiņas (1996. gada ieraksts).

Baznīca... tur gribēja sporta zāli taisīt. Skolotāji gribēja sporta zāli taisīt. Bet es par visu varu darīju visu, lai tikai neizpostītu baznīcu. [...] Tā kā tai Pētera draudzē – to jau izpostīja. Un tad, kad nu vajadzēja krāsot, es izaudzināju bullīti lielāku, izdevu to bullīti un tad nokrāsoja [baznīcai] ārpusē. [...] Es neiešu komunistiem zemoties priekšā, ko viņi pavēlēs, es to nepildīšu. Un izdevu bullīti un nokrāsoju baznīcu. Un nu vajag žogu aplikt atkal. Priekšnieks teica: “Nu to jau jūs vairs nevarēsiet. Stabus vajadzēs!” [...] Es visu izdarīju. Es visiem teicu: “Nekas tāds nav, ko nevar izdarīt. Ka tik grib!”¹⁶

80. gadu beigās atmiņas vairs nekontrastē ar presi, bet kļūst par tās sastāvdaļu. Tās ir pats populārākais žanrs un aizņem lielu vietu publikācijās. Sabiedrībā cienīti cilvēki aicina atmiņas rakstīt un apkopot, tiek veidoti sabiedriskie atmiņu krājumi Latvijas Rakstnieku savienībā un Latvijas Kultūras fondā.¹⁷ Tomēr ne visi raksta un ne katrs uzstājas publiski. No klusēšanas jāizceļ ne tikai fakti, bet jānoskaidro arī detaļas, kopsakarības, lai aptvertu noklusēto notikumu sekas ne vienā vien paaudzē un visā pārmaiņu laika sabiedrībā kopumā. Krasās pārmaiņas, ar ko beidzās 80. gadi, veicināja stāstītās vēstures pētījumu attīstību.

Nacionālās mutvārdu vēstures (saīsinājumā NMV) krājums veidojās kā atbilde publiskās informācijas deficītam. 80.–90. gadu mijā intervēti daudzi cilvēki, kuri piecdesmit

padomju varas gados nebija ļāvuši aprimt pretestības garam. Tagad uzkrāts materiāls, kas veido avotu bāzi NMV pētniecības virzienam Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūtā. Krājums pārstāv aptuveni 3000 autoru individuālo vēstures stāstu, vidēji no 2,5 līdz 3 stundām (ir arī 10–12 stundu ilgas intervijas, kas ierakstītas vairākos paņēmienos). Krājums aptver plašu ģeogrāfiju – vienuviet apkopota latviešu un citās valstīs dzīvojošo bijušo Latvijas iedzīvotāju pieredze.

levērojama mutvārdu vēstures avotu bāze, kas veidojusies tikpat ilgi, no 90. gadu sākuma pieejama arī Latvijas Okupācijas muzeja Video kinofonofoto krātuvē. Turpmāk tiks aplūkoti avoti NMV krājumā.

Konfrontācija ar presi dod iespēju apkopot tēmas, kādas pastāvēja Latvijā un atspoguļojas dzīvesstāstos, bet par kurām 60.–80. gados klusēja plašsaziņas līdzekļi. Hronoloģiski pārskatot avotu kolekcijas NMV krājumā, minēšu dažas no tām.

Temati NMV avotos, kādu nav 60.–80. gadu presē:

- Lībiešu zvejniekciemi Baltijas jūras pierobežas aizliegtā zonā.
- Publiski sodītās personas, par ko prese klusē vai sniedz sagrozītu informāciju (fiktīvās ārzemju izlūkdienestu aģentu lietas).
- Pārkrievošana – krievu valodas dominante, priekšrocības dzīvokļu sadalē, nacionālo kadru profesionālā diskriminācija (zvejniecība un jūrniecība).
- Valsts drošības sistēmas aizliegtie militārie un profesionālie temati.
- Anonīmās personas, par kurām presē neraksta (bijušie aizsargi; visas ticīgo konfesijas; Rēriha biedrība; bijušie represētie un trimdinieki).
- Trimdas latviešu sabiedriskās un kultūras aktivitātes, iestāšanās par Latvijas neatkarību.
- Sociālās negācijas: oficiālā līmeņa sadzīves diplomātija (blati; konjunktūra; kompromisi).
- Etniskās, sociālās minoritātes; lībieši; invalīdi; dzimuma aspekti.

Sarakstu var turpināt un izstrādāt detalizētāk. Turklāt 60.–80. gadi nav galvenie NMV avotu sižetos, par tiem netiek jautāts, un lielākoties tie atspoguļojas netieši – sakarā ar dzīves notikumiem, ko cilvēks pats izceļ savā biogrāfiskajā vēstījumā.

Visbiežāk tālaika ikdiena iezīmējas, stāstot par pieredzi, kas kaut kādā veidā kontrastē ar pierasto.

Teodors Kalnājs (1915) atmiņās par laiku, kad, atgriezies no Sibīrijas, sāk strādāt Talsu rajona kolhoza "Draudzība" mehāniskajās darbnīcās, piemin novēroto paradoksu, ka mehanizatoriem ir gandrīz izdevīgāk saņemt nekvalitatīvu tehniku.

Bija tāds paņēmiens – racionalizācija, padomju laikā. Tas jau bija atkal puslīdz mākslīgi radīts laikam, tur nevar saprast ko. Mums bija izdevīgi, es pelnīju naudu ar to.

– Jūs izdomājāt vienmēr kaut ko?

– Vienmēr kaut ko izdomāju. Un bija jau ko uzlabot. Viņi taču no rūpnīcām laida ārā tādus draņķus, ka galīgi. Kad tu paņēmi viņu izlaboju, vajadzēja kārtīgi noformēt, tu saņēmi naudu par to. Šitā Odesā kaut kāda Lauksaimniecības mašīnu rūpnīca, slavēna pa visu Padomju Savienību. Atsūta pie mums jaunus arkļus. Tie jaunie pieckorpusu arkli ar hidrauliskiem tiem nodrošinātājiem un tā tālāk, un tā tālāk... Nu tās bukses izvirpotas tādas, ka viss kust un šķobās, un mums drošības tehnikas inspekcija nelaiž uz lauka tādus ārā. Un pilnīgi jauns viņš ir. Nu, man viņš ir jāremontē, es tur brigadieris, un nav jau slikti, visu ko...

*Es pilnsapulcē vienreiz cēli sāk to runu... Es saku: "Padomju Savienībā mēs sen jau palaiduši raķetes uz Mēnesi esam un cilvēks drīz kājām uzkāps uz Mēness, un tā tālāk, un tā tālāk," smuki, lepni saslavēju, cik nu varēju. "Bet tagad," es saku, "trīskārt ar Darba Sarkanā Karoga ordeni apbalvotā Odesas Lauksaimniecības mašīnu rūpnīca atsūta uz kolhozu "Draudzība" pirmās šķiras brāķi."*¹⁸

Citētajā piemērā būtiska ir personības attieksme pret faktu, kurš ir pretrunā ar stāstītāja uzskatiem un paradumiem. Citam indivīdam, kas pārstāv citu laikmetu, citu pieredzi un citus morālos kritērijus, iespējams, atmiņu stars pie šī notikuma nemaz nepakavētos. Mutvārdu vēstures avotos nav jāmeklē burtiska patiesība, uz tiem nekādā ziņā nevar balstīties datumu un faktu skaidrošanā. Priekšplānā izvirzās subjektīvā atmiņa, kas katru notikumu iezīmē atbilstoši tam, kā tas ietekmējis stāstītāja dzīvi vai kāda mirkļa pārdzīvojumu un kā atbilst viņa pašreizējiem uzskatiem.

Mutvārdu vēstures avotus pētī ar kvalitatīvās socioloģijas metodēm, respektējot ar cilvēka psihes, domāšanas un atcerēšanās īpašībām saistītās psihologu, sociālanthropologu un filozofu atziņas. Atmiņu pētījumi prasa īpašu pētnieka sagatavotību un metodiku. Atmiņa ir aktīvs nozīmju radīšanas process. Tekstam līdzī darbojas vēsturisks un personīgs konteksts. Patiesuma kritēriji meklējami pašā avotā, tā tapšanas priekšnoteikumos un cilvēka atmiņas īpašībās.

Mutvārdu vēstures avoti palīdz noskaidrot, kāda nozīme vēstures notikumiem bijusi cilvēka dzīvē, kā viņš vai viņa tos saprot un vērtē pēc noteikta laika un kā notikušais iezīmē turpmāko dzīves gājumu.

Nevar nepieminēt vēl vienu būtisku aspektu, kas darbojas, atmiņas stāstot, un ir saistīts ar savstarpējo saziņu. Atmiņas formē viedokli, sabiedrisko domu, tās piedalās kolektīvā vēstures stāsta konstruēšanā, un, jo vairāk konkrētības, jo vairāk realitātes detaļu, jo labāk atmiņas kalpo savam uzdevumam – dot vielu kopsakarību analītiskam vērtējumam un vēsturisko konsekvencu pamatīgākai izpratnei.

Tieši konfrontācijā ar presi atmiņas gūst nepieciešamo laikmeta kontekstu. Atmiņas pārveidojas, mainās un izbāl, prese nodzeltē, bet nemainās un ir vienmēr pieejama. No

preses iespējams izprast laikmeta atmosfēru, kad risinājās atmiņās glabātie notikumi, pārdzīvojumi, kas mudinājis tai vai citai rīcībai, motivējis izvēli.

Vēl kāda būtiska atmiņu iezīme atklājas konfrontācijā ar presi – stāstu valodā nereti īpaša loma ir arī populārai avižu retorikai, ko nevar nolasīt ārpus šī konteksta.

Antropoloģe Vieda Skultāne¹⁹ aplūko folkloras un literatūras ietekmi gadsimta sākumā dzimušo cilvēku atmiņu izteiksmes veidā un kompozīcijā. Gadsimta vidū dzimušie, kas pieauga padomju ideoloģijas piesātinātajā informācijas telpā, nereti dzīvesstāstos veido atsauces uz šī laika publisko izteiksmes veidu. Turklāt atpakaļsaite ar preses tekstiem ir ne tikai atmiņu leksikā, bet arī aizspriedumos, domāšanas veidā – līdztībās un pretstatos. Cilvēki, kas 60. gados auguši un izglītojušies, izteiksmes veidā atkārtoti savas jaunības laikā populāro retoriku.

Raksturīgi, kā meita stāsta par tēvu, kurš 1941. gadā ar ieroci rokās pretojies Latvijā ienākošajiem sarkanarmiešiem. Meita, kura dzimusi 1942. gadā, par to klusējusi, bet tagad par šo notikumu, ar kuru varētu lepoties, viņa stāsta padomju laika stilā:

*41. gadā man tēvu nošāva sakarā ar tiem juku laikiem. Viņš tur šāva uz nepareizo pusi...*²⁰

Sacīdama, ka tēvs **šāva uz “nepareizo” pusi**, meita lieto padomju laikā pierasto izteiksmes veidu pārnestā nozīmē, aiz kura jāprot sadzirdēt stāstītājas patiesās izjūtas un attieksme.

Kamēr ir laikabiedri, kuru komentāri var palīdzēt izprast šim laikam piemītošo viltīgo dabu,²¹ pētniekiem jāpievērš uzmanība arī tam, kā totalitārisma apstākļos publiskais informācijas lauks tiek ar privāto un kā tas ietekmē cilvēku un grupu izpausmes, izteiksmes un runas veidu. Mutvārdu liecības noskaidro šī laika dokumentu izpratnei nepieciešamo kontekstu, kas raksturo cilvēka uztveri un attieksmi. Tas attiecas tiklab uz pratināšanas protokoliem, kā ikdienišķām dažāda veida atskaitēm (piemēram, atskaites par politiskās literatūras pieprasījumu bibliotēkās). Tikai pēc laikabiedru liecībām var skaidrot īpatno fenomenu, kā cilvēka apziņa reaģēja uz publiski nepieejamo, slēpto patiesību jeb informācijas vakuumu, ar kādiem stihiskiem paņēmieniem cilvēks aizsargāja sevi no ideoloģiskās vardarbības. Te nevar iztikt bez cilvēku pašradīto avotu liecībām – dienasgrāmatām, rakstītām un stāstītām atmiņām. Bez to atbalsta laikmeta vēstures pētījums nevar būt pasargāts no formālo avotu maldinājuma.

Rezumējums. Konfrontācija ar attiecīgā perioda presi palīdz skaidrot NMV avotu nozīmi plaša spektra sociālās vēstures pētījumos.

Mutvārdu vēsture uzrāda:

- Tēmas, par kurām presē nekas nav rakstīts vai arī tās jāmeklē īpaši uzmanīgi – starp rindām vai maztirāžas nepopulāros izdevumos.
- Pretrunas preses publikācijām.
- Sniedz papildu skaidrojumus un uzrāda preses ietekmi retorikā, simbolu valodā.

Avīžu sniegtās informācijas ticamība nav šī pētījuma mērķis. Tomēr, neraugoties uz to, ka cilvēki neticēja preseī, – un tam veltīts ne viens vien asprātīgs apzīmējums (piemēram, *čurā acīs un saka, ka lietņš līst*), – avīzes raksturo sava laika publisko informācijas telpu. Māksloto, tālu no dzīves stāvošo preses saturu un ideoloģiju nepieņēma, bet ar to sadzīvoja tie, kuri negribēja izraisīt konfliktus un nonākt izolācijā. Arī šai kompromisa situācijai var rast pamatojumu un piemērus atmiņās.

Prese un mutvārdu vēsture ir divi informācijas lauki, kuriem sadarbojoties var skaidrot padomju ikdienas vēstures stāstu un uzrakstīt pilnasinīgu, ar visām pretrunām piesātinātu atspoguļojumu laikam, kuru savulaik sauca par sociālisma celtniecību un kurš bija saistīts ar vēsturisko teritoriju LPSR.

Atsauces un komentāri

- 1 Nacionālā mutvārdu vēsture (NMV) ir pētniecības virziens Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūtā.
- 2 Padomju Jaunatne, 1960, 17. febr., 3., 4. lpp.
- 3 NMV-1475, A. Ņikonovs (1918).
- 4 Turpat.
- 5 Turpat.
- 6 Turpat.
- 7 Paraksts zem fotoattēla // Cīņa, 1960, 20. febr.
- 8 Turpat.
- 9 *Strautmane B. Allaž gaidīts viesis* // Turpat.
- 10 Padomju Venta, 1985, 7. dec.
- 11 NMV-2060, Lilija Irbe (1927).
- 12 NMV-101, Alfreds Sausne (1901).
- 13 Broņislava Martuževa. ...un viss kļūst dziesma beigās. Ieraksts CD, Lauska, 2004.
- 14 NMV-1853, Roberts Feldmanis (1910).
- 15 NMV-533, Anneja Suveizda (1924).
- 16 NMV-384, Anna Kalniņa (1916).
- 17 Latvijas Rakstnieku savienības personības kulta ļaundarību apzināšanas komisijai iesniegtās atmiņas tagad pieejamas Latvijas Okupācijas muzejā; Latvijas Kultūras fonda *Cilvēkarhīva* krājumā iesūtītās dienasgrāmatas un atmiņas deponētas Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.
- 18 NMV-2123, Teodors Kalnājs (1915).
- 19 Par tradicionālo tekstu iespaidu uz atmiņu stāstu izteiksmes veidu lasāms: *Skultans V. Testimonies of Lives*. – London: Routledge, 1998.
- 20 NMV-1733, Zenta Gudiņa (1941).
- 21 U. Ģērmaņa formulējumā no atmiņu ieraksta NMV-319; Uldis Ģērmanis (1915).

Māra Zirnīte

Oral History Testimonies in Comparison with the Press during the 1960s–1980s

Summary

How credible are memories? Does a person tell the truth about his or her life? How can subjective memories be used in conjunction with information from the press in the research of the period from the 1960s to the 1980s?

These issues, which have been discussed for 15 years, have been developed and researched at the National Oral History Centre (NOH) of Daugavpils University. Another collection has been concurrently developed at the Institute of Philosophy and Sociology of the University of Latvia. The NOH collection contains more than 3000 audio recordings, each offering its own version of a life-story, which is subjectively based on the experience of an individual and his or her many-sided perspectives of the events of a certain period.

The press offers one of the most widely accessible witnesses to a period. But in order to fully understand this form of testimony, one needs a context. This context is best attained by comparing press accounts and official texts with people's stories of personal experiences. The context allows the researcher to value both the oral history and the published text as documents and records of the period.

Reports and official documents from the Communist Party of Latvia congresses took up much of the available space in the press from the 1960s to the early 1980s. The official tone of the texts gives the impression of them having being backed by an ominous power (the Central Committee of the Communist Party of Latvia) representing the only truth. The published texts are written in an impersonal style using ideological rhetoric. But oral histories of those times use different words, different forms of expressions, and even different content.

Oral histories present:

- 1) issues that do not appear in the press, or must be carefully searched for between the lines or in small editions of unpopular publications;
- 2) contradictions to published texts;
- 3) additional explanations and reciprocal influences.

Oral history and the official press are two fields of information, which, when used in conjunction, can help bring to light the story of everyday life in the Soviet Union. With their help, researchers can write a version – filled with substantiated contradictions – of this period, which used to be called the “construction of socialism”, and which was connected with the territory of the former Latvian Soviet Socialist Republic.

Irēna Saleniece

Mutvārdu vēstures avotu izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā: religijskā dzīve

Vēsturnieku interese par mutvārdu vēstures avotiem – *ar tehnisko līdzekļu palīdzību fiksētām laikabiedru atmiņām*¹ – 20. gadsimta otrajā pusē pamatojama gan ar vēstures pētījumu aktuālā virziena maiņu (no politiskās vēstures uz sociālo) un tradicionālo avotu nepietiekamību šādu pētījumu veikšanai, gan ar skaņu ierakstīšanas tehnikas straujo attīstību. Pēdējā desmitgadē arī Latvijas vēsturnieki sāk pievērst uzmanību mutvārdu vēsturei, un šī tendence ir pilnīgi pamatota, ja runa ir par Latvijas vēsturi totalitāro režīmu pastāvēšanas laikā. Šī perioda rakstiskie avoti lielākoties atspoguļo varas nostāju, turpretim mutvārdu liecības paver iespēju ieskatīties pagātnē ar parastā cilvēka acīm. Neraugoties uz zināmām grūtībām šo avotu veidošanā,² tieši vienkāršo, parasto cilvēku liecības (protams, kompleksā ar tradicionālajiem avotiem) lielā mērā nodrošina iespēju rekonstruēt patieso, nevis deklarēto attiecību ainu. Vācot mutvārdu liecības, var vērsties tieši pie laikabiedriem – ne tikai pie līderiem, kuru galvenās rūpes ir attaisnot savu rīcību pagātnē, bet arī pie zemāko sabiedrības slāņu pārstāvjiem, neprivileģētiem un apspiestiem. Tas nodrošina “reālistiskāku un godīgāku” pagātnes rekonstrukciju,³ protams, ar noteikumu, ka pētnieks rūpīgi veic šo avotu kritikas procedūras un uzmanīgi strādā ar mutvārdu vēstures avotu daudzslāņaino informāciju. No mutvārdu vēstures avotiem iespējams gūt nepastarpinātu informāciju no pagātnes lieciniekiem, taču jāievēro, ka šī informācija neizbēgami ir transformējusies laika gaitā. Tāpēc jau avota veidošanas stadijā ir jāizmanto dažādi paņēmieni iegūstamās informācijas precizēšanai.⁴ Izmantojot mutvārdu vēstures avotus, nepieciešama to informācijas ticamības rūpīga pārbaude, taču tas pats ir sakāms arī par darbu ar citiem vēstures avotiem.⁵

Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra⁶ krājumā ir arhivēti aptuveni 400 dienviadaustrumu Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāsti.⁷ Šo avotu veidošanas mērķis – saglabāt konkrēta cilvēka dzīves vēsturi un apgūt to informāciju, kas sniegta individuāla dzīvesstāsta ietvaros. Dzīvesstāsti satur daudzveidīgu informāciju par reģiona un Latvijas 20. gadsimta vēstures notikumiem, kādu to sniedz dažādu tautību, konfesiju, sociālā statusa, izglītības līmeņa cilvēki, dzimuši 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs. Viens no dzīvesstāstu satura būtiskiem aspektiem – teicēju attieksme pret Dievu un ar to saistīta

dzīves pieredze, arī tā, kas bija gūta 60.–80. gados. Mutvārdu liecības tapa spontāni, tās netika pakļautas rediģēšanai, mūs interesējošas ziņas netika speciāli atlasītas un strukturētas, tāpēc pastāv diezgan liela varbūtība, ka teicēji atklāja *pašu* pārdzīvoto, savu neaizmirstamo pieredzi.

20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē PSKP CK mainīja politiku attiecībā pret baznīcu. Kara laikā uzturētais dialogs ar reliģiskajām organizācijām vairs nebija nepieciešams, to nomainīja kurss uz ticīgo vajāšanu un apspiešanu. Reliģiskā dzīve šajā laikā norisinājās bez jebkādas publicitātes, bieži vien – slepeni,⁸ tāpēc tradicionālie avoti tās pētniecībai ir trūcīgi, rakstiskie avoti nereti satur kā reliģisko organizāciju,⁹ tā arī oficiālo institūciju apzināti sagrozītu informāciju. Tāpēc neizbēgama ir pievēršanās mutvārdu vēstures avotiem. Rakstā izmantoti dzīvesstāsti no Daugavpils Universitātes Mutvārdu vēstures centra krājuma. Citējot avotus, iekavās norādīts krājuma saīsinātais nosaukums – DU MV un intervijas numurs katalogā.

Mutvārdu vēstures avoti paver plašas iespējas tēmas izpētē, balstoties uz tajos esošo informāciju, var

- rekonstruēt Austrumlatvijas iedzīvotāju reliģiskās uzvedības faktus 60.–80. gados;
- atveidot psiholoģisko atmosfēru, kādā norisinājās reliģiskā dzīve;
- modelēt laikabiedru individuālās reliģiskās uzvedības dažādus variantus.

Austrumlatvijas iedzīvotāju reliģiskā dzīve 60.–80. gados nebija viendabīga. Daļai tālāka liecinieku nebija nekāda sakara ar reliģiju un baznīcu, citiem atkarībā no viņu individuālās dzīves šis sakars bija un pat visai ciešs. Tiem, kuri piedzima un auga Latvijas brīvvalstī, reliģijas praktizēšana bija pati par sevi saprotama lieta. Mainoties varām, īpaši komunistiskā režīma apstākļos, viņi nereti bija spiesti mainīt reliģiskās prakses formas un intensitāti, tomēr saglabāja ticību Dievam un saikni ar baznīcu.

[..] un, kad nāca padomju vara, baznīcu, kas bija pašos Preiļos, komunisti ņēma un sagrauva aiz ļaunuma. Bet aiz Preiļiem bija Moskvino un tur, Moskvinā, bija lūgšanu nams. [..] Es gāju uz autobusu trīs kilometrus uz Preiļiem un tad kāpu autobusā un braucu uz Moskvino. Lielos svētkos, tiesa.

(DU MV: 21, tulk. no krievu valodas)

Īpaši dzīves nozīmīgākajos brīžos (kristības, laulības, bēres) Austrumlatvijas iedzīvotāji nespēja iztikt bez Dieva svētības. Par to liecina gan dzīvesstāsti (DU MV: 5, 17, 20, 21, 214 un daudzi citi), gan privāto kolekciju fotogrāfijas. Lielākoties cilvēki centās nepievērst apkārtējo īpašu uzmanību, izpildīja rituālus bez svešinieku klātbūtnes, bieži vien – slepeni.

– Bērnībā, pārbraucot 1942. gadā Daugavpili ar tanti, kas bija ļoti reliģiska, dziedāja baznīcā, gāju vienmēr uz dievkalpojumiem Jaunbūves baznīcā. Un kristīju 1955. gadā un 1960. gadā slepeni savus bērnus.

– *Tā tad tajos gados bija kaut kādi aizliegumi?*

– *Jā, bija aizliegumi. Kad strādāju, biju vecākā [amatpersona?], ļoti reti apmeklēju baznīcu, jo sekoja, it sevišķi svētkos, pārgērbusies vīrieši [..] Lai nebūtu nepatīkšanu darbā, mēs baidījāmies iet uz baznīcu.*

(DU MV: 392)

Taču tad, kad tuvinieki vēlējās atdot godu aizgājējam, ievērot konspirāciju bija daudz grūtāk. Tomēr arī bērēs mēdza, cik vien iespējams, ievērot diskretumu, it īpaši, ja nelaiķis vai kāds viņa tuvinieks ieņēma redzamāku vietu sociālajā hierarhijā. Sieviete, kuras jaunākā meita 70. gadu beigās nomira ar plaušu karsoni, atceras (DU MV: 195), ka bērēs luterāņu mācītājs “pa klusam nolūdza visu”, tad pārgērbās “civildrānās” un aizgāja, bet pēc tam sekoja vērienīga sabiedriska atvadīšanās, jo meita bijusi komjauniete un strādājusi kolhoza valdē.

Citas teicējas vīrs strādājis par vēstures skolotāju un bijis skolas partijas organizācijas sekretārs.

– *[..] vīramāte nomira man 25. martā 1985. gadā. O, tad vēl mums nebija nekādas brīvības. Un vīrs (viņu [vīramāti] glabāja priesteris) ja, un vīrs stāvēja pa gabalu, atstatus, nu, tā baznīckungs glabāja, nesa baznīcā. Viņš [vīrs] negāja baznīcā. Un uz kapiem viņš arī pa gabalu stāvēja no tā kapa. Piegāja tikai tad, kad priesteris aizgāja jau, kad bija jau aprakts. Tā.*

– *Bet nekādas sankcijas netika veiktas?*

– *Nē, nē, nē, nē.*

(DU MV: 357)

Nereti par piedalīšanos reliģiskajos rituālos (arī bērēs) cilvēkiem nācās maksāt ar amatu vai PSKP biedra karti, tomēr visā aplūkojamajā periodā Latvijas austrumu daļā gan partijas funkcionāri (tiesa, zemāka ranga, piemēram, kolhozu partijas organizācijas sekretāri), gan pašvaldību vadītāji un citi atbildīgi darbinieki bieži vien apbedīja savus vecākus, ievērojot katoļu, vecticībnieku, pareizticīgo vai luterāņu rituālu. Ziņas par to izplatījās vietējā sabiedrībā un cēla šādu amatpersonu autoritāti vietējo iedzīvotāju vidū.

Varas centieni tiešā veidā pārtraukt un iznīcināt reliģiskās tradīcijas nedeļa gaidītos rezultātus. Tā, piemēram, 1949. gadā uz Sibīriju deportētie bija spiesti ilgus gadus pavadīt bez pastorālās aprūpes.

– *Bet mācītāja tur [Omskas apgabalā] nebija?*

– *[R. R.] Nē, nē, nebija.*

– *[Z. R.] Par to vajag aizmirst. Tajā laikā [..]*

– *Nē-ē? Un Jūs paši nemēģinājāt [..] Nu, piemēram, bērni piedzima – kristīt?*

– *[Z. R.] Nekur nekristījām.*

- [R. R.] Mēs krustijām šeit [pēc atgriešanās].
- Es saprotu, bet tur tā doma nebija ienākusi [..]?
- [R. R.] Tur [..] Omskā bija tik 2 cerkvas. Omskas apgabals lielāks par Latviju.
- [Z. R.] Kam es braukšu [..]?
- [R. R.] A ko mēs brauksim uz to Omsku, uz cerkvu? [..] Vēl uz Lieldienām kādas 2 vai 3 mēs reizes braucām uz to Omsku, uz Lieldienām, a tā [..]

(DU MV: 195)

Uz Sibīriju deportētie vairījās izraisīt pat mazākās aizdomas par savu reliģiozitāti.

Salasāmieš, padziedam, tās krievietes arī reizē ar mums. Nu ka, strādā kopā [..] es saku: “Zelma, nodziedāsim kādu garīgu dziesmu, kādu zinām no galvas!” Sākām dziedāt, a viņas saprata: “Jūs ne tādu dziesmu dziedat, “не вечную” [..] Vēlāk smējāmies, ka vairāk nedziedāsim tā. A priekš kam? Domā, ka varbūt mēs it kā kaut kādas dusmas pret viņiem turam, vai ko [..] Viņi tādi paši cilvēki, kā i mēs. Viņi nekad uz mums nekā neteica [..]

(DU MV: 216)

Atgriežoties dzimtenē, sibīrieši nekavējoties atjaunoja piederību draudzei un baznīcai, bet ticību nebija zaudējuši nekad, par ko liecina arī savos dzīvesstāstos (DU MV: 72, 73, 195, 216 u.c.).

Bet, ja cilvēkam Dievs dod veselību, spēku, izturību, tad tur var dzīvot. Tur cilvēki dzīvo [..]

(DU MV: 195)

Arī tad, kad varas institūcijas atņēma draudzēm baznīcu ēkas un citus īpašumus (vēl 60. gados šādi gadījumi nebija retums. Daugavpilī vien šajā laikā uzspridzināja Aleksandra Ņevska pareizticīgo katedrāli, Dievmātes Atdusas pareizticīgo baznīca bija pārvērsta par bibliotēku, bet Mārtiņa Lutera luterāņu baznīca – par bokseru treniņu zāli), ticīgie turpināja pulcēties uz kopējām lūgšanām, draudzes turpināja pastāvēt, par ko atrodamas ziņas dzīvesstāstos (DU MV: 33–35).

Tomēr varas nostāja bija nepārprotama: reliģijai nav vietas padomju cilvēka dzīvē. Pirmām kārtām šī doma bija attiecināma uz bērniem un jauniešiem – nākamās komunistiskās sabiedrības locekļiem. Tāpēc īpašu uzmanību pievērsa tam, lai tieši skolēnos iznīcinātu ar reliģiju saistītus paradumus un tradīcijas. Laikabiedri atceras 60.–80. gados aktuālas prasības:

[..] uz baznīcu nedrīkstēja iet. Skolotāji stāvēja, skatījās [..], kurš jau aizgāja uz baznīcu pa kluso, to jau sauca [..] uz bīkti nedrīkstēja iet.

(DU MV: 390)

Antirelīģiskās politikas īstenošanai vajadzēja būt skolotājiem, no viņiem stingri prasīja ateistiskā darba kopšanu, nemitīgi uzlika arvien jaunus, centralizēti noteiktus pienākumus šajā jomā un stingri kontrolēja.

[..] 1953.–91. gads, tad jau valdīja ļoti liels ateisms. Kā tas izpaudās? Tas izpaudās tā, ka mums, piemēram, skolā (un tas laikam arī visās skolās bija tā) partijas komitejas to kontrolēja, lai bērni lielo rekolekciju laikā un arī Adventa laikā rīkotu balles. Bija aizliegts Ziemassvētkos dedzināt svecītes, un, ja kāds iedrošinājās dedzināt eglīti pirms Ziemassvētkiem vai tūlīt pēc Ziemassvētkiem, 25. vai 26. [decembrī], tad tādus audzinātājus, protams, ka tādi audzinātāji tika [sodīti?] [..] Mūsu skolai nācās ciest arī no partijas komitejas tādā ziņā, ka no trešā izlaiduma viens audzēknis – Stivriņš Alberts aizgāja priesteros. Vēlāk aizgāja priesteros arī otrā izlaiduma absolvents Stivriņš Jāzeps, un trešā izlaiduma absolvents Zeiļa Jānis piekalpoja baznīcai, un tāpēc mūsu skolas skolotājus slānīja un kritizēja rajona skolotāju konferencēs.

(DU MV: 391)

Par spīti varas skaidri definētajām prasībām, daudzas ģimenes nebūt nebija atstājušas novārtā bērnu reliģisko audzināšanu. Vecāki un citi gados vecāki radnieki rūpējās par jaunās paaudzes ievadīšanu gan Dieva un ticības pasaulē, gan baznīcas dzīvē. Šeit būtu pieminamas pārrunas par Dievu un dievišķo, kristīgo ētisko priekšstatu un normu iepotēšana, lūgšanu iemācīšana; bērnu vešana uz baznīcu, katehisma apgūšana un sagatavošana pirmās komūnijas saņemšanai (katoļu tradīcijā) un iesvētīšanai (luterāņiem). Katoļiem vienīgā iespēja saņemt iestiprināšanas sakramentu bija bīskapu vizitācijas, kuras notika reti un parasti darbdienās, tāpēc vairāku ģimeņu bērnus vāca kāds no pieaugušajiem, kam šajā dienā nebija jābūt darbā, un veda viņus arī uz atālākām vietām. Reliģisko svētku svinēšanas tradīcija nekad nepārtrūka, arī svētceļojumi uz Aglonu 15. augustā, kuros piedalījās gan katoļi, gan arī citi kristieši.

Tāda bija daudzu ģimeņu apzināta un mērķtiecīga rīcība – kluss un neuzkrītošs, bet nelokāms protests pret varas politiku. To skaidri sadzirdam dzīvesstāstos. Tā, piemēram, kāds 1952. gadā dzimušais vecticībnieks teica:

Reliģija tika atsvešināta no valsts. Kas gribēja ticēt Dievam, tos pat nicināja – tos, kas gāja baznīcā. Pilnīga reliģijas noliegšana: nekāda Dieva, nekādu kulta kalpotāju. [..] Vecāki teica, ka Dievs vienalga ir, un pa klusam veda mūs uz baznīcu. [..] es oktobrēns nebiju, pionieris es arī nebiju. Varbūt mana rakstura dēļ – es biju ļoti sprigans, bet pionieros uzņēma cienījamākos cilvēkus. Un vēl – vectēvs man teica: “Tu esi vecticībnieks. Kāds tu oktobrēns vai pionieris?” Tas bija līdzīgi pagrīdes iedarbībai. Var būt, [ka] mani tas mazliet ierobežoja, bet varbūt – mazliet priecēja, taču es šajā lietā nepiedalījos.

(DU MV: 20, tulk. no krievu valodas)

Tomēr objektīvo un subjektīvo iemeslu dēļ kopš 50. gadiem ticīgo skaits un īpatsvars vietējā sabiedrībā samazinājās un arvien mazāk kļuva praktizējošo katoļu, luterāņu, vec-ticībnieku, pareizticīgo. Teicēju bērnu un mazbērnu paaudze vairs nav tik uzticama reliģijai. Daļēji tas ir varas antireliģisko centienu rezultāts, bet daļēji arī vecāki uzņemas atbildību.

[..] jau kad strādāju par skolotāju, es jau strādāju padomju laikos, es jau saviem bērniem nekā neiemācīju [..]

(DU MV: 244)

Mutvārdu vēstures avoti palīdz atveidot psiholoģisko atmosfēru, kādā norisinājās reliģiskā dzīve Austrumlatvijā 60.–80. gados, – bailes no represijām, bet, par spīti tam, turēšanās pie Dieva un baznīcas; garīgā mierinājuma un baudījuma gūšana, bet arī liels sasprindzinājums, ko izraisīja nepieciešamība glabāt noslēpumu, neuzticēties apkārtējiem, lai pasargātu sevi un tuviniekus no nepatīkšanām.

– *[..] viņš bija ticīgais, bet tobrīd cita ideoloģija bija, viņš strādāja par skolotāju. Ziniet, skolotājam nedrīkstēja uz baznīcas pusi ne tikai aiziet, bet pat paskatīties. Partijas organizācijas sekretārs [..] es biju 43 gadus šķirta no baznīcas. Ja man vajadzēja aiziet uz baznīcu, tad es nevarēju nekur. Nedod Dievs, ka uzzinās skolā vai rajonā, ka partorga sieva pa baznīcām staigā. Es braucu uz Daugavpili, bet reti, reti [..] Citreiz uz Ilūksti, vēl tālāk. Bet tas bija reti, tas bija reti [teicējas balsi skumjas]. Un, ka jau tagad viņš aizgāja pensijā, jau ar skolu vairs nebija nekāda sakara, tad brīvi mums atļāva uz baznīcu. Pats viņš sāka staigāt uz baznīcu, tad jau cita dzīve. Salaulājāties mēs, vienkārši ielecām aizejošā vilcienā, desmit dienas pirms nāves viņa. Paspējām.*

– *Bet paspējāt.*

– *Paspējām. Un, ziniet, pirms nāves viņš, nu, varbūt jau viņš slikti jutās, tikai man neteica, ka drīz būs jāaiziet viņam, lai neuztrauktu, sāka runāt par laulāšanos. Es saku: “Kur tu biji 43 gadus atpakaļ? Kad es gribēju, kad tava mamma gribēja, kad mani vecāki gribēja to visu izdarīt, kur tad biji?” Tagad, saku, jau uz mūža nogali, nu, nodzīvojam mūžu, nodzīvosim viņu līdz galam. Nē, nekādas runāšanas, nekādas atlikšanas [..] i 19. martā salaulājāties, un 29. martā viņš nomira.*

(DU MV: 357)

Dzīvesstāstos pagātne nereti atklājas pretrunīgi, caur tagadnes izjūtām un izpratni, iespējams, liekot cilvēkam meklēt attaisnojumu darbībai, kas pagātnē nemaz nelikās nosodāma. Piemēram, kāda bijusi skolotāja, projicējot savu šābrīža nožēlu un skumjas par ticības trūkumu (“Diemžēl no 12 bērniem [viņas vecāku ģimenē] mēs neesam neviens īsti ticīgs [..]”) pagātnē, visai skeptiski atceras savas ateistiskās aktivitātes:

[..] padomju varas gados obligāti vidusskolās vajadzēja dibināt ateistu klubu, tā saucamo bezdievju klubu. Un vēlāk viņam piekāra izkārtņi – zinātkāro klubs. Man pašai

vajadzēja darboties un vadīt šo tā saucamo bezdievju klubu, un vēlāk cita skolotāja uzņēmās vadīt. Un partijas komiteja mūs pat sūtīja uz baznīcu – skatīties, vai baznīcu neapmeklē mūsu skolnieki. Un es pati arī esmu apmeklējusi baznīcu partijas komitejas uzdevumā, un es varu pateikt to, ka man ir gandrīz jāpateicas partijas komitejai, ka mani aizsūtīja uz baznīcu, tāpēc ka pašai ļoti interesēja Izvaltas baznīcas arhitektūra. Un, kad es ienācu baznīcā, laikam Lieldienu laikā, protams, ka es neskatījos uz skolniekiem, kādi tur skolnieki apmeklē vai neapmeklē [baznīcu] [...] Es ļoti sīki izpētīju baznīcu, un pati ar divām klasēm biju aizgājusi pie priestera Karaševska un arī pie Švirksta, lai viņi mūs Izvaltas baznīcā ielaiz apskatīt kā arhitektūras pieminekļus [...] Viņi [vietējie skolēni] pēc tā baznīcas tā saucamā tūrisma apmeklējuma pat izteica tā kā tādu prieku, sajūsmu, ka viņi te ir dzimuši, te auguši. Viņi pirmo reizi manā vadībā ir apmeklējuši baznīcu, viņi bija pateicīgi man, ka es aizvedu uz to baznīcu kā uz tūrisma objektu. [...]

(DU MV: 391)

Šajā visai transformētajā pagātnes attēlojumā netieši tomēr atspoguļojusies reliģiskās dzīves psiholoģiskā gaisotne: nedrošība, apspiestība, nebrīve, jo dievkalpojumu apmeklējumi tika kontrolēti. Ļoti interesanta ir teicējas atzīmētā skolēnu pateicība par baznīcas apmeklējumu: “Viņi pirmo reizi manā vadībā ir apmeklējuši baznīcu [...]” Nav zināms, vai tā bija patiesība vai arī skolēni vienkārši gribēja sevi pasargāt no ateistiski noskaņotas skolotājas un sameloja viņai – abos gadījumos tā ir liecība par psiholoģisko diskomfortu sabiedrībā. Līdzīgas liecības dzīvesstāstos sastopamas ļoti bieži. Pat tad, ja teicējs pret sevi nebija izjutis vajāšanu vai diskrimināciju un sliecās domāt, ka baznīcas apmeklējums padomju varas gados bijusi tīri personiska lieta. Piemēram, kāda Daugavpils rajona iedzīvotāja apgalvoja:

[...] Nevienš neaizliedza [apmeklēt baznīcu]. Varēja apmeklēt, aizliedza komjauniešiem [...] Vienkāršiem cilvēkiem nevienš neaizliedza – varēja iet un gāja, un katoļu baznīcas bija atvērtas un siltas, silti [bija] baznīcā arī svētkos. Tiesa, kas gāja skolā [...], tiem vajadzēja iet skolā, bet baznīcā nevajadzēja, nedrīkstēja iet. Lūk, tā, bet vienkāršiem cilvēkiem nevienš neaizliedza, gāja, gāja uz baznīcu, kad vēlējās. Kas pats negribēja, tas negāja.

(DU MV: 395, tulk. no krievu valodas)

Varētu domāt, ka komjaunieši nebija “vienkārši cilvēki”. Šādu apgalvojumu var pieņemt attiecībā uz 40. gadiem, kad komjauniešu Latvijā nebija daudz. Taču vēlākajā periodā lielākā daļa jauniešu stājās komjaunatnē. Šķetinot atmiņas, tā pati teicēja atcerējās gadījumu, par kuru lasīja vietējā presē jau 1987. gadā: tika atmaskoti baznīcā laulājušies komjaunieši, par viņu vedējiem bija Vaboles vidusskolas skolotāji. Teicējas atmiņā ir dzīva ap šo gadījumu saceltā ažiotaža, viņa pat saglabājusi minēto avīzi – tik “lieli stāsti” (sašutuma un nosodījuma pilni) bija ievietoti tajā.

Šķiet, vērtīgākais, ko sniedz mutvārdu vēstures avoti Latvijas vēstures pētniekam, ir iespēja pievērsties Latvijas iedzīvotāju konkrētām situācijām 60.–80. gados, lai vispusīgi izpētītu faktorus, kas noteica cilvēku atšķirīgo uzvedību reliģijas un ticības laukā. Pēc dzīvesstāstu informācijas iespējams modelēt laikabiedru individuālās reliģiskās uzvedības dažādus variantus un rast skaidrojumu, kāda bijusi viņu motivācija, racionālais pamatojums, izjūtas, attieksme pret pārdzīvoto toreiz un tagad. Kāpēc viņi savā laikā izdarījuši tieši tādu izvēli, un cik lielā mērā mūsdienās paši uzņemas atbildību par savu izvēli? Dzīvesstāstos atspoguļotajām konkrētām dzīves situācijām nākotnē ir jāklūst par rūpīgas izpētes objektu. Iepriekšēja iepazīšanās ar Austrumlatvijas iedzīvotāju atmiņām dod iespēju viņu pieredzi apkopot dažos reliģiskās uzvedības modeļos:

- atteikšanās no reliģijas (ticības?) un baznīcas, ateistiskā propaganda un ticīgo vajāšana;
- piedalīšanās oficiāli organizētajos ateistiskajos pasākumos, atteikšanās no baznīcas apmeklējumiem, bet slepena ticības praktizēšana;
- vairīšanās no antireliģiskām aktivitātēm, konspiratīva reliģiskā prakse, epizodiski baznīcas apmeklējumi;
- reliģiskās pārliecības neslēpšana, atsakoties no piedāvājumiem iestāties PSKP, līdz ar to karjeras izaugsmes liegums, bet savas pārliecības saglabāšana, atklāta (ne demonstratīva) piederība baznīcai;
- atteikšanās no laicīgās dzīves, kalpošana baznīcai, ar to saistītie ierobežojumi un vajāšana;
- protests pret ticības brīvības ierobežojumiem, atteikšanās pildīt varas prasības un rekomendācijas, ja tās ir pretrunā ar reliģisko pārliecību.

Tādējādi 60.–80. gadu reliģiskās dzīves īpatnību noteikšana, kam vispiemērotākie ir mutvārdu vēstures avoti, sniedz būtiskas ziņas šī laikposma Latvijas vēstures tēla pilnveidošanai.

1. Šajā periodā Latvijas austrumu daļā (iespējams, arī citviet) diezgan plaši tika piekoptas dažādu konfesiju pārstāvju reliģiskās aktivitātes, neievērojot oficiālās ideoloģijas absolūti nihilistisko attieksmi pret reliģiju un varas centienus ierobežot un pat nepieļaut reliģiskās izpausmes.

2. Skaidri saskatāma pakāpeniska dzīves sekularizācijas tendence, kas iezīmējās gan varas spiediena, gan cilvēku individuālās izšķiršanās rezultātā. Padomju Latvijā dzimušajiem un izglītību guvušajiem cilvēkiem bieži vien bija grūti saskaņot reliģisko audzināšanu ģimenē un ateistisko skolā. Daļa no viņiem, īpaši tie, kam rūpēja karjera, atteicās no ģimenes tradīcijas, par ko tagad – vecumdienās parasti nožēlo. Bet lielākā

daļa izvēlējās citu ceļu – ticības slepenu praktizēšanu, t.i., nepieciešamību piekopt dzīvē dubultstandartu, kas ļoti labi saderēja ar padomju iekārtai tik raksturīgo vārdu un darbu nesakritību.

Latvijā, kas kļuva par PSRS sastāvdaļu tikai 1940. gadā, kad Padomju Savienībā jau bija izaugusi vesela paaudze, audzināta ateisma garā, lielai daļai iedzīvotāju nebija pieņemama kompartijas un padomju varas klaji noraidošā attieksme pret reliģiju un ticīgajiem. Cilvēku nevēlēšanās atteikties no savas reliģiskās tradīcijas automātiski ievietoja viņus “aizdomās turamo” vai pat padomju iekārtas ienaidnieku kategorijā. Tas radīja bailes un neapmierinātību iedzīvotājos un zināmu spriedzi sabiedrībā. Kādu laiku šī neapmierinātība netika pausta atklāti, bet 80. gadu beigās kļuva par vienu no argumentiem, kāpēc cilvēki negribēja dzīvot padomju iekārtā un kas viņu acīs attaisnoja PSRS sabrukumu.

– *Kāda ir tava attieksme pret Padomju Savienības sabrukumu?*

– [negaidot jautājuma beigas] *Pozitīva.*

– *Pozitīva?*

– *Pozitīva!*

– *Kāpēc?*

– *[..] Tāpēc, ka, kaut arī mēs, tā teikt, nebijām represēti, bet visu laiku bijām [..] visu laiku bijām represēti garīgi, tā teikt. Visu laiku bijām kaut kādi izstumtie, izstumtie bijām. Visu laiku mēs bijām ne tādi kā visi [runa ir par pareizticīgo garīdznieka ģimeni], saproti? Ideoloģiski.*

(DU MV: 129, tulk. no krievu valodas)

Atsauces

- ¹ Урсу Д. П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории: Сборник статей / Ред. В. Кучкин. – Москва: Наука, 1989, с. 5.
- ² Saleniece I. Vēsture un atmiņa: vēstures fakts laikabiedru atmiņās // Atmiņa kultūrvēsturiskā kontekstā: Starptautiskās konferences materiāli, 2. daļa. – Daugavpils: Saule, 2002, 67.–74. lpp.
- ³ Thompson P. The Voice of the Past: Oral History. – Oxford: University Press, 2000, p. 7.
- ⁴ Friedlander P. Theory, method and oral history // The Oral History Reader / Ed. by R. Perks and A. Thomson. – London: Routledge, 1998, p. 318.
- ⁵ Grele R. Movement without aim: Methodological and theoretical problems in oral history // The Oral History Reader, p. 41.
- ⁶ Saleniece I. Daugavpils Universitātes Vēstures katedras Mutvārdu vēstures centrs // Acta Latgalica 13: Zinātniski raksti. Dokumenti. Apceris. – Daugavpils; Rēzekne: LPI izdevniecība, LKC izdevniecība, 2004, 326., 327. lpp.
- ⁷ Sk.: Zirnīte M. Nacionālā mutvārdu vēsture: Modelis un interpretācija // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, 1996, 4./5. nr., 138.–142. lpp.; Zirnīte M. Dzīvesstāstu liecinājums // Spogulis: Latvijas

mutvārdu vēsture. – Rīga, 2001, 9. lpp.; Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – Москва: Добросвет, 1998, с. 91–95.

⁸ Данилов А. А., Пыжиков А. В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. – Москва: РОССПЭН, 2001, с. 181–190.

⁹ Mankusa Z. Padomju varas gados tapušo Baznīcas dokumentu interpretācijas īpatnības // *Vēsture: Avoti un cilvēki: Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli. Vēsture VII.* – Daugavpils: Saule, 2004, 103., 104. lpp.

Irēna Saleniece

Use of Oral History Sources in Researching Latvian History during the 1960s–1980s: Religious Life

Summary

The source base of the present paper consists of life-stories from the collection of the National Oral History Centre of Daugavpils University. Oral history sources allow reconstruction of facts of religious behaviour of residents of the eastern part of Latvia in the 1960s–1980s; picturing of the psychological atmosphere that formed the background of the religious life at that time; and modelling different versions of individual religious behaviour in the respective period.

Finding out the specifics of the religious life in the 1960s–1980s, that can be most aptly done with the help of oral history sources, provides the essential information for obtaining a more complete picture of the history of Latvia of the respective period:

Religious activities of different confessions were exercised relatively broadly in the eastern part of Latvia in the respective period, in spite of the absolutely nihilistic attitude of the official ideology towards religion and the authorities' aspirations to restrict and even prevent religious expressions;

A trend of gradual secularisation can clearly be discerned as a result of pressure from the authorities as well as individual choice. People born and raised in Soviet Latvia often found it difficult to harmonise religious education in their families with atheistic education at school and other places. Some of them, particularly those, who were eager to make a career, gave up their family tradition, which now, in their old age, they usually regret. But the majority chose another way: secret practising of religion;

In Latvia, that was incorporated into the USSR only in the 1940s (while in the rest of the Soviet Union a whole generation had grown up in the spirit of atheism), a large part of the population found unacceptable the Communist Party's and Soviet regime's openly negative attitude towards the religion and the faithful. Unwillingness to give up one's religious traditions automatically placed the respective person in the category of "suspects" or even enemies of the Soviet power. It caused fear and discontent, as well as certain tension in society.

Edmunds Šūpulis

Atmiņu politika: vēlinā sociālisma vērtējums dzīvesstāstos

Sociālo un vēstures zinātnieku vidū notiek ilgstoša diskusija par attieksmi pret mutvārdu vēsturi un dzīvesstāstiem kā informācijas nesējiem. Šaubas ir par aculiecinieku stāstītā patiesumu un atbilstību dokumentālām liecībām. Dzīvesstāstu pētnieki par mutvārdu vēstures avotu specifiku uzskata stāstītāja subjektīvo vērtējumu, personisko pieredzi, emocionalitāti. Un šis individuālais skatījums mūsdienās zināšanu sabalansētības nolūkā var darboties kā atsvars akadēmiskās vēstures centieniem pēc subjektīvi neatkarīgām patiesībām (ja tādas vispār ir iespējamas). Ņemot vērā šīs abas – subjektīvās un objektīvās perspektīvas, mēs varētu spriest, kā veidojas “patiesības režīms” (M. Fuko), kas īsti notika “pēcstaļina ērā” ar mūsu sabiedrību un individu tajā. Vēsturniekiem nav sveša faktu selektivitātes problēma un patiesības konstruēšana, kas rodas no ideoloģiskiem vai mazāk manāmiem, taču allaž klātesošiem diskursīviem uzstādījumiem. Kā atklāj dzīvesstāsti, laikmeta pieredzes vērtējums var būt dažāds un mainīgs, neatkarīgs no politiskiem uzskatiem, bet, iespējams, atkarīgs no kādiem citiem faktoriem.

Referātā par faktu materiālu izmantotas divas Mutvārdu vēstures krājuma kolekcijas – no Vadakstes (1996. gada pētnieku ekspedīcija) un Sēlijas novada (2000). Veicot izpēti par 20. gadsimta 60.–80. gadiem Latvijas sabiedrībā, pievērsos tēmai par tālaika vērtējumu caur cilvēka individuālo pieredzi. Varētu jautāt, kā veidojas un vēlāk izpaužas kāda laikposma sociāli politiskās iekārtas pieredze un interpretācija, un tas ir jautājums par atmiņu politiku.¹

Par aplūkojamo laikposmu citāts no Vadakstes puses – no Elvīras Ģērmanes dzīvesstāsta.

Bija viens periods kolhozam “Priedule” tad, kad mums to “Padomju Arāju” pievienoja šeit “Priedulai” [...] Tā – 61. viņa [jaunā vadītāja] atnāca un 76. mūs apvienoja. 14 gadi. Tad mēs [...] Nu, vārdsakot, kolhozs jau atkarājas no vadītāja. Tas pats, kas [...] Kā man mammīte mēdza teikt, viņa teica: “Nu tā pati muiža vien jau ir”² (NMV-352).

Cilvēki vēl diezgan labi atceras 60.–80. gadus un var dot pietiekami adekvātu, lai arī personisku, kā redzams no citāta, dažādu notikumu un procesu aprakstu. Mutvārdu vēstures pētnieki gan necenšas uzspiest stāstītājam – pagātnes notikumu dalībniekam – dot

precīzu, loģiski saskaņotu, pamatotu un objektīvu savas sociālās dzīves un laikmeta atspoguļojumu. Īstenībā uzsvars ir uz pretējo – lai dzīvesstāstu teicēji portretē notikumus no sava personiskā redzējuma – kā tas bijis *īstenībā* no viņu viedokļa. Tādējādi paveras iespēja apjaust to, kas neatklājas dokumentos un publicētajos faktos – tas, kā cilvēki pārdzīvo, pieredz to, par ko vēsturnieki runā.

Intervēšanas metodi, ar kuras palīdzību fiksē dzīvesstāstu, raksturo tāda “pašinducēta” izteikšanās, kad respondentam nav obligāti jāseko pētnieka interesēm. Tādējādi stāstījumā minētās tēmas, notikumi un periodi parāda šo faktu relatīvo nozīmi cilvēka pagātnes redzējumā un sevis paša uztverē. Tāpat uzsvari vai noklusējumi liecina par kolektīvo atmiņu, no kuras mēs smeļamies priekšstatus, aktualizējot personisko atmiņu (kā to aprakstījis Moriss Halbvahs³), un kas formējas mijiedarbībā ar vēsturnieku darbību, rūpējoties par noteiktiem vēsturiskiem laikposmiem un veidojot tos par publiskām reprezentācijām. Kolektīvās atmiņas jēdziens nozīmē, ka mums ir kaut kas kopīgs atmiņas darbībā – pagātnes uztverē un izteikšanās; ka mums savās atmiņās ir kopīgas lietas, par kurām runāt un par kurām neizteikties; notikumi, kuriem ir vērtība un kuriem tās ir mazāk; vienai pieredzei ir vārdi, citai trūkst apzīmētāju. Jāpiekrīt, ka vēstures zinātnē ir līdzīgi, jo allaž pastāv kāds lietu diskurss (runas noteikumu kopums), pēc kura vadāmies savos izteikumos (gan privātajā ikdienā, gan pat lielākoties publiskajā darbībā).

Kopumā Mutvārdu vēstures projekta sakrātajos dzīvesstāstos ir diezgan daudz liecību par sociālistiskās sistēmas stabilizāciju, kolhozu dzīvi, konformismu, kā arī par morālo un citāda veida nepakļaušanos režīmam 60.–80. gados. Taču jāatzīst, ka stāstu dominējošās tēmas lielākoties ir par ko citu un tās sakrīt arī ar sabiedrībā valdošajiem uzskatiem par to nozīmīgo un neordināro, kas noticis tautas dzīvē 20. gadsimtā, – karstāvoklis, izsūtījums, piespiedu kolektīvizācija un tamlīdzīgi.

Dzīvesstāstu teicēji, iespējams, zinādami un nojaušot vispārējo interesi par Ulmaņ-laikiem, kara, pretošanās un represiju pieredzi, kā arī zināmā mērā intervētāju skubināti akcentēt šīs tēmas, bieži vien neatrod daudz vārdu, lai raksturotu tā saucamo atkušņa un stagnācijas laikposmu. Kad intervētājs jautā, kāda ir pieredze no padomju laikiem, tad var nākties dzirdēt: *Kāda tur pieredze? Bija jāstrādā katru dienu un neko nepelnījām* (sieviete, NMV-1024). Viss. Tā Sēlijā, bet līdzīgi arī Vadakstē, kad taujā par dzīvi padomju laikos: *Vai bija kas labs arī?* – respondente sieviete tā arī saka: *Kas tur labs; strādāja un cauri; kad strādāja un kaut ko nopelnīja, tad jau kaut kas bija. Vienu govi tikai varēja turēt. Pushektārs zeme* (NMV-367). Ja vaicā konkrētāk – vai bija arī kāds priecīgs brīdis kolhoza laikos, viņa saka, ka bijis jau, ansablī dziedājusi, braukusi ekskursijās – bijusi Gruzijā, Jaltā, Igaunijā. Bet daudz plašāk tas stāsts arī neizvēršas. Arī turpmākajos stāstos ir līdzīgi. Te pētnieks var jautāt, vai tā ir nejausība.

Interviju laikā tiek vaicāts arī par konkrētākām lietām, piemēram, intervijā ar kādu laulāto pāri Vadakstē par Līgo dienas tradīcijām.

Intervētājs: *Jūs sākāt minēt kaut ko par Jāņiem, kā to varēja svinēt kolhozā?*

M. J.: *Ziniet, mēs svinējām kolhozā. Sieru sapirka, alu pārveda mucu un svinējām divas dienas. Līgo vakaru, i otru dienu.*

Intervētājs: *Nebija tā, ka aizliedza?*

M. J.: *Nu aizliedza, bet vienalga svinēja. Neievēroja. Ko nu padarīs. Dārzā taisījām, dziedājām, kurinājām (NMV-345).*

Zīmīgs ir arī citas vadakstnieces vērtējums par kolhoza dzīvi:

Kolhozā strādāja, kolhozs deva pārtiku. Tad nebija jādod vairs [kolhozam]. Skolā apgādāja bērnus, nebija ne jāmaksā, ne pārtika dota, nekā. Laid tik skolā, lai ir tikai drēbes. Tāds atvieglojums bija no kolhoza, jā. Bērns kolhozā strādāja, tad, ziniet [..] (NMV-351).

Tā nav kāda īpaša nostalgija, lai arī tālāk respondente stāsta par ballēm, “gada pārskatiem” un kāzu svinēšanu, ko arī nodrošināja kolhozs. Un tad seko interesantākais no tā paša dzīvesstāsta – par dzimšanas dienām.

– *Bet tā kā mēs, kad augām, tad jau mums nevienam tādas dzimšanas dienas netaisīja tēvi. Nē.*

– *Kā? Jūs atzīmējāt vispār? Neatzīmējāt?*

– *Tādas dzimšanas dienas nemaz neatminēja. Ne toreiz ne pasniedza ne dāvanas, nekā, ne tēvi neatzīmēja. Darbu bija jāstrādā laukos, un diezgan. Izaugu liela meitene, nekā nezināju par tādām dzimšanas dienām.*

– *Un vārda dienas? Vai tās ar ne?*

– *Nē. Tādas nemaz ne.*

– *Bet sirds sāp tad bērnam, vai ne?*

– *Nē.*

– *Nē.*

– *Tad sāka atzīmēt tās dzimšanas dienas, jāsaka tā, kolhoza laikā.*

– *Tiešām?*

– *Jā. Tad i vārda dienas [..] Tad sākām tās sievas ar tās vārda dienas apsveikt, ja kādreiz kopā kad strādājām. Kad strādājām, nu nāk kādai vārda diena, nu ko tad darīs? Salasām lauku puķes, ziniet, pieejam un apsveicam to, un uzurrājam.*

Bet, kā jau minēts, parasti šis padomju laikposms netiek uzsvērts, ja vien tas ne-saistās ar kādu izteiktu patības tapšanas aspektu vai mūsdienās īpaši akcentētu pieredzi. Tāda biogrāfija ir Ojāram Ginteram, kurš tagad dzīvo Vācijā. O. Ginteru intervēja 2005. gadā (NMV-2206), un viņam tiešām ir ko teikt, un stāsts ir garš arī par relatīvi miermīlīgajiem padomju varas gadiem, kas tomēr piespieda viņu 1987. gadā pamest Latviju, jo O. Gintera ar reliģiju un brīvdomību saistītās aktivitātes nebija savienojamas ar tālaika nostādnēm. Neliels ieskats viņa pieredzē.

Tā nebija mūsu pašu griba aizbraukt no dzimtenes, bet piespieda šādu lēmumu tomēr pieņemt apstākļi, kādi mums tika radīti īpaši pēc 14. jūnija [..] un mums atņēma,

protams, padomju pasēs [...] tās noņēma, un atņēma jebkurus dokumentus. Neļāva izvest ne diplomus, ne darba grāmatiņu, bet iedeva plānu papīrīti, tādu 5 × 10 cm apmēram vai 12 cm, tādu plānu, caurspīdīgu, ar mašīnrakstu tā uzrakstītu, ka "Vīza", ka mēs braucam uz Izraēlu [...]

Tajā izbraukšanas dienā [...] dzīvesvietas tika ielenktas no čekistiem, dažiem miličiem. Mūsu lielais nams bija no visām pusēm apņemts ar šo te ķēdi, kas neielaida pie mums vairs iekšā nevienu piederīgo mūsu dzīvoklī. Mēs bijām būtībā arestēti [...]

Un tā Ginters ļoti detalizēti apraksta savu aizbraukšanu, cita starpā minot arī dažādas dīvainas prasības.

Mūsu koferos pamatā bija fotogrāfijas – neviena drēbe, neviena grāmata, neviena Bībele. Starp citu, Bībeli lai izvestu uz ārzemēm, padomju vara pieprasīja samaksāt Bībeles vērtību. Kāds kuriozs!

Šādu stāstu nav mazums. Atgriežoties pie Sēlijas un Vadakstes – kā izskaidrot tur nojaušamos robus dzīvesstāstos par vēlīnāko padomju laiku? Vai tiešām nekas svarīgs cilvēka (respondenta) dzīvē šai laikā nav noticis; vai tie laiki nav formējuši viņa/viņas identitāti un pašreizējo pašuztveri? Varbūt tas ir kāds sociāls spiediens – publiskā atmiņu politika, kas liedz ievīt kādu periodu savā dzīvesstāstā; un kas nosaka to, ko uzskatīt par svarīgu (un atcerēties) un ko aizmirst?

Viens no tādiem atmiņu politikas piemēriem ir diskusija par pieminekli represijās cietušajiem kā atgādinājumu par to, cik nežēlīgas var būt politiskās sistēmas. Bez tā, kur to novietot, būtisks izrādījās jautājums par tā saturu – kurām grupām, precīzāk sakot, atmiņu kopienām to veltīt. Ļoti bieži atmiņas tiek mobilizētas kādiem politiskiem mērķiem (viszināmākais ir holokausta⁴ un Izraēlas valsts dibināšanas piemērs). Tāpat vēsturiski notikumi tiek izmantoti, lai veidotu un stiprinātu noteiktas identitātes, bet citreiz – lai tās mainītu. Mēs redzam, ka dažādu režīmu terorizēti cilvēki veido atsevišķas atmiņu kopienas. Ja nacistiskais terors mūsu priekšstatos ir klaji necilvēcisks un tādēļ nosodāms, tad ar sociālistiskās sistēmas drošības mehānismiem, kas apkalpoja ideoloģisko un saimniecisko sistēmu, ne viss ir tik skaidrs. Jādomā, ka vēsturnieki piekritīs – tas ir interpretācijas jautājums, cik cilvēku, cik lielā mērā un kad sakārtoja savas attiecības ar varu, pielāgojās ekonomiskiem noteikumiem un leģitīmēja konkrētu iekārtu. Dzīve kļuva panesama. Un tieši tā tas tiek raksturots dzīvesstāstos.

Kāds Vadakstē intervēts vīrietis:

No sākuma jau cilvēki labāk strādāja, bet visu jau atņēma. Sākumā jau neko nemaksāja. Viss bija jāatdod valdībai – piens, gaļa. Neko nemaksāja. Ja nodevi tonnu graudu, tad par to varēja nopirkt 5 kukuļus maizes. Vēlāk, kad sāka maksāt, tad jau varēja iztikt. Pēdējos gados jau bija pavisam labi. Bullīti nodeva, dabāja 1200 rubļu – varēja nopirkt televizoru un vēl kaut ko. Bet sākumā bija šausmīgi. Visu ziemu vajadzēja iet mežā valdībai malku cirst (NMV-348).

Līdzīgas atmiņas ir arī respondentei no Sēlijas puses, cita starpā, viņa min arī populāro tālaika ikdienas iztikšanas taktiku.

Vai, vai... Brīži bija, vai, kad krievs ienāca, kad iestāja visus kolhozā, sadzina, kad atņēma visu labību, izgrāba, visu izgrāba, aizveda sēt laukos. Nedomāja, ko tu ēdīsi. Nu tad gan bija – viena gotiņa, tā paša jau, kad nebija slaucama, nu nekā. Nu tad es iebāžu pudeli kabatā piena, ka slaucu fermā, aiznesu uz mājām, lai vari kaut ko uztaisīt. Šausmas, šausmīgi, šausmīgi tas bij'.

Intervētājs: *Kā jūs tos grūtumus pārdzīvojāt?*

Ar cerību tādu – ka būs jau labāk. Nu ar' vēlāk jau bij' bišķīt labāk. Strādāju maizes ceptuvē, tur jau arī, zini, maizes arī lielākā somā – to kukulīti nesām, tā kā .. (NMV-1004).

Sasaistot mūsdienu lauku nebūšanas (zemes stāv apaugušas, zeme neapstrādāta) ar padomju laika vērtējumu, dzīvesstāsta teicējs nesūdzas un saka:

Pensijas saņemam, esam priecīgi par tām pensijām, nevaram neko sūdzēties. Gotiņu turam, nu tā. Tīri labi. Tagad tik padomājam, kad bija kolhozi, bija pilni apcirķņi graudu, nodeva valstij, pašiem bija (NMV-345).

Līdzīgi, saistot laikmetus un iekārtas, nākotnes izredzes tiek izteiktas arī Sēlijas pusē, taču te nāk klāt arī skarbāks tagadnes vērtējums.

Es strādāju kolhozā. Zinu visu tur smalki. Cik grūti bija. Tikai viens labums bija [..] jā, salīdzinot ar šodienu, tie bija grūti laiki, pat ļoti, bet tomēr bija cerība, ka gāja uz priekšu. Tagad mums iet viss atpakaļ. Tas nepatīk man (NMV-1007).

Šie nav īpaši atlasīti izteikumi, kur jūtama pozitīva attieksme pret tālaika dzīvi. No minētajos novados savāktajiem stāstiem ir ņemti visi izteikumi, kas attiecas uz mūs interesējošo periodu un referāta tēmu – vēlīnā padomju laika vērtējums. Protams, visu te nevar savietot, un mēs aprobežojamies ar ilustratīvākajiem piemēriem. Piemēri par atmiņām no tā laika ir, taču tie neizvēršas stāstā. Tie apraujas, manuprāt, liecinot par atmiņu politikas klātbūtni, kad kādu apstākļu dēļ mēs nevaram izteikt savu pieredzi; kad vēl nav atrasti vārdi, pievērsta uzmanība un nav vienošanās, kā tad īsti runāt par kādu periodu sabiedrības dzīvē. Referātā sniegta tikai neliela epizode atmiņu politikā, kas ir atrodama jebkurā kopienā, kura piedzīvo kāda režīma nomaiņu un kura vēlas noskaidrot, kā attiekties pret pagātni, kā to vērtēt. Mēs varam turpināt pētīt un interesēties neatkarīgās Latvijas kontekstā, kā saskaņojas personiskās atmiņas un publiskā pagātnes reprezentācija, kā mijiedarbojas individuālais laikmeta traktējums un vēstures piedāvātā perspektīva. Tas ir svarīgi, lai noskaidrotu, ko īsti atceramies, jo atmiņa (arī kolektīvā, publiskā reprezentācija) ir sava veida konflikta lauks, par kuru runājot būtu jāņem vērā gan sociālie spēki, gan politiskās cīņas ap pagātnes pieredzes rekonstruēšanu.

Atsauces un komentāri

- ¹ Kā jaunie politiskie režīmi tiek galā ar pagātnes (represīvo) mantojumu, piemēram: *The Politics of Memory and Democratization* / Ed. by A. Brito, etc. – Oxford: Oxford University Press, 2001.
- ² Šeit un turpmāk pasvītota teksta uzsvērtā daļa. Izteikumu autorība iekodēta ar Nacionālās mutvārdu vēstures (NMV) krājuma vienības numuru.
- ³ Franču filozofs un sociologs, kas rakstīja par to, ka individuālā atmiņa var darboties tikai kolektīvā kontekstā. – Sk.: *Halbwachs M. On Collective Memory*. – Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- ⁴ Par šo tēmu var minēt: *Hilberg R. The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. – Chicago: Ivan R. Dee, 1996.

Edmunds Šūpulis

The Politics of Memory: Judgements of the Latter Stage of Socialism in Life-Stories

Summary

Politics of memory is a concept which is employed when analyzing private experience and public representations. It may be used when one is focusing on the interplay between memory and social forces concerning past events, experience of certain events or periods and their acceptance in the present. The given paper also sees memory as a process which is subject to modern discursive statements.

As empirical material for that study the author uses life-stories from the National Oral History collection developed at the Institute of Philosophy and Sociology of the University of Latvia. The particularity of the oral history method lies in its respect to the informer. By telling their life-stories respondents are not bound and forced to follow the interests of the researcher. So themes, events and periods mentioned in the narrative show their relative weight and significance for the storyteller in his or her perception of the past and himself or herself. Besides such different accents or, contrary, “silences” indicate the state of collective memory within which we activate our personal memory.

There are many themes which are readily told and remembered, others, however, are hardly found in narratives. For instance, when turning to “post-Stalinist” period in Latvia, namely how it was evaluated through articulation of individual experience, the author found that this “thaw” and “stagnation” period was poorly expressed in chosen material (interviews gathered in two regions of Latvia). Thus, we could raise the question of how personal experience and interpretation of particular socio-political formation was shaped and then expressed. The paper touches upon the question of such aspects like power and politics of memory that are blurring some reminiscences and bring to the foreground others.

Ilga Kreituse

Latvijas politiskās elites loma un darbība pēc Latvijas KP CK 1959. gada jūlija plēnuma

Lai arī Eiropā praktiski totalitārisms vairs neeksistē, tomēr turpinās diskusijas gan par totalitāro sistēmu pētniecības teorētisko bāzi, gan par tā izpausmes savdabību dažādās valstīs vai pat valsts dažādās teritorijās. Totalitārisma sistēmas kvalitatīvais dalījums dotu iespēju noteikt arī konkrēto politisko aktoru līdzdalības pakāpi un novērtēt to kopējo darbību un atbildību. Tas ir attiecināms uz 1959. gada politisko norišu vērtējumu Latvijas PSR.

Lai sakārtotu totalitārisma izpētes bāzi, nepieciešams noteikt sakarību starp diviem paralēliem procesiem:

1. Neatkarīgi no momentsituācijas politiskiem apstākļiem un aktivitātēm notiekoša evolūcija;

2. Dziļas un pamatotas pārmaiņas, kuras rodas politisko aktoru apzinātas (varbūt arī neapzinātas) darbības rezultātā.

Vēl 20. gadsimta 60. gadu beigās Dž. Gasfilds izvirzīja pamatideju par to, ka ne-notiek vienkārši varas institūtu nomaiņa, bet gan pakāpeniska to sintēze un saplūšana. Jauni elementi nonāk vecajos institūtos, un turpmāko nosaka to spēja aktivizēties vai pazust jaunajā sistēmā. Tieši šo modernisma pieeju sāka izmantot vairāki autori totalitārisma sīkākai izpētei.¹

Modernisma būtība nosaka, ka totalitārisms nav pašnacionāli lokāla parādība (nevar skatīt sociogēnētiski Krievijas, Vācijas vai Ķīnas sistēmas kā atsevišķus totalitārisma gadījumus).

Nodarbojoties ar totalitārisma izpēti PSRS, nepieciešams ņemt vērā A. Heivūda izstrādāto kreiso ideoloģiju – sociālisma iekšējo kvalitatīvo dalījumu. Sociālismā A. Heivūds izdala šādas apakšsadaļas: marksismu, sociāldemokrātiju un vēl kā atsevišķi skatāmu 21. gadsimta sociālismu. Vēl sīkāk autors daļa marksismu – klasiskajā, ortodoksālajā un modernajā. PSRS totalitārisms, pēc A. Heivūda domām, ir balstījies uz ortodoksālo marksismu, kurā ir jāskata Ļeņinisms un Staļinisms kā saistītas, bet atšķirīgas izpausmes. Staļinisma būtība ir saistīta ar ideju “par sociālisma uzvaru vienā valstī”. Šo modeli izmantoja arī Kuba, Ķīna un Ziemeļkoreja.²

J. Staļins varas nostiprināšanai izmantoja “brutalitātes efektu”, pakļaujot tam miljoniem civiliedzīvotāju, Komunistiskās partijas biedru un galvenais – Ļeņina laika partijas darbības biedrus.³ Tieši varas īstenošanas metode, kurai pakļauta marksistiskā ideoloģija, var būt viena no sistēmas kvalitatīvā dalījuma kritērijiem.

Nākamais faktors, pētot totalitārismu, ir izsekot totalitārisma vadoņu interpretācijai par masu vadāmības problēmu. Un te priekšplānā ir problēma – cik atklāts un bezaizspriedumains ir vadāmais cilvēks pret piedāvātajām idejām.

Vēl 1931. gadā J. Staļins pirmajā kolhoznieku – pirmrindnieku kongresā uzsvēra, ka zemnieku vidū ir liela daļa vecā tipa cilvēku, kuri ar saviem ieradumiem un atmiņām par iepriekšējo dzīvi velk atpakaļ. Jaunā paaudze veidojas brīva un līdz ar to vieglāk ietekmējama un audzināma. Attiecībā uz Padomju Savienību R. Hantingtona, K. Džovita u.c. darbos padomju iekārtai tiek izdalīti divi lieli posmi:

- 1) konsolidācijas (J. Staļina valdīšanas gadi);
- 2) stabilizācija vai degradācija – 1953.–1991. gads.

Šādu dalījumu pēc kvalitatīvajām atšķirībām izmanto E. Solovjovs, rakstot par totalitāro evolūciju.⁴

Padomju totalitārisma modelis Staļina valdīšanas gados var tikt aprakstīts kā pilnīga ideokrātija. Tas bija sabiedrības samērā garas transformācijas rezultāts. Rietumu pētnieku darbos (R. Hantingtons, K. Džovits u.c.) šis periods ietver kolektivizācijas nobeigumu un tiek raksturots kā “otrā totalitārā revolūcija”. Izveidojās ne tikai jauns politisks režīms vai sociālās iekārtas nomaiņa, bet noformējās arī dažādu cilvēku darbības sfēru jaunās savstarpējās attiecības, kur politika valdīja pār garīgo kultūru, sabiedrību, ekonomiku un personisko.

Komunistiskajai ideoloģijai bija īpaša loma padomju režīma veidošanās procesā, kas radīja jauna tipa partiju. Šī partija kļuva par PSRS politiskās sistēmas kodolu. P. Laķis, pētot varas maiņu Latvijā 20. gadsimta 80.–90. gadu mijā, kā piemēru partijas virsvarai norāda 1987. gada notikumus, kad Valsts drošības komiteja bija relatīvi patstāvīga savā rīcībā, bet virzību kopumā noteica kompartija.⁵

E. Solovjovs norāda, ka tieši Ļeņinisma gados sāktā un staļinismā nostiprinājusies jebkādu sociālo grupu vai sabiedrisko struktūru izšķīdināšana noveda pie tāda režīma izveidošanās, kura parametri līdz pat 95% atbilst totalitārisma rādītāju kopumam.

Pēc J. Staļina nāves 1953. gadā sākās pakāpeniska padomju režīma transformācija no totalitārā uz vienpartijas autoritārismu.

Bez šāda dalījuma problēmas risinājumā vērā ņemams vēl viens faktors – vadoņa jeb līdera loma totalitārisma dažādās fāzēs politiskās elites virsotnē. Lai raksturotu PSRS sistēmu, nepietiek ar klasiskajiem M. Vēbera aprakstītajiem varas veidiem un autoritāšu trijiem tipi: tradicionālais, racionāli legālais un harismātiskais. Tam pievienojas

Ļeņina un Staļina varas gados izveidojusies līderu personisko īpašību dievišķošana (harismātiskās varas tips).

Problēmas sākas tad, kad mirst šī harismātiskā persona, kuras statuss un nozīme ir pielīdzināta pravieša tēlam. Lai raksturotu šo situāciju, M. Vēbers lieto terminu “rutinizēšanās”.

Ņ. Hruščovs bija ņēmis vērā vadoņa nozīmi, bet nebija pamanījis, ka viņam pretī ir nostājusies partijas birokrātijas korporācija, kuru demoralizēt vairs nebija iespējams.

60.–70. gadi vēl vairāk samazināja vadoņa harismu. Bija izveidojies īpašs partijas aparāta darbinieka tips.

Pēc Latvijas okupācijas, vēl pirms inkorporācijas PSRS sastāvā, harismātisko personu K. Ulmani nomainīja J. Staļins – visas PSRS “tautu tēvs”. Latvijas PSR kompartijas un padomju varas līderiem bija pakārtota nozīme. Taču šie otrā plāna spēlētāji ar savu nostāju un praktisko rīcību varēja ietekmēt notikumu virzību, pat izšķirt jautājumu par cilvēka dzīvību. Kā piemēru var minēt Dobeles apriņķa Tērvetes pagasta partorga rīcību, sastādot “sociāli svešo elementu” sarakstu 1941. gada deportācijai. Sarakstā tika ielauts tikai viens cilvēks – pagasta vecākais, Aizsargu organizācijas vadītājs, kurš vēl tieši pirms deportācijas tika brīdināts un paspēja no tās izvairīties.

Analizējot Latvijas PSR politisko eliti, konstatējam, ka salīdzinājumā gan ar PSRS, gan citām padomju republikām tā atradusies atšķirīgā situācijā. Pirmais faktors, kas jāievēro, ir tas, ka pēc J. Staļina nāves Baltijas republiku politiskie līderi saglabāja savas varas pozīcijas. Viņus neskāra arī 1953. gada L. Berijas un Ņ. Hruščova pieņemtie jūnija un pēc tam jūlija PSKP CK lēmumi. Šeit ir nepieciešams pievērst uzmanību tam, kas par personībām bija šie Latvijas Komunistiskās partijas un Latvijas PSR valdības vadītāji. LKP CK 1. sekretāra amatā kopš 1940. gada okupācijas līdz 1959. gadam bija J. Kalnbērziņš (darbojoties nelegāli, segvārds Zaķis). J. Kalnbērziņš visus staļinisma gadus dzīvoja ar bailu nastu. 1937. gadā viņa sievu J. Saulīti – izdevniecības “Prometejs” līdzstrādnieci Maskavā apcietināja, un neviens ģimenes loceklis viņu vairs nesatika. J. Kalnbērziņš bija 1936. gadā nosūtīts nelegālā partijas darbā uz Latviju un pat nezina, ka sievai pirms aresta piedzimušais viņu trešais bērns ir meitene. Pēc mātes aresta bērni bija ievietoti speciālajā represēto ģimeņu bērnumā, bet J. Kalnbērziņa tēvs – līdzīgā nespējnieku patversmē. Maskavā Kominternes birojā bija sagatavots dokuments par J. Kalnbērziņa atsaukšanu, bet viņu “paglāba” arests un ieslodzīšana Centrālcietumā par pretvalstisku darbību.

Ministru padomes priekšsēdētājs V. Lācis, akli pildīdams okupācijas varas norādījumus, bija kļuvis par pilnīgi regulējamu personu. Viņa personības būtību diezgan spilgti atklāj F. Mendera atmiņas, ka V. Lācis, 1940. gadā būdams iekšlietu ministrs A. Kirhenšteina “valdībā”, ir kļuvis atklāts un lielījies, ka Ulmaņa laikā “dzēris [...] kopā ar Latvijas armijas virsniekiem, lai izvilinātu no plāpīgām mēlēm vienu otru lielāku

vai mazāku militāro noslēpumu, kuru pēc tam nodevis krieviem"⁶. Šiem diviem politiskās elites pārstāvjiem jāpieskaita J. Vēvers, kurš Latvijā ieradās reizē ar PSRS militārajiem spēkiem 1940. gadā kā uzticams drošības struktūru darbinieks, kļūdams par Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta nodaļas priekšnieka vietnieku; Otrā pasaules kara gados strādāja PSRS valsts drošības orgānos; pēc kara atkal Latvijas PSR drošības struktūru vadītājs, apliecinādams sevi kā "čekistu pēc būtības un aicinājuma".

Vienlaikus partijas elites vidū veidojās t.s. marginālā grupa. Tie bija cilvēki, kas kreisajām idejām bija pievienojušies vēl Latvijas Republikā 30. gados. Viņi bija izcietuši sodu par uzstāšanos pret K. Ulmaņa autoritāro režīmu un iesaistījušies padomju okupācijas režīma stabilizēšanas procesā 1940.–1941. gadā, ticēdami, ka veidos valsti, kurā valdīs vienlīdzība. Kā piemēru šeit var minēt E. Berklavu, kurš no Kuldīgas tipogrāfijas burtliča, 1940.–1941. gadā Latvijas Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes savienības (LĻKJS) CK sekretāra amata 1958. gadā bija sasniedzis Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieka amatu. Te var pieskaitīt arī V. Krūmiņu – 1946.–1951. gadā LĻKJS CK sekretārs, bet 1958. gadā LKP CK 2. sekretārs. Pēc J. Staļina nāves 1953. gadā šie cilvēki īstenoja "sociālisma celtniecības programmu" pēc savas izpratnes par sociālisma pamatu celtniecību, mēģinot ievērot ekonomikas zināmas līdzsvara prasības – lauku un pilsētu iedzīvotāju skaita līdzsvarošanu, darbaspēka ieplūšanas ierobežošanu atbilstoši infrastruktūrai. Šie cilvēki pēc 1959. gada tika nosaukti par nacionālistiem, kuri Latvijas teritorijā vēlas ierīkot "tīrasiņu latviešu rezervātu"⁷. Gan E. Berklavs, gan V. Krūmiņš, P. Dzērve u.c. tika izslēgti no partijas elites un pazemināti ieņemamajos amatos vai vispār izsūtīti no Latvijas PSR.

1959. gadā par LKP CK 1. sekretāru kļuva A. Pelše, kurš boļševiku partijas biedrs skaitījās no 1915. gada. Kopš 1941. gada A. Pelše bija LKP CK sekretārs propagandas un aģitācijas jautājumos. Spilgti izteikts J. Staļina politikas pārstāvis, kas dzīvoja zināmā nostalģijā. Iespējams, ka uzticība staļinismam bija saistīta ar vēlmi slēpt savu izcelšanos un nevēlamu radniecību – saimnieka dēls un emigrācijā dzīvojošs brālis. Arī zemākajos partijas līmeņos darbojās līdzīgi domājoši cilvēki. Labs piemērs tam ir notikumi Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūtā. Pēc LKP CK 1959. gada jūlija plēnuma īpaša uzmanība tika pievērsta ZA Ekonomikas institūta direktora P. Dzērves personībai. Viņš, pēc A. Pelšes un viņa domubiedru uzskatiem, bija vainojams "kļūdās ar šauri lokālu un nacionālistisku ievirzi"⁸. Tika pārbaudīta P. Dzērves līdzgaitnieku darbība, un 1960. gada 25. aprīlī sasauca Ekonomikas institūta partijas organizācijas slēgtu sapulci, kurā izskatīja K. Uskova lietu. Iemesls – K. Uskova lēmums pāriet darbā uz PSRS ZA Moldāvijas filiāli un konkursam iesniegtais raksturojums, kas it kā bijis izsniegts, pirms vēl "tur varēja norādīt, ka Uskovs ir aizstāvējis labējo oportunistu Dzērvi". P. Dzērves "labējais oportūnisms" izpaudās gan labvēlīgā Zviedrijas attīstības novērtējumā, gan

pašpārliecinātībā un vēlmē saglabāt Latvijas īpatnības, gan ierobežot industrijas attīstību Latvijā. P. Guļānu bija aizskāris tas, ka P. Dzērve tīšām “licis manīt” institūta darbiniekam Treijam, ka P. Guļāns “veic viņa personības pārbaudi”⁹

Partijas sapulce nolēma par partijas disciplīnas neievērošanu, savu kļūdu neatzīšanu un par labējā oportūnisma aizstāvēšanu Uskovam izteikt rājienu ar ierakstu uzskaites kartītē.

Pēc pāris dienām – 27. aprīlī šo pašu jautājumu izskatīja Latvijas PSR ZA partijas biroja sēdē. Šeit vēlreiz Ekonomikas institūta pārstāvis P. Guļāns mēģina izteikt pēc iespējas negatīvāku viedokli par K. Uskovu: “[..] prot radīt iespaidu, ka runā taisnību. Politiskā kļūda ir tā, ka aizstāv Dzērvi.”¹⁰ Disonansi šajā cīņā ienesa tas, ka P. Guļāns bija negatīvi novērtējis K. Uskova disertāciju, ko viņš pēc tam veiksmīgi aizstāvēja Maskavā un pat saņēma prēmiju. Zinātniskā konkurencē par ieroci tika izmantota partijiskā demagoģija. Partijas biroja lēmums – rājiens bez ieraksta uzskaites kartītē.

Tanī pašā dienā par K. Uskova personīgo lietu notiek ZA partijas organizācijas sapulce. Atkal kā “atmaskotāji” iestājas kolēģi no Ekonomikas institūta, norādot, ka visiem “jāzina Uskova īstā seja”¹¹. Tomēr šeit parādījās cits – daudz reālāks un pārdomātāks viedoklis. Vēstures institūta vecākais zinātniskais līdzstrādnieks A. Bīrons izteica neizpratni – kā var vainot cilvēku par to, ka viņš iesniedzis konkursam dokumentus, neprasot atļauju partijas organizācijai, it īpaši redzot, kāda nenormāla situācija valda institūtā. Šim viedoklim pievienojās Valodas un literatūras institūta direktors Sokolovs – “tie ir 10% politikas un 90% mietpilsonības, klaču un piekasišanās”. Abi runātāji nekādi nevarēja saprast, kā K. Uskovu, krievu pēc tautības, kurš dzīvojis Moldāvijā, uz Latviju atbraucis no Maskavas, var vainot “latviešu buržuāziskajā nacionālismā”¹². Sapulces lēmums – aizrādījums. Balsojuma rezultāti: 84 par aizrādījumu un 43 par rājienu.

Līdz ar to bija iezīmējusies cilvēku grupa, kas atbrīvojusies no ortodoksālā sociālisma un staļiniskajām dogmām, atdalot sevi no tiem, kurus Latvijā varētu pieskaitīt tā saucamajiem pelšistiem. Tomēr vēl Ņ. Hruščova t.s. atkušņa pēdējos gados “pelšisms” bija noteicošais. Situācija, bet ne uz labo pusi, mainījās, kad par LKP CK sekretāru kļuva A. Voss – cilvēks, kuram nebija sasaistes ar Latvijas Republiku un tās dzīvi pirms Latvijas inkorporācijas PSRS sastāvā. Šāda tipa cilvēkus varētu saukt par savdabīgiem PSRS “kosmopolītiem”, kuriem galvenais bija centra jeb Maskavas doto norādījumu un ekonomisko plānu izpilde un pārpilde, kas krasī atšķīra Latvijas situāciju kā no Lietuvas, tā arī Igaunijas. Šīs izmaiņas skar ekonomiku – industrijas pārmērīgo attīstību, tai sekojošo urbanizāciju un nacionālā sastāva izmaiņas par sliktu pamatnācijai. Līdz ar to notiek arī nacionālā sastāva izmaiņas vienīgajā valdošajā spēkā – LKP, kur pamatnācijas iedzīvotāju skaits nepārsniedz 30 procentus. Strauji pieaug nacionalitāšu

skaits, bet patiesībā tas nozīmēja vietējo nacionālo tradīciju straujāku iznīkšanu. No tā var secināt, ka vispārējā komandējošā sistēmā nacionālo republiku partijas elite varēja ietekmēt sociālekonomiskās plānveida sistēmas attīstības tendences.

Atsauces

- ¹ *Gusfield J. R.* Tradition and modernity: Misplaced polarities in the study of social change // *American Journal of Sociology*, 1967, vol. 72, pp. 351–362.
- ² *Heywood A.* *Political Ideologies*, 3rd ed. – Palgrave, 2005, pp. 130–133.
- ³ Turpat, 134. lpp.
- ⁴ *Работяжев Н. В., Соловьев Э. Т.* Феномен тоталитаризма. Политическая теория и исторические метаморфозы. – Москва: Наука, 2005, с. 137, 138.
- ⁵ *Laķis P.* Vara un sabiedrība. – Rīga: Zvaigzne ABC, 1997, 21.–23. lpp.
- ⁶ *Gore I., Stranga A.* Latvija – neatkarības mijkrēslis. Okupācija. – Rīga, 1992, 166. lpp.
- ⁷ Latvijas Valsts arhīvs, PA-819. f., 1. apr., 71. l., 185. lp.
- ⁸ *Padomju Latvijas Komunisti*, 1989, 5. nr., 82. lpp.
- ⁹ Turpat, 13. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 139. lpp.
- ¹¹ Turpat, 153. lpp.
- ¹² Turpat, 161. lpp.

Iлга Kreituse

The Role and Activities of the Latvian Political Elite after the July 1959 Plenum of the CC of the CPL

Summary

Even though totalitarianism practically does not exist any more, further discussions continue to rise regarding the theoretical research basis of totalitarian systems, as well as display of totalitarianism in different countries or even different theories. The qualitative division of the totalitarian system allows us to define the level of participation of particular political actors and evaluate their collective actions and responsibilities. This can be attributed to the evaluation of political course in the Latvian SSR in 1959.

At the end of the 1960s Joseph Gusfield proposed the idea that it was not just about the change of a simple authority establishment, but its gradual synthesis and amalgamation, when new elements entered the old institutions and further activities were determined by the capacity to become active or disappear in the new system. Precisely this modernist approach was used by many authors for further research of totalitarianism.

When studying totalitarianism, it is important to trace its leader interpretation regarding mass controllability problems. And this is the problem – how open is the controllable person and does he have any prejudices towards the proposed ideas.

In the 1920s, the Communist ideology had an important role in the formation of the Soviet regime, which created a new type of party. This party became the core of the Soviet political system. When Pēteris Laķis studied the power change in Latvia in the 1980s–1990s, he mentioned an example from 1987 regarding party supreme authority, when the KGB was relatively independent in its actions, but its direction was governed by the Communist Party.

After 1959 we can see a group of people in Latvia, who liberated themselves from the orthodox socialism and Stalinist dogmas, and separated from those, who could be adjoined to the so-called “Pelshists” (supporters of a Soviet Latvian politician Arvīds Pelše) in Latvia. However, in the last years of the so-called “thaw” initiated by Nikita Khrushchev, “Pelshism” was declining.

Nevertheless, the situation changed unfavourably, when Augusts Voss became the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Latvia. He was a man, who had no connections with the Republic of Latvia and its life before the incorporation in the USSR. This type of people could be called a peculiar kind of Soviet “cosmopolites”, who cared most about the execution and over-execution of instructions and economic plans received from the centre or Moscow, which made Latvia’s situation greatly different from that of Lithuania and Estonia. These changes affected the economy – industry, hyper development, subsequent urbanization and influx of immigrants from other Soviet republics had a strong influence on the native population.

Juris Ciganovs

Padomju ideoloģijas ietekme uz muzeju darbību Latvijā 20. gadsimta 40.–60. gados

Pēc Otrā pasaules kara Latvijas teritorija otro reizi nonāca Padomju Savienības okupācijas varā un, līdzīgi kā pārējās padomju okupētajās Austrumeiropas valstīs, arī Latvijā sāka valdīt padomju totalitārā sistēma. Šī sistēma bija saistīta ar tā sauktajiem sociālistiskajiem pārveidojumiem visās dzīves sfērās. Saskaņā ar “sociālisma celtniecības plānu” arī Latvijas PSR bija nepieciešams īstenot:

- lauksaimniecības kolektivizāciju;
- sociālistisko industrializāciju;
- kultūras revolūciju.

Kultūras revolūcijas – viena no sociālisma celtniecības plāna sastāvdaļām – mērķu un uzdevumu definējums Padomju Savienības Komunistiskās partijas dokumentos bija diezgan izplūdis un vispārējs. Principā tās galvenais definētais uzdevums bija “marksisma-ļeņinisma ideoloģijas iemiesojums dzīvē”, respektīvi, panākt, lai visi Padomju Savienības iedzīvotāji pilnībā pieņemtu padomju ideoloģiju. Šim mērķim izmantoja literatūru un mākslu, humanitārās zinātnes un izglītības sistēmu un, protams, arī muzejus.

Muzeju sistēmas reorganizāciju sāka jau 1940. gada vasarā – drīz pēc padomju okupācijas. 1940. gada 1. augustā visus Latvijas muzejus pasludināja par valsts muzejiem. Sākās muzeju sistēmas padomizācija, kas turpinājās pēc Otrā pasaules kara. Muzeju nozares pārraudzīšanu īstenoja 1945. gada septembrī izveidotā Latvijas PSR Ministru padomes Kultūrizglītības iestāžu komiteja, kopš 1953. gada – Latvijas PSR Kultūras ministrijas Muzeju, tēlotājas mākslas un pieminekļu aizsardzības pārvalde. 1957. gadā Latvijas PSR Valsts vēstures muzejā nodibināja Zinātniski metodisko nodaļu, kurai bija jānodrošina Latvijas muzeju darba metodiskā pārraudzīšana.¹ 1957. gada decembrī Latvijas PSR Kultūras ministrijas pakļautībā bija deviņpadsmit muzeju, no tiem septiņi valsts muzeji (Latvijas Valsts vēstures muzejs, Valsts Rīgas muzejs, Latvijas PSR Revolūcijas muzejs, Latvijas 18.–19. gadsimta lauku dzīves muzejs, Valsts latviešu un krievu mākslas muzejs, Valsts tēlotājas mākslas muzejs, Tukuma Valsts mākslas muzejs) un divpadsmit novadpētniecības muzeju. Vēl pastāvēja arī

citū resoru muzeji – Dabas muzejs, Medicīnas muzejs un J. Raiņa Valsts literatūras muzejs.²

Saprotams, ka padomju okupācijas vara jau no laika gala centās mainīt muzeju kā uzskatāmās vēstures rādītāju saturisko formu. Arī muzeju saturam bija jāatbilst “partijasajiem sociālisma celšanas atspoguļošanas kritērijiem”. Visas norādes uz “vecās, plutokrātiskās varas slavinājumiem” bija jālikvidē, tam modri sekoja padomju vara un Komunistiskā partija.

Jau 1940. gada oktobrī padomju vara likvidēja Kara muzeju – muzeju, kas atspoguļoja galvenokārt Latvijas neatkarīgās valsts izcīnīšanu un nodibināšanu. Šāda iestāde padomju varai nebija vajadzīga. Kara muzeja vietā okupācijas vara gribēja izveidot Revolūcijas muzeju, taču pirmajā padomju okupācijas gadā to nepaspēja (toties likvidēja Kara muzeja krājumus, daļu nododot citiem valsts muzejiem, daļu izvedot ārpus Latvijas robežām).³ Muzeju ekspozīciju un krājumu padomiskošana pilnā sparā turpinājās arī pēckara gados. Strikti noteica, ko muzeju ekspozīcijās drīkst rādīt un kas nebūtu vēlams. 1951. gada 11. septembra Padomju Savienības Kultūras ministrijas Muzeju pārvaldes priekšnieka V. Ignatjeva instruktīvi metodiskajā apkārtrakstā “Par muzeju iesaistīšanu cīņā par mieru, izmantojot propagandu” pavēles veidā izteikts vēlējums, ka tematiskās ekspozīcijas pēc formas jāiedala četros galvenajos blokos:

1. Padomju Savienība cīņā par mieru.
2. Tautu cīņa pret imperiālismu.
3. Vietējā novada darbaļaudis cīņā par mieru.
4. Biedrs Staļins – miera varenais nesējs.⁴

Tāpat ekspozīcijām bija jāatspoguļo amerikāņu un britu interventu zvērības Pilsoneņu kara laikā un jāatmasko šo interventu vietējie līdzskrējēji.

Tātad Latvijas muzeju ekspozīcijās galvenā uzmanība bija jāpievērš P. Stučkas Padomju valdības periodam 1919. gadā, tā saucamās sociālistiskās revolūcijas uzvarai Latvijā 1940. gadā un vācu–padomju jeb Lielā Tēvijas kara atspoguļošanai. Latvijas PSR galvenais muzejs – Valsts vēstures muzejs sāka gatavot ekspozīciju par Latvijas PSR sasniegumiem sociālisma celtniecībā. 1957. gadā Rīgā, bijušā Kara muzeja telpās, atvērta Latvijas PSR Revolūcijas muzeju. Padomju varas institūcijas uzreiz lika saprast, ka Revolūcijas muzejs būs viens no galvenajiem uzskatāmās aģitācijas ieročiem attiecībā uz padomju varas izcīnīšanu un tās sasniegumiem Latvijā. Jau tūlīt notika “ietekmes sfēru” sadalīšana starp Revolūcijas un Valsts Vēstures muzeju. Latvijas PSR kultūras ministra vietas izpildītājs Onufrijs Strods 1958. gada 9. janvārī rakstīja Valsts Vēstures muzeja direktoram Arnoldam Dukuram: “Ar LPSR Komunistiskās partijas Centrālās komitejas un LPSR Ministru padomes 1957. gada 27. decembra lēmumu “Par kultūras izglītības darba uzlabošanu” ir uzstādīts jautājums par nevajadzīga paralēlisma izskaušanu divu muzeju – LPSR Revolūcijas muzeja un LPSR Valsts Vēstures muzeja darbībā

un šiem muzejiem noteikts darbības profils: *LPSR Valsts Vēstures muzejam – no vissenākajiem laikiem līdz 1917. gadam, LPSR Revolūcijas muzejam – no strādnieku revolucionārās kustības pirmsākumiem līdz mūsu dienām.*⁵ Tika izdots arī rīkojums par Valsts Vēstures muzeja ekspozīcijas “LPSR sasniegumi sociālistiskajā celtniecībā” demontēšanu.

Īpašu vērību muzeju pārraudzītājinstitūcijas pievērsa tam, kā muzeji rādīja padomju varas veidošanās procesus Latvijā – bija uzskatāmi jādemonstrē Krievijas un krievu proletariāta vadošā loma padomju varas izcīnīšanā Latvijā. Tā, piemēram, par Cēsu novadpētniecības muzeja darbu Latvijas PSR Ministru padomes Kultūras un izglītības komitejas ikgadējā ziņojumā kompartijas Centrālajai komitejai bija teikts: *[..] Pilnīgi nepieņemami, ka Cēsu muzeja ekspozīcijā darbaļaužu cīņa pret apspiedējiem parādīta atrauti no krievu tautas cīņas pret patvaldību.*

Tāpat norādīts, ka vēl 1960. gadā Cēsu muzejā nav sociālisma celtniecības vēstures nodaļas un tādējādi muzejs nepilda savas saistības kā aģitators un propagandists.⁶ Jāpiezīmē, ka padomju okupācijas gados tieši muzejiem bija jāpilda sociālistiskās iekārtas pārākuma propagandētāja uzdevums sabiedrībā, it īpaši skolu jaunatnes vidū. Tieši darbs ar jaunatni bija akcentēts kā galvenais muzeju darbības veids, un jaunieši tika definēti kā galvenā muzeju mērķauditorija Latvijas PSR Kultūras ministrijas Kultūras un izglītības galvenās pārvaldes un Latvijas PSR Komunistiskās partijas Centrālās komitejas apkārtrakstos un vēstulēs muzeju vadītājiem. Tika atbalstīta skolu jaunatnes novadpētniecības pulciņu un lauku korespondentu (brīvprātīgie vēsturisko materiālu vācēji) tīkla izveidošana muzeju paspārnē. Protams, pētīt un vākt materiālus varēja tikai par tādiem vēstures periodiem, kas bija izdevīgi padomju varai, – 1905. gada revolūcija, P. Stučkas Padomju Latvija, 1940. gads, Lielais Tēvijas karš, sarkanie latviešu strēlnieki u.tml. Kā vienmēr, tika uzsvērts, ka muzeju speciālistiem, strādājot ar šiem jauniešiem – vēstures interesentiem, jāpanāk, lai viņi “mācās salīdzināt pašreizējo laikmetu ar aizgājušiem vēstures laika posmiem”, jeb, vienkārši runājot, šiem brīvprātīgajiem novadpētniekiem bija jāiemāca redzēt vēsture noteiktā, padomiskā garā.

Ko vēl Latvijas muzejiem vajadzēja eksponēt 50. gados, var spriest pēc diviem dokumentiem. 1953. gada 5. novembrī Latvijas PSR Kultūras ministrijas Kultūras un izglītības Galvenās pārvaldes priekšnieka Matīsa Edžiņa apkārtrakstā “Visiem muzeju direktoriem”, cita starpā, bija norādīts: *“Muzeju ekspozīcijās ir jālikvidē vājās vietas, vispirms sociālisma celtniecības nodaļās un 20. gadsimta ekspozīcijās.”*⁷ Apkārtrakstā “Visiem novadpētniecības muzeju direktoriem” teikts:

PSRS Augstākās padomes 5. sesijā PSRS Ministru padomes priekšsēdētājs Georgijs Maļenkovs ziņoja, ka muzeju uzdevums ir pašos pamatos uzlabot partijas un valdības lēmumu propagandu, rādot sociālistiskās celtniecības sasniegumus [..]

Tāpēc mūsu republikas novadpētniecības muzeju galvenais uzdevums ir uzskatāmi rādīt industrializācijas uzvaru, brālīgo republiku palīdzību mūsu republikai, ievērojami lielāku uzmanību kā līdz šim ir jāpievērš lopkopības attīstības parādīšanai. Ekspozīcijā ir nepieciešams atspoguļot, kā rajona kolhozi izpilda LPSR Kompartijas centrālkomitejas 8. plēnuma pasākumus lopkopības tālākai attīstībai. [...] Muzeju pienākums ir plaši propagandēt rajona kolhozos pielietoto kvadrātligzdu metodi kartupeļu stādīšanā, dārzāju dēstu audzēšanā kūdras un trūdzeses podiņos. Uz priekšu ekspozīcijā jābūt parādītai cīņai par labības kultūru, linu un cukurbiešu ražības celšanu.⁸

Pēc iespējas plašāk muzeju ekspozīcijās un izstādēs bija jārāda kolhozu saimniecības, dzīvojamo ēku, skolu, kultūras un izglītības iestāžu celtniecība, sevišķi tas tika uzdots novadpētniecības muzejiem.

Vēl viens padomju ideoloģijas uzspiests muzeju darbības virziens bija tā saucamā zinātniskā ateisma propaganda, kas obligāti bija jāveic muzejiem. 1955. gada 21. janvārī LKP CK Zinātnes un kultūras daļas vadītājs Viktors Krūmiņš rakstīja Latvijas PSR kultūras ministra vietniekam Jevgeņijam Meijam, ka [...] *centrālkomiteja ir ļoti neapmierināta ar Kultūras ministrijas darbu tieši muzeju jomā: novadpētniecības muzeji neko nav darījuši, lai nodrošinātu izstādes par reliģijas kaitīgo lomu cilvēces un sabiedrības attīstības gaitā.⁹*

Vēlāk līdzīgi pārmetumi neatkārtojās, jo vismaz atskaitēs gan valsts, gan novadpētniecības muzeji gari un plaši atskaitījās par to, kā cīnījies pret “reliģijas kaitīgo ietekmi”, veidojot gan izstādes, gan aģitācijas standus, gan arī lasot lekcijas dažādos darbaļaužu kolektīvos. Atskaišu tonis un muzeja vecāko kolēģu atmiņas liecina, ka šo kompartijas rīkojumu par cīņu pret reliģiju muzeju darbinieki uztvēruši ļoti formāli, lai gan jau 1953. gadā muzeja darba gada pārskata jaunajā paraugā bez atskaitēm par PSKP CK lēmumu propagandēšanas panākumiem izstāžu standos kā atsevišķs punkts tika iekļauta “zinātniskā ateisma propaganda”. Bija jāuzrāda, cik katrs muzejs atskaites gadā organizējis izstādes, propagandas standus, cik nolasītas lekcijas par šo tēmu utt.¹⁰ 1958. gadā ar LKP CK “svētību” tika proponēta ideja par Reliģijas un ateisma vēstures muzeja iekārtošanu atjaunotajā Pēteru baznīcā Rīgā.¹¹

Rezumējot jāsaprot, ka šī referāta uzdevums bija aplūkot padomju ideoloģijas galvenās pamatnostādnes muzeju darbā Latvijā; ārpus referāta ietvariem paliek LKP CK ideoloģijas sektora un Galvenās literatūras pārvaldes kuratoru darbs muzejos, kas ir nākotnes pētniecības uzdevums.

Atsauces

- ¹ *Leimane M.* Latvijas PSR muzeju izveidošana un darbība // *Muzeji un kultūras pieminekļi.* – Rīga, 1979, 5. lpp.
- ² Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 393. f., 1. apr., 316. l., 1. lp.
- ³ Stkāk sk.: *Fleija A.* Latvijas Kara muzejs 1916.–1941. // *Latvijas Kara muzeja Gadagrāmata.* – Rīga, 2000, 8.–15. lpp.
- ⁴ LVA, 678. f., 3. apr., 316. l., 6. lp.
- ⁵ Turpat, 393. l., 75. lp.
- ⁶ Turpat, 678. l., 4. lp.
- ⁷ Turpat, 316. l., 35. lp.
- ⁸ Turpat, 30. lp.
- ⁹ Turpat, 678. l., 7. lp.
- ¹⁰ Turpat, 316. l., 35. lp.
- ¹¹ Turpat, 393. l., 16. lp.

Juris Ciganovs

The Influence of the Soviet Ideology on Museum Activities in Latvia during the 1940s–1960s

Summary

After World War II the territory of Latvia was repeatedly occupied by the Soviet Union, and like in other occupied Eastern European countries, the Soviet totalitarian system was established in Latvia. The Soviet totalitarian system was involved in the so-called socialist transformation of all spheres of life. According to the “plan for building socialism”, the Latvian SSR was obliged to implement:

- Collectivization of agriculture
- Socialistic industrialization
- Cultural revolution

The goals and tasks of the cultural revolution, which were the constituent part of the plan for building socialism, were rather blurred and generalized. In principle its main task was “the implementation of Marxism-Leninism ideology”, i. e., the goal was to make all the Soviet citizens fully accept Soviet ideology.

The humanities, the educational system and, certainly, the work of museums served for attaining this goal. The reorganization of museum system started already in the summer of 1940, shortly after the beginning of Soviet occupation. On 1 August 1940 all the museums in Latvia were declared state museums. The Sovietization of museum system began and

continued after World War II. Monitoring of the culture sphere was realized by the Committee of the Institutions of Culture at the Latvian SSR Supreme Soviet which was formed in September 1945, and after 1953 by the Board of Museums, Fine Arts and Monument Protection at the Ministry of Culture of the Latvian SSR.

From the very beginning the Soviet occupation power strived to change the content of the museum collections and forms of demonstrating them. It was compulsory that the collections met the criteria of the reflection of building socialism. It was forbidden to display the pre-Soviet period in positive light and the Soviet and the Communist Party authorities kept a vigilant eye on the exhibits. The main attention in the expositions had to be paid to the reflection of the short period of Soviet rule in 1919, to the victory of the so-called socialist revolution in 1940 and the defeat of fascism in the Soviet-German or the Great Patriotic War. Special attention by the museum supervising institutions was devoted to the way how museums showed the processes of establishing the Soviet power in Latvia. The focus had to be laid on the leading role of Russia and the Russian proletariat in fighting for the Soviet power in Latvia. Another kind of Soviet ideology enforced the museum directors to fight against religion by spreading the so-called "scientific atheism propaganda".

Dorina Orzac

Adaptation or Transformation: the Dej Regime after 1960 in Romania

Together with the passing of the years, history often gains an apparent distinction of inevitability. After World War II, the long Soviet domination in Central Europe seems to suggest that no other result would have been possible. The consolidation of the Communist regime and its perception as being wholly of Stalinist origin was immediately interpreted as an unstoppable process that derived directly from the present international general conditions and from the disposing of the Soviet military forces.¹ This process is certain to have been a gradual and a complex one, as well as the relations between Moscow and the capitals of Eastern Europe.

When it comes to Romania of the 1960s, the main aspects that draw the attention are those related to the new direction given to external policy, especially by the adoption of an opposition against the USSR, both internationally as well as in the Eastern block. But was it about a real change of direction of the regime from Bucharest or just a re-adaptation of the Stalinist structures to a new political context, searching the previously refused legitimacy and which had exclusively counted on the support of the Soviet structures and institutions?

On the one hand, trying to give an answer to this question that has raised real debates in the Romanian historiography, but on the other hand being aware of the vastness of the scientific step, we will focus only on some aspects that mark out this step and prove the duality of the Communist policy.

We intend to analyze the redefinition of the internal policy of priorities of Dej's regime, after 1960, starting from the assumption that he speculates to fulfill two very important aspects: to get legitimacy both for himself and his team and internal legitimacy for the Romanian Workers' Party (RWP). We consider that these two desiderata must be subordinated to the whole process of autonomy initiation that "search behavior"² that transformed the group of people in office, seen as spokesperson of external policy, in champions of autonomy as related to the imperialist center³.

In order to accomplish them, Dej (the First Secretary of the RWP in 1945–1965) draws up and practices a strategy aiming at two action plans:

1. Internally, the new policy is characterized by a patriotic speech that exacerbates the Romanians' anti-Soviet feelings⁴ and assigns the Romanian leaders "the main actors of the Communist movement"⁵. It is also characterized by a commitment to a complete policy of industrialization.⁶ That must be seen not only from the RWP's perspective of offering Romania a position similar to Czechoslovakia's or the DRG's inside CEMA or from the desire to be opposed to the Soviet vision about the socialist economy. It must be seen also from the perspective of the promoting of the Leninist ideas, at the time when, on the contrary, the accent in the Eastern block was on the development of the branches of the light industry, the slowing down of the rhythm of industrialization and the diminution of the Soviet support for investments in the heavy industry. The cultural and social policies actually aimed at the destruction of the completely social category, of the ethnic homogeneity and at the annihilation of the local identities and specificity.

2. Externally, we can notice a strengthening of the relations with the West, Yugoslavia and China and the perpetuation of opposition in the relations with the USSR.

Starting from this reality, the attempt to establish a new direction in the approach of the external relations presents a special interest and at the same time it often raises contradictory opinions concerning the causes that determined this change the way the new attitude materialized, the changes that occurred both in the institutional and decisional mechanism, the reorganization of the relations among the members of the Soviet block, with the regional economic and military institutions that they were part of, the relations with the states of the imperialist block and with the international institutions. Romania's attempts of re-evaluation and re-positioning in the international relations are facilitated first by Moscow's change of attitude towards its satellites, especially after 1957. Meanwhile, in Romania, as well as in other states, "the door opened by Khrushchev to the autonomous developments of the satellite countries gave an impulse to the national ideas of reactions that had already captured the mind of the leaders of these countries".⁷

The partial separation from Moscow did not mean the giving up of the fundamental dogmas of the most intolerant Marxism-Leninism. Moreover, the Romanian Communists accepted reluctantly and opposed to the break initiated by Khrushchev. Aware of the aversion they inspired to a whole people, fearful of the possible outbreak of some internal revolts, of the incapacity of the Communist structures to build the Communist state according to the Stalinist pattern, of the poor results obtained in the collectivization and industrialization, the leaders from Bucharest did their best to divert the course of the debates provoked by the denunciation of the cult of personality and to build a new identity closely related to the people's aspirations. Not only did they need it to realize a policy of real autonomy against the USSR, but also to block Moscow's eventual intervention in the adoption of some measures of internal liberation and modernization. Even though

they would legislate similar measures after the 1960s, the population had to perceive them as consequences of the policy initiated by the RWP, not as consequences of the interventions coming from Moscow.

In the meantime, certain members of the political elite (Maurer, Bârlădeanu) speculated the aversion against the USSR, since it was a necessary condition to draw up an institutionalized policy of the party and to keep its members loyal.⁸ In fact, Dej *capitalized*⁹ Khrushchev's internal loss of authority, the two military block *délantes*, to ensure a proper way for Romania, meaning a re-affirmation of the venerable Stalinist strategy. Thus, according to the Communist credo, Romania's national interest, to which the mechanism of elaboration and implementation of the internal policy was subordinated, was the safeguarding of the regime, of the Communists' presence in office (in a Stalinist variant). This presence had to be legitimated by the people's support, not by the Soviet authority.

The idea is also backed up by Ion Rațiu (historian and member of Romanian dissidence) who claims that "the Romanian Communists' policy is only a means of keeping their political functions and their role in the state and not of bringing qualitative changes in Romania's statute."¹⁰ The outbreak of the conflict is not a result of the Romanians' desire to impose a new model of development, but on the contrary, because the Russians wanted to prevent them from applying the classical Marxist pattern, too.¹¹

The objectives Khrushchev aimed at during the three Congresses of the CPSU and the new statute that he envisaged for the CEMA, of which he wanted to make a supranational institution, raised difficulties for the group in office, in Romania. In December 1959, during CEMA session in Sofia, after exploring the ground (inventory of all the available products in the Communist block, the list of the essential needs of each country for a greater harmonization and specialization of production), the Soviets presented a report of specialization and development. Romania was not mentioned among the countries that were to enjoy an accelerated rhythm of industrialization during 1960–1965.

Moreover, according to the report presented in June 1962 at Moscow, "The basic principles of the division of labor in the socialist countries", Romania was to develop mainly agriculturally, becoming a provider of agricultural products for the other Communist countries. This contradicted the five-year plan proposed at Bucharest and that foresaw the massive industrialization and the complete collectivization of agriculture. In fact, starting with 1960, worried about the signals coming from Moscow, three important Congresses were held in Romania: the Romanian Workers' Party in late June, the Union of Working Youth in August and the Trade Unions in October, all of them devoted largely to stimulating mass approval for the next six-year economic plan, which is described as a last stage in the complete socialization of the country. Although the regime relaxed in no way its hold over the behavior and thoughts of its captive people, a reduction of consumer prices, higher wages for favored elements, a perceptible increase in the availability of basic

consumer staples and a vigorous program of public housing were tangible evidences of some concern, particularly for the emerging technical and managerial class who was to carry out the rapid industrialization of the country.¹²

As part of the new economic plan, the accent was no longer on the development of those branches of industry that could be provided with raw material from the country, as it had previously happened, thus resembling more and more the first five-year plan.¹³ Then, just like now, the Communists were guided by the Stalinist conception that the economic development of a Communist country should start with the heavy industry – the car industry and the metallurgic industry. The slogan that was to be found in all the RWP's resolutions, in the theoretical directives and the speeches of the Party leaders, became the economic postulates the Party would identify with from now on. According to this, Romania had to achieve a rapid general industrialization, the Iron Works from Galati becoming the symbol of this action. The result of this process should have led to the abolition of the differences at the economic development level among the socialist countries. It should have led to the stoppage of the CEMA's aim of turning Romania only into a source of raw materials and it should have assured financial support from the USSR. However, when the Romanian leaders realized that neither the CEMA nor the USSR would support the industrialization plan, they decided to move on, searching for other financial sources, especially in the West.¹⁴

The second great objective that marked the period of 1960–1965 concerned agriculture. For fear of a new outburst of revolts, similar to those in Hungary and in Poland, the break in the action of collectivization in 1956, did not last long. In 1957 and especially in 1958, the process of collectivization was taken again with even a greater impetus, backed up by a campaign of “revolutionary vigilance” (arrests, deportations, murders) that would increase the number of political prisoners over 6362 in only five months.¹⁵ In accordance with the March 1959 decree that stipulated the expropriation of all the lands that were not directly exploited by the owners, a fast rhythm of transformation from private property into a socialist or co-operative one started.

By the end of 1960, 81% of the territory were collectivized. In 1962, when the process stopped, 96% were collectivized.¹⁶ The people's state of mind played an important role too. Starting with 1958, when the opposition was suppressed in terror, when the Communists adopted the principle of “peaceful coexistence”, when the people in office from Bucharest were promoted more aggressively and enjoyed a powerful position internationally, the resistance of the rural population became weaker and weaker. Depression enhanced the villages, thousands of activists, propagandists and controllers invaded the villages. The Militia and the Security sent their agents to arrest all those who would have opposed.

The Supreme Council of Agriculture, functioning territorially with the help of the local, regional and district agricultural councils, replaced the old Ministry of Agriculture.

Their duty was to establish how much of the collectivization activities were carried out in reality and how much on paper, and to take measures to accomplish the Party assignments.

Not only by the action of “social engineering” did this diabolic and cynical party find cheap work force, obliging the former owners and their families, now expropriated, to move from village to town, but also by a propagandist process. It was meant to distract the public’s attention from the Party’s real face, to assure each person that the political system was invincible and indestructible. It aimed at directing all the frustrations and dissatisfactions against the USSR, at creating the feeling that once the Soviet supporters (Pauker, Luca, Georgescu) were banished from the Party – though this had happened years before, under different circumstances – it would act exclusively for the citizens’ benefit. This was meant to guarantee that the “change” of the Party represented the real credo of the Romanian Communists, and that everything that had happened so far was because of some external agents.

Leonte Răutu, leader of the propaganda apparatus, knew how to use the new thesis put forward at the November–December 1961 plenum of the RWP, in order to develop a new image of the history of the Romanian Communism, history impregnated with the myth of the national roots of Dej’s group.¹⁷ Exploited with great ability, this myth will function between 1962–1964 as an ideological support of the new orientation in the relations with Moscow, a continuously repeated motif in all the Romanian leaders’ articles and speeches, leaders who imagined themselves the owners of all the traditions of the people’s patriotic fight.¹⁸

As the foreign diplomats at Bucharest noticed, the measures taken by the authorities contradicted everything that the previous regime had represented. However, they also indicated a different approach of some aspects of the public life. The Americans noted that it had come to the Department’s attention that the Romanian Government had taken several steps which, although unconnected, might represent the carrying out of a revised policy or policies. There is a mention of a meeting of the Institute of History of the RPR Academy of Sciences and a newspaper article (*Scînteia*, 30 November) commemorating the twenty-fifth anniversary of the assassination of the internationally-known Romanian historian Nicolae Iorga; the announcement that the winter school holidays would commence on 23 December instead of after Christmas as in the previous years; the publication of the obituary of Janos Vasarhelyi, Bishop of the Reformed Church in Cluj and a Deputy of the Grand National Assembly; the change of the name of Stalin City and eight of the country regions back to their historic names; the adjustment of the territorial boundaries of the Hungarian Autonomous Region in a way which appears fairly clear to violate the ethnic principle and the removal of the constitutional basis on which the Region was originally founded.¹⁹ By 1965 other

measures would have been taken; cultural institutions founded between 1945–1948 such as Gorky Institute or the Romanian-Soviet Institute were closed; the Romanian names of the streets, institutions, buildings were changed back to their historic names; the institutions abolished in the 1950s were re-established. A revival of the nationalism promoted by the State started; articles blaming Russia's and the USSR's injustices regarding Romania were published.

However, these actions occurred only after Dej had gained complete authority in the Party. Dej's team was in complete command of the Politburo, Secretariat and Central Committee. Dej, Chivu, Apostol, Bodnăraș, Moghioroș, Ceausescu were joined by Maurer and constituted the core of the industrially and nationally oriented Politburo. The Central Committee was significantly enlarged from 92 to 110 full and candidate members. It included an unusually large number of technocrats and professional and intellectual cadres dedicated to the attainment of Dej's goal.²⁰

The same policy of cadres was wanted inside the Party. Without offering decisional powers to the newcomers (except Maurer, who, however, had been previously active in the Party, the Politburo remained unchanged), the April 1962 plenum established the criteria, the social categories and the level of education for those who wished to join the Party. Thus, in some backward regions more than 90% of the workers joined the Party²¹. From now on, attention will be paid to peasants, intellectuals and elitist engineers, taking into account the Romanians' correct representation, in comparison with the percentage of this nationality in the given area.

All these developments after 1960 have apparently led the people to believe that Gheorghe Gheorghiu Dej was working out a new policy of the RWP. Behind all this there was "another truth." They painted the Party and the regime created by it in national colors, preserving unchangeable the ideological, political, social, and economical basis of the system. They did not transform, they adapted politics to a new context, consolidating both the personal and the Party power. The national Communism, as suggested by Dej, implies the existence of two ways to follow: on the one hand, an international opening and dissociation from the protection of the USSR, and on the other hand, a complete internal seclusion. This kind of attitude is known as national Stalinism and not national Communism.²²

References

- 1 Naimark, N., Gibianskii, L. (1997) *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder (Colorado).
- 2 Jowit, K. (1971) *Revolutionary Breakthrough and National Development: the Case of Romania, 1944–1965*. Berkeley; Los Angeles, p. 199.

- ³ Tismaneanu, V. "Gheorghiu Dej and the Romanian Workers' Party; from de-Sovietisation to the Emergence of Nation Communism", in: *Cold War International History Project*, p. 1.
- ⁴ King, R. (1980) *History of the Romanian Communist Party*. Stanford, p. 135.
- ⁵ Tismaneanu, V. Dej and ..., p. 1.
- ⁶ Jowitt, K. *Revolutionary Breakthrough ...*, p. 202.
- ⁷ Tarau, L. (2005) *Între Washington și Moscova: România 1945–1965*. Cluj-Napoca, p. 347.
- ⁸ Jowitt, K. *Revolutionary Breakthrough ...*, p. 205.
- ⁹ Tismaneanu, V. (1995) *Fantoma lui Gheorghiu Dej*. Bucharest, p. 95.
- ¹⁰ Ratiu, I. (1990) *Romania de azi, Comunism sau independenta*. Bucharest, pp. 60–65.
- ¹¹ Georgescu, V. (1995) *Istoria romanilor de la origini pana in prezent*. Bucharest, p. 308.
- ¹² RG 59, Central Decimal File, 1960–1963, Box 1924, 19 February 1961, *Rumania in 1960*.
- ¹³ Ionescu, G. (1994) *Comunismul în România*. Bucharest, p. 358.
- ¹⁴ *Ibid.*, p. 345.
- ¹⁵ Deletant, D. (2001) *Teroarea Comunistă în România, Gheorghiu Dej și statul polițienesc, 1948–1965*. Iași, p. 212.
- ¹⁶ For more information about collectivization, see Iancu, G. (2000) *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative 1945–1962*. Cluj-Napoca; Ionescu, G. (1994) *Comunismul în România*. Bucharest; Dobrinu, D., Iordachi, C. (2005) *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949–1962)*. Iași.
- ¹⁷ Tismaneanu, V. (1998) *Arheologia Terorii*. 2nd ed. Bucharest, p. 103.
- ¹⁸ *Ibid.*
- ¹⁹ RG 59, Central Decimal File, 1960–1963, Box 1924, 19 January 1961, *Possible Changes in Policies by the Romanian Government*.
- ²⁰ Fisher-Galați, S. (1967) *The New Rumania: from People's Democracy to Socialist Republic*. Cambridge; London, p. 78, 79.
- ²¹ Maramures Branch of the Romanian National Archives, File PMR Baia-Mare, no. 31 from 1961.
- ²² For more information see Tismaneanu, V. (2005) *Stalinism pentru eternitate*. Iași.

Dorina Orzaca

Pielāgošanās vai transformācija? Deža režīms Rumānijā pēc 1960. gada

Kopsavilkums

Rumānija 20. gadsimta 60. gados uzmanību galvenokārt piesaistīja ar jaunās ārpolitikas virzienu, nostājoties pret PSRS gan starptautiskā mērogā, gan Austrumu bloka ietvaros. Vai tā tiešām bija Bukarestes režīma ārpolitikas virziena maiņa vai arī tikai staļinisko struktūru, kuras bija paļāvušās vienīgi uz padomju sistēmas un institūciju atbalstu, pielāgošanās jaunam politiskam kontekstam, tiecoties uz tām agrāk liegto leģitimitāti?

Autore analizē G. Georgiu-Deža (*Gheorghiu-Dej*) režīma iekšpolitiskās prioritātes pēc 1960. gada, pieņemot, ka viņš tiecīs īstenot divus ļoti svarīgus mērķus – iegūt leģitimitāti gan sev, gan savai komandai, kā arī panākt Rumānijas Strādnieku partijas (RSP) iekšpolitisko leģitimitāti. Autoresprāt, abi šie centieni ir jāpakļauj autonomijas procesam kopumā.

Lai īstenotu šos mērķus, Dežs (RSP 1. sekretārs no 1945. gada līdz 1965. gadam) izstrādā un īsteno divu rīcības plānu stratēģiju:

1. Ārpolitikā nostiprināt ciešākas attiecības ar Rietumvalstīm, Dienvidslāviju un Ķīnu, arī turpmāk nostāties opozīcijā pret PSRS.

2. Jauno iekšpolitiku raksturo patriotiskas runas, kas uzkurina rumāņu pretpadomisko noskaņojumu un Rumānijas vadītājus atklāj kā “komunistiskās kustības galvenos virzītājspēkus”. Vēl viena pazīme ir pievēršanās industrializācijas un kolektivizācijas politikai. Tas ir jāskata ne tikai kā RSP centieni nodrošināt Rumānijai līdzīgu stāvokli, kāds bija Čehoslovākijai, vai kā vēlme pretoties padomju viedoklim attiecībā uz sociālistisko ekonomiku. Tas ir jāuzskata arī ģeņinisma ideju virzīšanas kontekstā laikā, kad Austrumu blokā uzsvars bija likts uz patēriņa nozaru attīstību, industrializācijas tempu palēnināšanu un padomju atbalsta samazināšanu smagajai rūpniecībai. Kultūras un sociālā politika patiesībā bija vērsta uz veselās sociālās kategorijas iznīcināšanu, uz etnisko viendabību un vietējo identitāšu un tpatību nonivelēšanu.

Šajā periodā svarīga bija kadru politika. Nepiešķirot lēmējtiesības jaunpienācējiem (izņemot Maureru, kurš tomēr jau agrāk bija aktīvi darbojies partijā, Politbiroja sastāvs palika nemainīgs), 1962. gada aprīļa plenārā tika noteikti kritēriji, sociālās kategorijas un izglītības līmenis, lai uzņemtu partijā. No šī brīža uzmanību pievērsa arī zemniekiem, intelīgencai un elitāriem inženieriem, ņemot vērā rumāņu proporciju salīdzinājumā ar etniskās grupas procentuālo attiecību konkrētas teritorijas iedzīvotāju sastāvā.

Visas šīs tendences pēc 1960. gada acīmredzot atstāja uz iedzīvotājiem iespaidu, ka G. Georgiu-Dežs izstrādā RSP jaunu politiku, taču patiesība bija citāda. Rumānijas Strādnieku partija un tās radītais režīms tika ietērpts nacionālās krāsās, saglabājot sistēmas ideoloģisko, politisko, sociālo un ekonomisko pamatu nemainīgu. Politiku pielāgoja jaunam kontekstam, nostiprinot gan personisko, gan partijas varu. Nacionālais komunisms, kā izteicās Dežs, ietver sevī divus ceļus – no vienas puses, starptautisku atvērtību, taču norobežojoties no Padomju Savienības aizbildniecības; no otras puses, pilnīgu iekšējo noslēgšanos. Šādu attieksmi dēvē par nacionālo staļinismu, nevis nacionālo komunismu.

Anatoliy Rusnachenko

Ukraine from the mid-1950s to the mid-1980s: The Second among Equals or a Colony of the Empire?

The report is an attempt to look at the history of Ukraine in the above period through the totalitarian and imperialist paradigm, with concentration on the latter. Thus, I state that the USSR was a modern continental empire. The combination of both paradigms presents a challenge for the researcher.

But does the totalitarian paradigm fit for the research of the latter stage socialism? Discussion organized by the monthly “Krytyka” last year showed, that this paradigm remained suitable for scientific use even now, regardless of its strong critique.¹ Communism of the 1960s–1980s was such totalitarianism where three basic factors: the rule over the people, i. e. power, property and ideology was the monopoly of only one political party... a new class, as Milovan Djilas wrote, and before him, underground publicists had written at the time of the Ukrainian revolution of the 1940s.²

Decentralization of administration and management from the mid-1950s in some ministries promoted economic development of the country, technological revolution, and weakened terror. Terror as a tool of state policy was replaced by repressions. All other constituents of the system: the CPSU, KGB, militia, state property, media monopoly, militarism and imperialism had remained without particular changes. A new generation matured that was born under this regime and did not know another way of life. There was no need to use exceptional methods of Sovietization of the previous decades, because this generation perceived the existing regime as natural.

Thus far all administrative posts in the republic continued to be at the disposal of *nomenklatura*. Without party membership and loyalty to the authorities they were inaccessible. The number of the Communist Party officials varied, but never dropped below 10 000 persons. In 1970, 26 248 *apparatchiks* worked in different Party and Soviet organs of all levels.³ At this time the number of party members more than tripled. The Communist Party of Ukraine (CPU) had become the party of “white collars” instead of workers’ party, as the official doctrine declared: workers composed 57.3% of the total party membership in 1956 and 43.2% in 1985.⁴ Workers were rarely or not at all

elected to the bureau of the regional committee of the Communist Party, and if they were elected, they fulfilled purely representative functions. Since the 1960s a new class started to form with top level management closely tied up with the Communist Party and executive branch of the government and carrying out the industrial policy in its interests. A paternal system of government took shape that embraced all levels of officials. Commodity production became a part of the shadow economy. In Lvov region and Odessa underground and semi-underground industrial shops were organized. Of course, in Ukraine this type of the market economy was on a smaller scale in comparison with Central Asia or Georgia. People who were interested not in the Communist ideology but in their own well-being occupied key positions in the state apparatus. For the affirmation of official doctrines Communist Party control, KGB apparatus, censorship, aggressive propaganda were used. Specifically, books published in Galicia, Bukovyna and Transcarpathia before 1939, 1940, and 1945 accordingly, as well as books published before World War II in the USSR were withdrawn from libraries.⁵ Besides the strict censorship resolutions on ideological questions were passed by the Central Committee of the CPU limiting cultural and scientific access to the Ukrainian cultural and historic sources. For example, the Russian imperial historiography was accessible and cited in the USSR, but the works of the most prominent Ukrainian historian Mikhaylo Grushevskyi were unobtainable.

The KGB functions remained very important for the backbone of the political system, although the total number of its employees was halved after 1956.⁶ But their activities were directed against possible nationalist dangers for the empire: in Central, and especially in Western Ukraine KGB district departments were present almost in every district and bigger town. At the same time, in more colonized East and South Ukraine there was only one KGB department for 2–3 districts. An increase in the personnel of the republican KGB took place in 1970 and it was connected mostly with the appearance of the dissident opposition, gathering of political information. This system of power did not change until the end of the 1980s. I may say even so: Gorbachev's perestroika showed that a considerable part of the younger generation did not imagine themselves outside of the ruling party and strived to join it even in 1990.

Concerning the imperialist paradigm, I think that it is closely linked with the totalitarian one. Imperialism is the immanent quality of the left totalitarianism. This was also the estimation of the Ukrainian underground publicists in the late 1940s. Now I proceed from the definition of an empire, firstly by Michel W. Doyle: "Empires are relationships, formal or informal, in which one state controls the effective political sovereignty of another political society. It can be achieved by force, by political

collaboration, by economic, social or cultural dependence.”⁷ Alexander Motyl defines an empire as “more than a simple dictatorial multinational state, an empire is a highly centralized, territorially segmented, and culturally differentiated state within which centralization, segmentation, and differentiation overlap”⁸. The USSR was an empire according to both of these definitions. Its defined core or centre was Moscow and the Russian SFSR, peripheries were the non-Russian republics. The core contained elites who ruled and peripheries – those who were subordinated to the core. The elites in the peripheries governed on behalf of the core and fulfilled its orders.

The official recognizing by Moscow of the Ukrainian SSR as the second in the hierarchy of the Soviet republics took place in the mid-1950s and was strongly confirmed in 1979. This was related to the official commemoration of the Pereyaslav Treaty of 1654 and anniversaries of its conclusion. But this was part of a wider shift of policy in using national cadres at the top levels of the republican administration that was started by Lavrenty Beria in 1953. In the 1960s Ukrainians dominated among the leadership of the CPU and the republic as a whole. So, the next Sovietization/colonization was carried out by the natives themselves. On the other hand, many ethnic Ukrainians, persons born in Ukraine held a strong position in the Political Bureau of the Central Committee of the CPSU for some time, they were represented enough in the central executive bodies of the Soviet state in Moscow. Ukrainians were used as tools of colonizing non-Slavic republics giving them the possibility to serve for the empire even outside Ukraine and to acquire Soviet identity instead of Soviet Ukrainian identity, so that ethnicity was remembered only when some forms had to be filled. That is why in the early 1920s the CPU contained a miserable number of Ukrainians and in the discussed period Ukrainians made up 65–72% of the party members. But this percentage was always smaller than the number of Ukrainians in the population of Ukraine. Russians, on the other hand, were over-represented among the Communists of the republic. Another fact is of interest as well: Russians consisted 40% of the members of the CC of the CPU and 58% among leading administrative officials in 1971.⁹ The Ukrainian party organization only had the privilege of political bureau. Modernization stimulated appearance of solid strata of Ukrainian Soviet intelligentsia, gradual penetration of Ukrainians even in punitive bodies. Of course, this newly emerged intelligentsia was Ukrainian by name only. In fact, it was “sub-intelligentsia” that did not fulfil any civil role, but served the state.

The Ukrainian SSR was really the second in the Soviet Union according to all major demographic, industrial, agricultural criteria. But it was the second in administrative, not political sense. The first persons of the republican leadership were

appointed by Moscow. During Brezhnev's rule these persons had some degree of autonomy. Again, it was administrative autonomy only, and in previous years it was limited economic autonomy. Thus, there are no reasons to claim that the First Secretary of the CC of the CPU Petro Shelest (1963–1972) was a supporter of autonomy or representative of Ukrainian national Communism, or that his successor Volodymyr Shcherbytsky was centralist. The Ukrainian national Communism as a power structure was liquidated as deviation at the beginning of the 1930s. The Ukrainian origin of the majority of the republican elite did not introduce "the process of de-colonizing within the Soviet Union in the later stage of its existence," as Ben Fowkes maintains.¹⁰ He did not notice that the elite was territorial but not national. The Soviet leadership in Moscow did not acknowledge and rejected categorically any Ukrainian autonomy or cultural and language distinctions. At the meeting of the Presidium of the CC of the CPSU on 2 September 1965 it was stated, that in Ukraine too many people spoke Ukrainian, and too many signboards in Ukrainian were present, even in Sevastopol.¹¹ Member of the Politburo of the CC of the CPSU Mikhail Solomentsev stated at its meeting in March 1972, that the Ukrainian language was no more than distorted Russian.¹²

But it appears that behind the scenes Ukraine's representatives became more assertive in defending their republican interests, especially in the sphere of economy, opposed the assignment of republican resources for the development of Siberian regions. Even after the repressive actions against more outspoken Ukrainian dissidents, Petro Shelest continued to identify himself with Ukrainian cultural values and sought to come to mutual understanding with the republican cultural elite. In November 1966, he addressed the Fifth Congress of the Ukrainian Writers' Union and demonstratively asked the CPU for support in improving the position of the Ukrainian language and culture. Shelest also called on Ukraine's technical and scientific intelligentsia to speak Ukrainian at their working place. He encouraged the preparation of the USSR's first encyclopaedia of cybernetics in Ukrainian. This First Secretary of the CC of the CPU was proud of Ukraine's past, especially the period of the Ukrainian Cossack statehood, and under him there began revival of Ukrainian historical studies.¹³ He appointed also some liberal figures to the posts in the Central Committee. Of course, Petro Shelest was not a crypto-nationalist or even a democrat, as the Prague spring of 1968 demonstrated it.

But still in the CPU groups existed that did not take into account the national factors. Thus, not everything that Shelest and his team did in this sphere was understood or accepted by them. Eventually on Moscow's initiative and under pressure of the Dnepropetrovsk group or clique closely linked to Brezhnev who was Shelest's

adversary, Shelest was removed from the republican party leadership. Soon after that he was accused of “ideological errors”, serious mistakes and “biased evaluation of important historical events”. But the criticism of the Shelest book *Ukraino nasha radianska* (Our Soviet Ukraine, 1970), that was the basis of these accusations, was aimed less at the author than at the cultural and historical values that defined Ukrainian national identity.¹⁴

In May 1972 Volodymyr Shcherbytsky became the leader of the CPU's organization (and held this position until September 1989). His appointment was followed by extensive ideological purge and intensification of Russification. Shcherbytsky set tone by addressing meetings of the CPU in Russian; I never saw his resolutions on official documents other than in Russian. In October 1972, Valentin Malanchuk, hard-liner in national policy, was appointed the CPU's new ideological secretary with support of Shcherbytsky and Suslov and began his struggle with “Ukrainian bourgeois nationalism”. He remained in his office until the end of 1979. Under his supervision restrictions on the development of Ukrainian studies were drastically tightened, nationally minded persons were expelled from educational and cultural institutions.

Shcherbytsky himself faithfully served Moscow authorities. His views on internationalism are shown in the following abstract from his speech at a meeting of Kiev University's primary Party organization in October 1973:

To be an internationalist means to express feelings of friendship and brotherhood towards all people of our country and, first of all, towards the great Russian people, their culture, their language – the language of the Revolution, of Lenin, of international intercourse and unity. To be an internationalist means to lead an uncompromising struggle against nationalism, and in particular against the worst enemy of the Ukrainian people – Ukrainian bourgeois nationalism – and also against international Zionism.¹⁵

During the next years the regime intensified its efforts to obliterate national self-consciousness of the Ukrainians by creating a historical framework for the Russo-Ukrainian relations that would enhance further integration of Ukrainians into the Soviet empire. Thus, the main message of the 1979 celebrations of Ukraine's “reunion” with Russia was the historical inevitability of the eternal unity of the two peoples.¹⁶ Such unity was projected for the present and future by the Communist Party leaders. In the days of celebration of the 1500th anniversary of Kiev the analogy between the Soviet Union and ancient Kiev Rus' was underscored by allusions to the multinational composition of both states. Postwar Soviet historiography elaborated a “historical myth” to convince people of the superiority of “Great Russia”, of the lack of hostility between Russians and non-Russians, of the “fact” that territories inhabited by non-Russians were not

conquered territories, but joined to tsarist or Soviet empires only through “unions” and “reunions”; that agitation by the non-Russian nationalists against the empire went contrary to the wishes of the rest of the people who only desired unity with the Russian “elder brother”, and so on.¹⁷ At the same time a new myth was elaborated about the “Great Patriotic War” as an element uniting all the Soviet citizens regardless of their nationality. It was strongly supported by Shcherbytsky, himself a veteran of the war and local officials, many of whom were veterans of this war too.

But if we look at the place of the ethnic Ukrainians in their republic, the real situation would be different from official declarations. Proportion of Ukrainians in the local population decreased from 76.9% to 72.4% during 1959–1989. However, the percentage of Russian population in Ukraine at the given time increased to 60.14% or 4 265 thousand of people and the total number was 11 335 thousand,¹⁸ or 22.07% of the republican population. And what is more, this was not the result of demographic growth, but the result of migration. More than a half of ethnic Russians in Ukraine were born outside it, being migrants of the first generation. The majority of these migrants settled in the southern and eastern part of the republic, accelerating the assimilation of Ukrainians (in cities). Thus, less than a third of Russians living in Ukraine mastered the language of the natives. Such influx of Russians advanced Russification of South and East Ukraine and precipitated it in the central part, hampered the social mobility of Ukrainians. In 1959, a law on secondary education in the Ukrainian SSR was adopted, leaving the choice of the language of education in the hands of parents, so that the non-Ukrainians who did not wish to learn Ukrainian were allowed a free hand.

This law promoted Russification, because in the same school-year the majority of pupils at schools of all regional centres as well as in kindergartens chose to learn in Russian. Already in 1964 there were no Ukrainian schools left in such cities as Donetsk and Lugansk. Twenty-five years later, in 1989, the situation in this sphere was dramatic: no schools with Ukrainian as the language of instruction were to be found in Chernihiv, Kharkiv, Odesa, and Mykolaiv either. The proportion of Ukrainians attending 50 republican institutions of higher education dropped to 53% in 1965. No wonder that Ukrainians constituted only 48.3% of the total number of specialists with higher education in 1960. At the beginning of the 1960s less than a half of lecturers and professors in the institutions of higher education were Ukrainians. The number of Ukrainians attending 8 republican universities was 61% of all students here, and the lecturers-Ukrainians made up 56% of the teaching staff. A third of the teaching staff gave lectures in Ukrainian, the percentage of scientific and educational publications in Ukrainian was similar (in some universities – less than a third). No lectures in Ukrainian

were given at Kiev Polytechnic Institute, the biggest educational establishment in Ukraine.¹⁹ In 1989, in the institutions of higher education 5% of lectures were delivered in Ukrainian, in the majority of them – none. Transition from the Ukrainian to the Russian language of instruction had taken place quickly, especially since the 1970s. In the 1990–1991 school-year, the proportion of schoolchildren whose language of instruction in Ukraine's general education schools was Russian reached 51.3%; in urban areas – 68 percent.

The situation was not better with publishing of fiction, poetry, and books on science. Top-level officials in Moscow continuously criticized the republican committees and ministries for publishing only a small part of textbooks and books in Russian.²⁰ Actually in 1979 only 26.7% of the book titles were published in Ukrainian.²¹ Later the situation became even worse; thus in 1988, 18% of the book titles, or 3% of the total number of books were published in Ukrainian. Cinema films in Ukrainian nearly disappeared. Only the press continued to be published mostly in Ukrainian. World culture was digested by Ukrainians through the medium of the Russian language (as a rule) and the Ukrainian language became a low status language with no future role, left to die out in rural villages.

Only after 1966 the urban population of Ukraine outnumbered rural one. The fact that Ukraine reached modernity so late, a full decade later than the Russian Federation, pointed to major problems in urbanization. Urbanization is related to industrial development. Since major industrial investment decisions were the monopoly of the All-Union government, this meant that Ukraine suffered from discriminatory practices in the location of new plants and factories. As B. Kravchenko pointed out, by 1970 Ukrainians could still not be considered a fully modernized nation, because the number of Russians in the cities of Ukraine increased in roughly the same proportion to the number of Ukrainians.²² Thus, it led to competition among Ukrainians and Russians for better work, housing, education.

Therefore Ukraine (and Belarus too) became the republic where ethnic Russians felt most at home; in some respect they were perhaps even more comfortable in Kiev or Minsk than in Omsk or Sverdlovsk. From the Russian standpoint, Ukrainians and Russians were essentially the same *narod* (people). Russians in the Soviet Ukraine could hardly be considered a genuine national minority, only in a literal sense. The document of Russian nationalists "Word of Nation" stated in 1970: if Ukrainians put forward the question about independence, they must refuse from the Donbas and south regions, because their populations are highly Russified.²³

The problem was not simple domination of the Russian language and culture over Ukrainian, but social, political, economic domination of the Russian-speaking population

over Ukrainians – domination of the “first world” urban, modern Russian civilization over “the third world” Ukrainian village civilization.²⁴

This demographic, cultural and educational policy, the role of Russians (partly also other non-natives) in the last decades of “developed socialism” fully agreed with directives on the creation of “a new historical community of people – the Soviet people” (L. Brezhnev). Thus it can be said that the process of the formation of the Ukrainian nation was broken at the end of the 1980s. The formation of the nation was slowed down in a considerable part of ethnic Ukrainian territory in the Ukrainian SSR. On the other hand, success was achieved in the creation of the “Soviet identity”, as the next decade (after 1991) demonstrated.

By the end of the 1980s strongly Sovietized and Russified were the southern part of Ukraine and Donbas. The Donbas was the most advanced in economic and social sphere by Soviet standard of modernity, highly urbanized and industrialized, and had the highest percentage of Russians in its population. Besides Ukrainians living in Donbas declared more often than elsewhere that Russian was their native language. Pervasive Soviet modernization had formed there a kind of *homo sovieticus* to whom highly apolitical, non-civic, anti-national consciousness was characteristic. Therefore R. Shporluk asked: Was Donetsk the future of Ukraine?²⁵ It would be difficult to judge from distant future, but at this time, before the fall of the USSR, other factors were important. Two key points among them: the situation in Western Ukraine, where urbanization did not mean assimilation for the natives, and Kyiv’s turn into more Ukrainian capital, where people who registered themselves as Ukrainians became a majority. I must add that Central Ukraine was urbanized in a small degree also, and national self-consciousness of its population was Soviet Ukrainian in form rather than simply Soviet.

Summing up, Ukraine was governed by a strongly centralized Communist Party. Its economy was subordinated to All-Union ministries, $\frac{3}{4}$ of the republican industry were administrated from Moscow, 80% of all goods produced in Ukraine had no technologically finished cycle. At the same time, a substantial drain of capital affected the economic development of the republic.

The statehood of the Soviet Ukraine was formal and declaratively complete, the ruling regime was far from officially pronounced democracy. Realization of this fact impelled a small part of society to resistance. It took place in different forms, both legal (mostly) and illegal. The last showed in the activity of different underground groups, first of all in Western Ukraine. These groups put forward the question of Ukrainian independence. But the mainstream of resistance was actions of cultural activists who later turned into political figures: Vyacheslav Chornovil, Valentyn Moroz, and Mykhailo

Goryn'. Interestingly that more prominent persons of the movement did not come from Western Ukraine with its tradition of recent armed resistance, but from well colonized East: Ivan Svitlychnyi, Vasyl' Stus, Ivan Dzyuba. Dzyuba severely criticized national policy of the CPSU in Ukraine, formally – from the point of view of the national Communism – in his famous underground publication “Internationalism or Russification?!” (1965). The author wrote that this policy is deviation from Leninism as well as from pre-war practice of the Communist Party. The government answered by repressions and arrests. The arrests continued during the following next years and peaked in 1972–1973. In 1976, Ukrainian Helsinki Group was created headed by writer and war veteran Mykola Rudenko. The pressure of authorities caused radicalization of the movement. The underground publications' or semi-legal persons' demands for national liberation became common: beginning with appeals for democratization of the USSR to demands for secession from the USSR, condemnation of the KGB, banning of the Communist Party as non-national and totalitarian organization. Some dissident papers openly stated the imperialist nature of the USSR. The total number of the participants in the resistance movement vary from 1000 to 5000 persons. At the turn of the 1970s–1980s all active participants in the movement were sentenced to long terms of imprisonment.²⁶ Some of them died in GULAG camps under very suspicious circumstances even in 1985.

In my opinion, the only positive moment of this period was completed urbanization and mastering by Ukrainians all spheres of life and prevailing in them. To some degree, the situation in Ukraine resembled that of Latvia and partly also Estonia. The experience of Western Ukraine was closer to Lithuanian and Polish one. In both cases, different conditions of co-existence with/within empire affected the last years of living under Communism. The Soviet empire could not exist without Ukraine in the 1980s, as well as in the first half of the 20th century because it confronted culturally alien, economically backward but rapidly growing Muslim population in the south. Thus, the regime exerted all possible efforts to hold Ukraine in the USSR, but, as it turned out in 1991, without success.

Conclusions. The history of Ukraine from the 1950s to the mid-1980s can be looked through the totalitarian and empire paradigm. The traits of the first phenomenon preserved in the republic to the last days of the Soviet power. Totalitarianism was combined with imperialism. Ukraine was officially named and partly recognized as the second republic in the USSR. But it was the second in territorial-administrative meaning only, the second after the RSFSR. In reality, it was a colony of the Soviet empire, like other republics. The last years of Communist regime accomplished the republic's

modernization and urbanization, but as a rule on the basis of the Soviet Russian culture. Such way of modernization stopped the formation of the Ukrainian modern nation, instead the Soviet Ukrainian and Soviet identity were taught and consolidated. The imperialist government and its henchmen in Ukraine – the “new class” – consciously limited and suppressed manifestations of Ukrainian national identity. The Russification of Ukraine and Ukrainians were unprecedented. The members of the Ukrainian liberation movement at the end of the 1950s – early 1980s looked upon the USSR as an empire and the Ukrainian SSR as its colony. This statement is confirmed, in my opinion, in this report. Of course, the problem needs further investigation.

References

- 1 Conference “Soviet Totalitarianism in Ukraine: History and Heritage” (Institute of Krytyka, Ukrainian Research Institute, Harvard University, State Committee of Archives of Ukraine, Kiev, 2–6 September 2005).
- 2 Milovan, D. (1992) “Novyi klass”, in: *Lico totalitarisma*. Moskva, s. 198; Gornovyi, O. (1968) “SSSR – kraina najiorstokishogo gnoblennia i terory”, in: *Ideia i Chyn: Povna zbirka tvoriv*. New York; Toronto; Munich, s. 167–218.
- 3 Our calculation from: Centralnyi Derjavnyi Archive Gromads'kykh Ob'iednan' Ukrainy (Central State Archives of Civic Organizations of Ukraine, hereinafter – CDAGOU), 1/25/349/177.
- 4 *Ibid.*, 284/34.
- 5 *Literaturna Ukraiina*, 1994, 18 Sept.
- 6 Rusnachenko A. (1998) *Natsional'no-vyzvol'nyi rukh v Ukraini. Seredyna 1950-h – pochatok 1990-h rokov*. Kiev, s. 36.
- 7 Doyle, M. (1986) *Empires*. Ithaca, p. 45.
- 8 Motyl, A. (1997) “Thinking About Empire,” in: Barkey, K., von Hagen, M. (eds.) *After Empire. Multiethnic Russian, Ottoman and Habsburg Empires*. Westview Press, p. 21.
- 9 Shelest, P. E. (1995) *Da ne sudimi bedete...* M., s. 474, 475.
- 10 Fowkes, B. (1997) *The Disintegration of the Soviet Union: A Study in the Rise and Triumph of Nationalism*. New York, p. 81.
- 11 Shelest, P. E. (1995) *Da ne sudimi bedete...*M., s. 249.
- 12 *Ibid.*, p. 506.
- 13 Nahaylo, B. (1999) *The Ukrainian Resurgence*. London, p. 30.
- 14 Prokop, M. (1973) “Ukraina pislia Shelesta i samvydavu,” *Suchasnist* 13 (7–8): 179.
- 15 *Pravda Ukrainy*, 1973, 5 Oct.
- 16 Solchanyk, R. (1983) “Politics and the National Question in the Post-Shelest Period”, in: Kravchenko, B. (ed.) *Ukraine after Shelest*. Edmonton, p. 18.
- 17 Kuzio, T. (2002) “History, Memory and National Building in the Post-Soviet Colonial Space”, *Nationalities Papers*, 30 (2): 245, 246.
- 18 Skliar, V. (2005) “Zminy chysel'nosti ta natsional'nogo skladu naselenna Ukrainy (1959–2001)”, in: *Ukraina i svit: etnichni, naukovo-intelektual'ni ta osvritni vymiry*. Kiev, s. 170.
- 19 Chornovil, V. (1972) “Iak i scho obstoiue Bohdan Stenchuk”, *Ukrains'kyi visnyk* VI: 27.

²⁰ CDAGOU, 1/24/6001/39, 40.

²¹ Shkandrij, M. (1983) "Literary Politics and Literature Debates in Ukraine 1971–81," in: Kravchenko, B. (ed.) *Ukraine after Shelest*, p. 64.

²² Kravchenko, B. (1985) *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. CIUS, p. 181.

²³ *Archivi samizdata* 590: 18.

²⁴ Riabcuk, M. (2000) *Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapiznilogo nacietvorennia*. Kiev, s. 141.

²⁵ Szporluk, R. (2000) *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, p. xxix.

²⁶ See more about it in our cited book.

Anatolij Rusnačenko

Ukraina no 20. gadsimta 50. gadu vidus līdz 80. gadu vidum: otrā starp vienlīdzīgajiem vai impērijas kolonija?

Kopsavilkums

Referents caur totalitārisma un impērijas prizmu aplūko Ukrainas vēstures posmu no 20. gadsimta 50. gadu vidus līdz 80. gadu vidum. Totalitārisma pēdas Ukrainā palika līdz pat padomju režīma pēdējām pastāvēšanas dienām.

Referātā analizētas šādas padomju režīma īpatnības: "jaunas šķiras" izveidošana; Valsts drošības komitejas uzraudzības un cenzūras pakāpeniska pastiprināšana; Ukrainas Komunistiskās partijas kā PSKP vienota veselā darbība. Šajā gadījumā totalitārisma paradigma ir saistīta ar impēriko. 1954. gadā Ukrainu oficiāli pasludināja par otro PSRS republiku aiz Krievijas PFSR, bet salīdzinājumā ar citām PSRS republikām tāda tā bija tikai teritoriāli administratīvā ziņā. Patiesībā Ukraina bija padomju impērijas kolonija. Referātā tas tiek apstiprināts gan no varas orgānu pilnvaru, gan ekonomikas, bet īpaši no kultūras viedokļa.

Sociālisma pastāvēšanas pēdējā desmitgadē tika pabeigta Ukrainas PSR modernizācija un urbanizācija padomju stilā. Tā notika tikai uz impēriskās krievu un padomju kultūras bāzes. Šāda modernizācija noveda pie tā, ka tika apturēta mūsdienu ukraiņu nācijas formēšanās, kā arī zināmā mērā nostiprinājās ukraiņu padomju vai vienkārši – padomju identitāte. Kā sekas tam Ukrainas dienvidos un Donbasā, kur sovetizācija/rusifikācija notika triecientempā, iezīmējās reģionālās identitātes asni. Republikas iedzīvotāju vidū samazinājās ukraiņu tautības iedzīvotāji, palielinājās migrācija, sevišķi krievi, kas 1989. gadā bija vairāk nekā 22% Ukrainas iedzīvotāju. Augstskolās 1989. gadā apmēram tikai 5% lekciju tika lasīti ukraiņu valodā. 1990. gadā skolās ar krievu apmācības valodu mācījās vairāk nekā 51% skolēnu, bet pilsētās vairāk nekā 68 procenti. Lielajās pilsētās, kur iedzīvotāju skaits sniedzās pāri miljonam, izņemot Kijevu, vispār

nebija skolu ar ukraiņu apmācības valodu. Vēl sliktāka situācija bija ar daiļliteratūru, bet jo īpaši ar zinātnisko literatūru, teātri un kino. Ukraiņu valoda un kultūra kļuva par “trešās pasaules” valodu un kultūru. Impērijas valdība un tās ieliktņi Ukrainā pielika visas pūles, lai iznīcinātu vai pat nepieļautu ukraiņu identitāti. Kā piemērs tiek aplūkota Ukrainas Komunistiskās partijas ideoloģiskā sekretāra Valentīna Malančuka darbība. Neatkarīgi no hierarhijas sistēmā bargi sodīti katru – no Petra Šeļesta – Ukrainas Komunistiskās partijas 1. sekretāra līdz disidentiem pat it kā par nevainīgu vai atklāti paustu ukraiņu, nevis padomju ukraiņu identitātes izpausmi. Referātā minēti piemēri par to, kā Ukrainas KP CK sekretāra Petra Šeļesta (1963–1972) un Vladimira Ščerbicka (1972–1989) personība ietekmēja situāciju Ukrainas PSR.

Ukraiņu atbrīvošanas kustības dalībnieki uzskatīja PSRS par impēriju, bet Ukrainu – par tās koloniju. Kustība pastāvēja puslegālā un nelegālā (pagrīdes grupas) formā. Potenciāli svarīgi 1989.–1991. gada lūzumam bija arī grieķu katoļu baznīcas nelegālā pastāvēšana un atsevišķi streiki uzņēmumos.

Alfred Erich Senn

“Sport – ty mir”

Sport, you are peace. That is a noble thought featured at many Soviet sporting arenas in olden times. And we still hear that the “Olympic movement” promises a better life through healthy minds and healthy bodies.

In practice, however, sport becomes, among other things, an instrument of a government’s foreign and domestic policies. With the understanding that sports and politics are intimately related in virtually all societies, my subject here is the interplay of sports and politics in the Soviet system, as well as the function of sports competition not only as politics but also the function of sports as diplomacy by “other means.” “Sport, you are peace,” sounded like a pacifist slogan, but in the Soviet ideological arsenal, sport was a propaganda tool. Lenin was certainly not a pacifist.

Until the Americans announced their boycott of the 1980 Olympics, Soviet commentators repeatedly declared that anyone who tried to separate sports and politics was either a liar or a fool. In the last months before the Moscow Olympics, however, as the Soviet government attempted to weaken the boycott movement, the slogan *sport vne politiki*, sports without politics, dominated the pages of Soviet newspapers. My interest in this subject in fact dates from this time. I was then living in Moscow and *v odin’ prekrasnyi den’* after I had finished reading *Sovetskii sport’s* daily calls for *sport vne politiki*, I walked into INION and there was a sign: *Podgotovka XXII Olimpiiskikh igr i bor’ba protiv burzhuaznoi ideologii*, “Preparation for the XXII Olympic Games and the Struggle Against Bourgeois Ideology.” I decided then and there to study this subject.

To begin with, we have to distinguish mass and elite sports. Mass sports, physical education and physical training, are vital for maintaining a healthy society in the modern urbanized world. The Soviets instituted the GTO medal, Ready for Labor and Defense. Healthy young men and women were better, more productive workers, and of course better soldiers. A healthy population, moreover, would drain less money from the government in health services. Traditional workers’ sports emphasized just such activity, favoring coordinated, mass activity, ranging from gymnastics and weightlifting

(*tiazhelaia atletika*) to cycling and nature walks. These are mass, non-competitive sports, stressing physical and mental fitness.

In the early Soviet years, some theorists were outspokenly against competitive sports. That, they argued, would produce elite athletes, and “elitism” was contrary to the philosophy of “workers’ sport.” But in practice, the competitive spirit prevailed rather easily. As the Soviet teams began to play international “friendlies,” winning became more and more important, and the Soviet authorities scornfully dismissed Western ideas of “amateur athletics,” openly rewarding their champions with money, cars, and even guns. When Moscow decided to join the Olympic Games in 1951–1952, it continued its system of rewards, although it had to disguise the practice in order to satisfy Avery Brundage and the International Olympic Committee.¹

Elite sports, “big sport,” are my concern here. In the Soviet system, the two major sports organizations were SKA, the sports club of the army, and Dinamo, the police team. The ancestor of SKA, *Vsevoluch*, came into being to help the military at the time of the Civil War. Feliks Dzerzhinsky, the first head of the Cheka, founded Dinamo in 1922. In the mid-1920s, Dzerzhinsky responded to the “goods shortage” in the Soviet Union by producing sporting goods and equipment in labor camps. Until Stalin’s death, the Dinamo organization accordingly dominated the Soviet sporting goods market.

Other sports organizations developed under the structure of Soviet trade unions. As a result of these mixed foundations, even in the 1980s, three lines of authority competed and had to cooperate in the administration of Soviet sports: the Ministry of Defense, the KGB, and Goskomsport, the State Sports Committee. The strongest single club in the structure, the Moscow Central Army Club, or CSKA, simplified the process a bit by developing “superteams” in basketball and in ice hockey. Because the army football club had committed a major political error in losing to Tito’s Yugoslavian team in the 1952 Olympic competition, Stalin punished it, and CSKA never had a chance to develop a superteam in football. Moscow Dinamo, on the other hand, could claim to have won the first Soviet championships in basketball, football, and ice hockey.

The examples of Stalin’s and Dzerzhinsky’s interventions into sports emphasize the fact that in the Soviet system, individual Communist Party leaders could play major roles in the development of Soviet sports. The elite sports programs received their basic income from above rather than from gate receipts or donations. In 1984, when I asked the head of Spartak organization about his budget, he shrugged his shoulders and declared that when he needed more money, he would ask for it and receive it.

The three most popular sports in the Soviet system were football, ice hockey, and basketball – in that order. It would seem that Politburo members were almost always

soccer fans. (I strongly recommend Nikolai Starostin's memoirs as a useful introduction to studying the interrelationship of Politburo members in Stalin's time.²) Brezhnev, on the other hand, was particularly a fan of ice hockey, and in his day the hockey establishment received favorable attention.

The mention of ice hockey of course opens the discussion of the place of the Baltic in the Soviet sports program. When the Soviets occupied the Baltic area, they came into possession of athletic facilities and athletes of a sort that the Soviet system had previously lacked. All Latvians, I presume, are well aware of the significance of the ice arena in Riga and the importance of the Riga Dinamo hockey team. As of 1945, the Soviets had little experience with what was then called "Canadian hockey"; they played "Russian hockey," with a ball rather than with a puck. Since the Soviet Union was now preparing to join the Olympic Games, the Soviet sports leadership – and the Central Committee of the Communist Party – insisted on sending strong teams and athletes in every Olympic sport. Accordingly, the Soviet sports administration paid considerable attention to developing ice hockey. They changed the name of the Olympic sport from "Canadian hockey" to "hockey with a puck" and Russian hockey became "hockey with a ball." In preparation for the first official tournament in 1946, Latvians organized seminars in Moscow on the sport, and in all, the Soviet program received considerable help from the Latvians and the Czechs.

That first championship, played over six weeks in December–January 1946–1947, divided the twelve participating teams into three divisions; each playing three games in the first round. There were three Baltic teams, each in a separate division: Dinamo Riga, Dinamo Tallinn, and Dinamo Kaunas. Dinamo Riga won two of its games, Kaunas one, and Tallinn lost all three. As Muscovites proudly noted, although the Baltic skaters had been playing the sport for years, the "three musketeers" from Moscow – the army club, Dinamo, and Spartak – won their respective divisions, and Dinamo Moscow became the first Soviet ice hockey champion. Dinamo Riga won the consolation championship. Nevertheless, at least one authoritative commentator declared that the Muscovites must particularly study the play of the Latvians, and Dinamo Riga of course remained a Soviet hockey power.³

CSKA eventually assumed the role of the superteam in Soviet hockey, but I cannot resist here noting the Soviet hockey playoffs of 1988: Dinamo Riga defeated Dinamo Moscow in the semi-final series and then faced CSKA for the Soviet championship. This in itself caused hardship for CSKA, because anticipating that two Moscow teams would be in the finals, it had made no plans to travel to Riga. As one CSKA player complained, "The team had simply never traveled under such conditions to a game. [...] I still do not know how a trade union team would get to Riga on time; we had to fly on our army plane."⁴ The Latvian team, moreover, shocked CSKA by splitting the two

games in Riga, but when the series moved to Moscow, CSKA reestablished its position and prestige. The Latvians, however, had frightened the Muscovites.

Basketball was another sport in which the Soviet authorities welcomed Baltic players into their system. Latvia had won the first European basketball championship in 1935 and the Lithuanians won the next two championships, in 1937 and 1939. (Latvians and Lithuanians were in fact involved in heated basketball rivalry, but that is a subject I have to let pass here.⁵) For the 1939 championship in Kaunas, the Lithuanians built the *Sporto hale*, and after 1945 this building was the only one in the entire Soviet Union built specifically for playing basketball until the opening of Luzhniki stadium in Moscow in the early 1950s.

Baltic basketball players were prominent on the Soviet national team as the Soviets began competing internationally. In a basketball tournament of cities in March 1947, Moscow won, while Kaunas was second, Riga fourth, and Tallinn fifth. When the Soviets won the European basketball championship in 1947, their team included three Lithuanians and an Estonian. There were four Lithuanians on the Soviet basketball team in the Helsinki Olympic Games of 1952. Soviet sports historians, of course, never publicly mentioned that Latvia and Lithuania, as independent states, had won the first three European championships; they usually began any listing with the fourth championship, the first one that the Soviet Union captured.

A provocative question arises, however, in connection with the participation of Baltic athletes on those first Soviet “select” or “All-Union” teams, the *sbornye*, in the Stalin years. Let me first lay the groundwork for the question.

In the latter days of the Soviet Union, Latvians and Lithuanians obviously took pride in the accomplishments of their athletic teams; in the 1990s, a Lithuanian sports official, with intense feeling, told me, “*Žalgiris* – that was Resistance!” But one statement like that cannot of course constitute historical fact. In one of his memoirs, Algirdas Brazauskas, the First Secretary of the Communist Party of Lithuania in 1988 and 1989, pictured the CPL as a focus of resistance to Moscow’s diktat. The Lithuanian sports organization *Žalgiris* came into being in Moscow in 1944 as part of the Soviets’ preparation for reoccupying the Baltic region and reorganizing life there. There was, moreover, partisan resistance to Soviet rule after World War II, lasting into the early 1950s, and I am convinced that this was a factor in the Soviets’ refusal to allow the International Olympic Committee to run the torch relay from Greece to Helsinki in 1952. This forced the IOC to direct the relay over the Scandinavian peninsula, a much longer route than through the Baltic republics.⁶

Out of this comes my question. Did participation in Soviet “select” teams in 1946–1953, at the time of partisan resistance at home, constitute “collaboration” with Soviet rule? In post-Soviet times, historians and politicians rather freely wield the terms

“collaboration” and “collaborator” – in my opinion, too freely. In the 1940s, Soviet officials made clear that participation in a “select” team, *sbornaia*, served as an endorsement of the system. In a commentary in 1948, *Sovetskii sport* declared that a Soviet champion “understands that his success, his glory, is first of all glory and greatness of his beloved Fatherland. Victories of Soviet athletes abroad are not individual victories but victories for the system of mass participation.” Soviet athletes were showing themselves “to be ardent patriots of the Motherland. [...] They know that their victories will still further strengthen the power and authority of their beloved Motherland.” In 1949, the newspaper declared, “Our athlete is fully aware that every new world record set by Soviet athletes, every new victory in competition with athletes of the bourgeois countries, shows millions of common people throughout the world the strength and superiority of the Soviet system.”⁷

In those final years of Stalin, the patriotic propaganda, the love of fatherland or native land, *otchizna* or *rodina*, as the propagandist felt on a given day, had, moreover, a crudely Russian and even Moscow centered tone. When the Soviet team, with two Lithuanians on it, won the European championship in Paris in 1951, *Sovetskii sport*’s correspondent wrote, “We sat in the bus and sang a song about Moscow. [...] In Paris we never for a minute stopped thinking about Moscow.”⁸ What did the Lithuanian athletes really think? I cannot say, but speaking out on their behalf Soviet officials and writers insisted that the athletes were endorsing the Soviet system. In this case, sport was a Soviet tool in its program to integrate the nationalities of the Soviet Union; Soviet officials always viewed sport as a tool in their program to integrate the minority nationalities in the USSR.

I do not intend here to try to define “collaboration.” Athletes playing for Soviet select teams harmed no one and as a result of their international competition in Stalin’s more paranoid days even ran the risk of being denounced for making contact with foreign athletes. But they contributed to a positive image of Soviet sports and strengthened arguments that the Baltic was thriving under Soviet rule. “Collaboration” tends to be more an emotional than a scholarly term in discussing life under Soviet rule. I would just say here that I consider the question of “collaboration” to be an infinitely complicated and sensitive problem in which *all* branches of society, including sports, have to be considered, not just one group or individual in isolation.

The first impact of Soviet rule, we might note, was actually to isolate the Baltic republics from outside competition as Moscow worked to establish its control of the region. When the USSR incorporated the three republics in 1940, the Soviet sports schedules had no space for adding them into their league competition, and therefore, cut off from the West, the three had to compete with each other. As an exception in October the Dinamo Minsk football team came to Kaunas for a match, which the Lithuanians won. The ceremonies were interesting: Before the game, the Belorussians cheered “Fizkultura,”

and the Lithuanians shouted, "Welcome." At the banquet after the game a Russian recited Lermontov's poem *Borodino*.⁹ A rousing star to Baltic participation in Soviet sport, but were the Lithuanian football players "collaborating" with the new regime?

In post-Stalin years, the position of the athletes changed. Soviet officials reacted sharply to signs of "bourgeois nationalism" in education and in the arts, but in sports, spectators, as well as athletes, had a unique opportunity to express their emotions. Going to sports competition could be a popular, liberating experience. In the 1980s, as Mikhail Gorbachev forced sports clubs to try to improve their receipts from the sale of tickets, he anticipated that because of their popularity, the clubs could support themselves and even cut down what some called "the ruble overhang," the excess of money in relation to the availability of consumer goods. However, attendance at sporting events throughout the Soviet Union was then actually falling.¹⁰ I am convinced that the growing popularity of rock concerts was diminishing the significance of sporting events as the place to let out popular emotions.

At any rate, in the post-Stalin years, sports nevertheless became an acceptable arena for acts of resistance. It was a great moment, for example, when Lithuanian athletes could wear a shirt saying just "Lietuva." For the Lithuanians, a basketball game between *Žalgiris* and CSKA constituted a battle between Lithuania and the Soviet military, if not against the rest of the Soviet Union. It is interesting to note that some basketball players, when given the choice, chose to play for *Žalgiris* rather than for the Soviet superclub. This was the case with Modestas Paulauskas, the captain of the 1972 Soviet Olympic gold medal team, and with Rimas Kurtinaitis, a guard for *Žalgiris* in the 1980s. Kurtinaitis played for CSKA when he did his military service, but once released from service, he returned to Lithuania to play for *Žalgiris*.

In the last years of the Soviet system, members of Soviet *sbornaias* had completely different images of themselves and of their place than athletes had had in Stalin's time. In 1987, for example, three Lithuanian basketball players played on the Soviet team that faced the *Milwaukee Bucks* of the NBA; they clearly understood themselves as Lithuanians first. Pictures in the American press showed the three of them sitting in public together apart from their team mates. As an amusing aside, there was a moment, as I was speaking with them, that I said something in Russian to another Soviet player standing nearby; one of the Lithuanians objected, exclaiming, "Don't speak to him in Russian, he is a Latvian!" Sport had become a tool for resistance to Soviet rule.

In the fall of 1988, the Latvians of course took the lead among the three Baltic republics in reviving a National Olympic Committee, but the manner in which Baltic sports broke away from the Soviet system lies far beyond the bounds of this presentation. Sport, however, had now become a tool for the Baltic peoples in their opposition to Soviet rule.

As an active force, sport can arouse great emotions and focus local and national pride, but it can also stimulate antagonism and controversy. Governments have found it a useful tool for foreign and even domestic policy. A friend who was director of training in the early days of the American Peace Corps, told me that he was amazed that newly emerging African countries asked for help to build soccer/football stadiums; but he soon understood that they were working at establishing national pride and identity. This was of course also the intention of the Soviet leadership, but sport is more a weapon than a warrior, a sword with two edges. Sports and politics are indivisible twins, and just as war is diplomacy by other means, sport can also be surrogate warfare,

An afterthought. At the conference in Riga at which I presented this paper, a commentator raised the issue of Soviet discrimination against Baltic athletes. The Soviet sports leadership, insisting that it was running all sports programs in the national interest, had felt free to make alterations in its "select" teams as it saw fit.

References

- 1 See Senn, A. E. (1999) *Power, Politics, and the Olympic Games*. Champaign, p. 100.
- 2 Starostin, N. (1989) *Futbol skvoz gody*. Moscow.
- 3 See *Sovetskii sport*, December 1946–January 1947,
- 4 Senn, A. E. (2005) *Sportsworld USSR – 1988*. Kaunas, p. 40.
- 5 See Senn, A. E. (2005) "Latvijas–Lietuvas basketbola krīze 1939. gadā", *Latvijas Arhīvs* 1: 70–75.
- 6 Senn, A. E. (1999) *Power, Politics, and the Olympic Games*.
- 7 *Sovetskii sport*, July 24, 1948, February 15, 1949.
- 8 *Sovetskii sport*, May 22, 1951.
- 9 Senn, A. E. (2004) *A Research Seminar in Black and White*. Kaunas, p. 158.
- 10 See Senn, A. E. (2005) *Sportsworld USSR – 1988*, Ch. I.

Alfreds Erihs Senns

"Sport – ty mir"

Kopsavilkums

Referātā aplūkota mijiedarbība starp sportu un politiku padomju sistēmā, kā arī sporta nozīme – tā ir diplomātija "ar citiem līdzekļiem". Padomju ideoloģiskajā arsenālā sports bija propagandas ierocis. Līdz pat ASV pasludinātajam Maskavas 1980. gada olimpisko spēļu boikotam padomju komentētāji apgalvoja, ka tie, kas mēģina atdalīt sportu no politikas, ir vai nu muļķi, vai meļi. Tikai olimpiādes boikota sakarā Padomju valdība atzina, ka sports ir ārpus politikas.

Padomju Savienībā tās pastāvēšanas pirmajos gados priekšroku deva masu sportam, fiziskajai izglītībai un fiziskajai attīstībai, bet elitārais sports tika noniecināts. Tomēr, iesaistoties starptautiskās sporta sacensībās, Padomju valdība pamazām sāka atteikties no "amatieru sporta" idejas. Padomju sistēmā ietekmīgākie sporta klubi piederēja armijai, milicijai un arodbiedrībām. Vēl pat 20. gadsimta 80. gados šīm trim ietekmes līnijām bija būtiska nozīme padomju sporta administrēšanā.

Trīs vispopulārākie sporta veidi PSRS bija futbols, ledus hokejs un basketbols (nosauktajā secībā). Ledus hokeja un basketbola attīstība PSRS sākās pēc Baltijas valstu okupācijas, jo tās rezultātā tika iegūtas sporta būves un atlēti, kuru agrāk trūka. Organizējot pirmo oficiālo ledus hokeja turnīru 1946. gadā, latviešu speciālisti organizēja seminārus Maskavā. Latvieši, kā arī čehi sniedza lielu palīdzību padomju hokeja attīstībā.

Baltiešu basketbolisti bija PSRS izlases komandas nozīmīga daļa, kad tā sāka uzstāties starptautiskos turnīros. Tomēr baltiešu sportistu piedalīšanās Padomju Savienības izlases komandā Staļina laikā izvirzīja jautājumu – vai laikā, kad Baltijā notika partizānu pretošanās, dalība izlases komandā ir uzlūkojama kā kolaborācija? 40. gados padomju funkcionāri skaidri norādīja, ka dalība PSRS izlasē stiprina padomju sistēmu. Bez tam padomju funkcionāri vienmēr uzskatīja sportu par instrumentu, kas palīdz integrēt mazākās nācijas padomju sistēmā. Tomēr kolaborācijas jautājumu nedrīkst uztvert vienkāršoti, tam ir dažādi aspekti, kas jāievēro, – arī tas, ka 40. gados baltiešu sportistiem nebija nekādu iespēju kontaktēties ar ārvalstu atlētiem, tādēļ nācās sacensties savā starpā vai ar citu padomju republiku sportistiem.

Situācija mainījās poststaļinisma periodā, kad sports kļuva par sfēru, kurā cilvēki relatīvi brīvi varēja izpaust savas "buržuāziski nacionālistiskās" emocijas. Sporta arēnas patiešām kļuva par nacionālās pretošanās vietu. Lietuviešiem "Žalgiris" basketbolistu spēle ar Maskavas CSKA bija kauja starp Lietuvu un padomju militaristiem vai pat pret visu Padomju Savienību. Lietuviešu basketbolisti, ja vien varēja izvēlēties, deva priekšroku "Žalgiris", nevis Maskavas superklubam. 80. gadu otrajā pusē baltiešu sportisti apzinājās gan savu lomu, gan savu vietu sportā pavisam citādi nekā viņu priekšgājēji Staļina laikā. Sports bija kļuvis par vienu no līdzekļiem, kā demonstrēt nacionālo pretošanos pret padomju varu.

**LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTU
BIBLIOGRĀFISKAIS RĀDĪTĀJS:
16.–20. SĒJUMS**

**BIBLIOGRAPHICAL INDEX
OF THE SYMPOSIUM OF THE COMMISSION
OF THE HISTORIANS OF LATVIA
(VOL. 16–20)**

Rakstu krājumi

16. **Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi** = Occupied Latvia in 20th century (1940-s): Research of the Commission of the Historians of Latvia 2004 / sast. Dzintars Ērglis; atb. red. Andris Caune. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2005. – 450 lpp.: il. – (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 16. sēj. = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; vol. 16). – Kopsav. angļu, latviešu, vācu val. – ISBN 9984-601-57-9.
17. **Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara: Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7.–8. jūnijs, Rīga** = National Resistance to Communist Regimes in Eastern Europe after World War II: Materials of an International Conference 7–8 June 2005, Riga / sast. Rudīte Vīksne; atb. red. Andris Caune. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006. – 287 lpp.: il. – (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 17. sēj. = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; vol. 17). – Kopsav. angļu, latviešu, vācu val. – ISBN 9984-601-34-x.
18. **Holokausts Latvijā: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā** = Holocaust in Latvia: Materials of an International Conference 3–4 June 2004, Riga and the Holocaust Studies in Latvia in 2004–2005 / sast. Dzintars Ērglis; atb. red. Andris Caune. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006. – 383 lpp.: il. – (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 18. sēj. = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; vol. 18). – Kopsav. angļu, latviešu, vācu val. – ISBN 9984-601-59-5.
19. **Okupētā Latvija 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi** = Occupied Latvia 1940–1990: Research of the Commission of the Historians of Latvia 2005 / sast. Dzintars Ērglis; atb. red. Andris Caune. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 507 lpp. – (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 19. sēj. = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; vol. 19). – Kopsav. angļu, latviešu, vācu val. – ISBN 978-9984-9921-8-1.
20. **Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados: Starptautiskās konferences referāti, 2006. gada 10. oktobris, Rīga** = Latvia and Eastern Europe in the 1960s–1980s: Materials of an International Conference 10 October 2006, Riga / sast. Rudīte Vīksne; atb. red. Andris Caune. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 227 lpp. – (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti; 20. sēj. = Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; vol. 20). – Kopsav. angļu, latviešu val. – ISBN 978-9984-9921-9-8.

Rakstu krājumos ievietotie raksti

Latvija Otrā pasaules kara priekšvakarā un padomju un vācu okupācijas laikā

1. *Ivanovs Aleksandrs. Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā.* – Summary: National Resistance in Latvia (1940s–1980s) in Latvian Historiography, p. 69-70 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [27.]–70. lpp.
2. *Ivanovs Aleksandrs. Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā.* – Summary: Historiography of the History of Latvia on the Change of Occupation Powers in Latvia, 1940–1944/45, p. 71-72 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [11.]–72. lpp.
3. *Pavlovičs Juris. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā.* – Summary: Change of Occupying Powers in Riga in Summer 1941, p. 233-234 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [205.]–234. lpp.
4. *Strods Heinrihs. Nacionālie un padomju partizāni Baltijā 1941.–1956. gadā: kopējais un atšķirīgais.* – Summary: The National and Soviet Partisans in the Baltic States (1941–1956): Similarities and Differences, p. 33-35 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [19.]–35. lpp.
5. *Zunda Antonijs. The Baltic States and Great Britain at the Beginning of World War II (1939–1941).* – Kopsav.: Baltijas valstis un Apvienotā Karaliste Otrā pasaules kara sākumā (1939–1941), p. 89-90 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [73.]–90. lpp.

Pirmā padomju okupācija (1940.–1941. gads)

6. *Stepens Ojārs. Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā (1941. gada 22. jūnijs – 8. jūlijs).* – Summary: Soviet Propaganda in Latvia at the beginning of the War between Germany and the USSR, 22 June–8 July 1941, p. 117-118 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [99.]–118. lpp.

7. *Zunda Antonijs*. **Lielbritānijas un Padomju Savienības abpusējās finansiālās pretenzijas un Latvijas zelts**. – Summary: Mutual Financial Claims between the UK and USSR, and Latvia's Gold, p. 98 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [71.]–98. lpp.

Holokausts

8. *Ezergailis Andrievs*. **Knowledge of the Holocaust in 1941**. – Kopsav.: Zināšanas par holokaustu 1941. gadā, 45.–48. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [38.]–48. lpp.
9. *Ezergailis Andrievs*. **Six Versions of the Holocaust in Latvia**. – Kopsav.: Sešas versijas par holokaustu Latvijā, 81.–82. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [65.]–82. lpp.
10. *Ērglis Dzintars*. **Holokausts Krustpils pagastā 1941. gada vasarā: Piejūtu un Smanu sādža**. – Zusammenfassung: Holocaust im Amtsbezirk Kreuzburg im Sommer 1941: Siedlungen Piejūti und Smani, S. 215–216 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [185.]–216. lpp.
11. *Lasmanis Uldis*. **Holokausts Jēkabpils apriņķa pagastos**. – Summary: Holocaust in the Parishes of the Jēkabpils District, p. 309–310 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [273.]–310. lpp.: il.
12. *Lasmanis Uldis*. **Holokausts Viesītes mazpilsētā**. – Summary: Holocaust in the Town of Viesīte, p. 272 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [239.]–272. lpp.: il.
13. *Rivošs Elmārs*. **Elmāra Rivoša atmiņas (fragmenti)** / no krievu val. tulkojis Raimonds Kaže; tekstu publicēšanai sagatavojis Grigorijs Smirins; komentārus sagatavojuši Grigorijs Smirins un Dzintars Ērglis // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [313.]–381. lpp.
14. *Ročko Josifs*. **Ebreju iznīcināšana Ilūkstes apriņķī 1941. gadā (vietējo iedzīvotāju atmiņas)**. – Summary: Extermination of Jews in Ilūkste District in 1941 (Recollections of the Local Residents), p. 61–62 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [49.]–62. lpp.
15. *Smirins Grigorijs*. **Rīgas ebreji nacistiskās okupācijas laikā (1941–1944)**. – Summary: Jews of Riga in the Period of the Nazi Occupation (1941–1944), p. 116–117 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [83.]–117. lpp.
16. *Stranga Aivars*. **Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā**. – Summary: Research and Memory of the Holocaust in Latvia, p. 30–32 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [13.]–32. lpp.

17. *Tomašūns Andris. Jelgavā nogalinātie ebreji: padomju un nacistu dati.* – Summary: Jews murdered in Jelgava: Soviet and Nazi Data, p. 183-184 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [162.]–184. lpp.
18. *Treīge-Treide Eva. Valdērpils ebreju kopienas liktenis un ebreju īpašuma ekspropriācija* / Eva Treīge-Treide, Ēriks Prokopovičs, Andis Jēkabsons. – Summary: Destiny of the Jews Community and Expropriation of Jews' Property in the Town of Waldērpils, p. 160-161 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [137.]–161. lpp.
19. *Urtāns Aigars. Ebreju tautības civiliedzīvotāju slepkavošana Kuldīgas apriņķī.* – Summary: Assassination of Jewish Civilians in Kuldīga District, p. 135-136 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [118.]–136. lpp.
20. *Vīksne Rudīte. Holokausts Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti.* – Summary: Extermination of Jews in Latvian Towns: Problems and Research Results, p. 235-236 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [217.]–236. lpp.

Vācu okupācija (1941.–1945. gads)

21. *Dreimane Inese. Sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām struktūrām Latvijā 1941.–1944. gadā.* – Summary: Women's Collaboration with Nazi Repressive Structures in Latvia from 1941 to 1944, p. 367-368 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [319.]–368. lpp.
22. *Feldmanis Inesis. Nacistu okupācijas politika Latvijā: izpētes rezultāti (ziņojums Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada 3. jūlija sēdē)* // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [503.]–505. lpp.
23. *Feldmanis Inesis. Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā (1941–1945): salīdzinošs raksturojums.* – Summary: Nazi Occupation Policy in Latvia, Lithuania and Estonia (1941–1945): A Comparative Description, p. 104-105 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [93.]–105. lpp.
24. *Feldmanis Inesis. Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes.* – Summary: German Occupation Policy in the Baltic (1941–1945): General Tendencies and Specifics, p. 132-133 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [121.]–133. lpp.

25. *Kangeris Kārlis*. **Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu.** – Zusammenfassung: Untersuchungen zum “Jahr des Grauens” während der deutschen Besatzungszeit: Geschichte zwischen Wissenschaft und Propaganda, S. 215-218 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [190.]–218. lpp.
26. *Kangeris Kārlis*. **Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1945).** – Zusammenfassung: Der Aufbau der Polizei in Lettland während der deutschen Okkupation (1941–1945), S. 316-318 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [278.]–318. lpp.
27. *Neiburgs Uldis*. **Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi.** – Summary: Diplomats of the Republic of Latvia in the West and the Central Council of Latvia during 1943–1944: Political Stance, Contradictions and Solutions, p. 391-392 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [369.]–392. lpp.
28. *Pavlovičs Juris*. **Okupācijas varu maiņa Zemgalē 1941. gada vasarā: Jelgavas apriņķis (1941. gada jūnija beigās – jūlija sākumā).** – Summary: Change of the Occupying Powers in Zemgale in Summer 1941: Jelgava District (end of June – beginning of July 1941), p. 151-152 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [134.]–152. lpp.
29. *Strods Heinrihs*. **Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs – 1945. gads).** – Summary: Persecutions of Soviet Activists in Latvia during the Years of Nazi Occupation (23 June 1941–1945), p. 203-204 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [106.]–204. lpp.: il.
30. *Strods Heinrihs*. **Literatūra un avoti par PSRS kaujiniekiem Latvijā 1941.–1945. gadā.** – Summary: Literature and Sources on USSR Combatants in Latvia, 1941–1945, p. 188-189 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [153.]–189. lpp.
31. *Zellis Kaspars*. **Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris).** – Summary: The Propaganda of Nazi Germany in the Occupied Latvia (June–December 1941), p. 276-277 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [235.]–277. lpp.
32. *Zellis Kaspars*. **Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā.** – Summary: Propaganda of National Socialist Germany in the Occupied Latvia, 1942–1943, p. 248 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [219.]–248. lpp.
33. *Zingeris Emmanuel*. **Reports on the Nazi Occupation in Lithuania Made by Lithuanian International Historical Commission.** – Kopsav.: Lietuvas Starptautiskās vēsturnieku komisijas sagatavotie ziņojumi par nacistu okupāciju Lietuvā, 36.-37. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 18. sēj. (2006), [33.]–37. lpp.

Otrā padomju okupācija (1944.–1990. gads)

34. *Ābelnieks Raitis. Nacionālā pretošanās kustība un padomju okupācijas represīvo iestāžu pret darbība Bauskas apriņķī/rajonā (1944. gads – 50. gadu vidus) / Raitis Ābelnieks, Aigars Urtāns. – Zusammenfassung: Die nationale Widerstandsbewegung und die Gegenmaßnahmen der sowjetischen Besatzungsmacht in der Umgebung von Bauska (von 1944 bis Mitte der 1950er Jahre), S. 405-407 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [356.]–407. lpp.*
35. *Ābelnieks Raitis. Nacionālās bruņotās pretošanās kustības īpatnības Bauskas apriņķī (1944–1950). – Zusammenfassung: Die Besonderheiten des bewaffneten nationalen Widerstandes im Kreis Bauska (1944–1950), S. 94-95 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [88.]–95. lpp.*
36. *Anušauskas Arvydas. KGB and the System of Society Control. – Kopsav.: Valsts drošības komiteja un sabiedrības kontroles sistēma, 77.-78. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [73.]–78. lpp.*
37. *Bambals Ainārs. Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1956). – Summary: Exterminator Battalions of the Ministry of State Security of the Latvian SSR (1944–1956), p. 320-322 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [277.]–322. lpp.*
38. *Bambals Ainārs. Lietiskie pierādījumi Latvijas PSR VDK krimināllietās – nacionālo partizānu vēstures avots (1944–1956). – Summary: Material Evidence and Documents in Criminal Cases of the State Security Ministry of the Latvian SSR as the Source of the History of the National Partisans (1944–1956), p. 176-177 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [154.]–177. lpp.*
39. *Bennich-Björkman Li. Between Resistance and Opposition: Developments after Stalinism. – Kopsav.: Starp pretošanos un opozīciju: pēcstalinisma laiks, 72. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [45.]–72. lpp.*
40. *Bergmanis Aldis. Latvijas PSR slepenā dienesta cīņa ar Latvijas nacionālajiem partizāniem 1953. gadā. – Summary: The LSSR Secret Service Operations against the National Partisans of Latvia in 1953, p. 123 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [116.]–123. lpp.*
41. *Bergmanis Aldis. Latvijas PSR Valsts drošības komiteja un sabiedrības ideoloģiskā kontrole (1965–1990) / Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte. – Summary: Role of the Latvian SSR KGB in the Consolidation of the Soviet Totalitarian Regime (1965–1990), p. 498-500 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [449.]–500. lpp.*

42. *Ciganovs Juris*. **Padomju ideoloģijas ietekme uz muzeju darbību Latvijā 20. gadsimta 40.–60. gados.** – Summary: The Influence of the Soviet Ideology on Museum Activities in Latvia during the 1940s–1960s, p. 183–184 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [179.]–184. lpp.
43. *Dreimane Inese*. **Nacionālie partizāni Ziemeļlatgales iedzīvotāju atmiņās.** – Summary: Oral History of the National Partisan Activities in Northern Latgale, p. 187–188 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [178.]–188. lpp.
44. *Ērglis Dzintars*. **Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvistu un atbalstītāji (1944–1953): struktūranāle.** – Zusammenfassung: Von sowjetischen Represivorganen verhaftete Aktivisten und Unterstützer des Lettischen Zentralrates (1944–1953): eine Strukturanalyse, S. 353–355 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [323.]–355. lpp.
45. *Felder Björn M[ichael]*. **Underground Networking: National and International Connections of the anti-Soviet Resistance in Latvia (1944–1950).** – Kopsav.: Pagrīdes sakaru tīkls: Latvijas pretpadomju pretošanās kustības nacionālie un starptautiskie kontakti (1944–1950), 135. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [124.]–135. lpp.
46. *Gills Nikandrs*. **Reliģiskās minoritātes Latvijā komunistiskā režīma apstākļos 20. gadsimta 40.–80. gados.** – Summary: Religious Minorities in Latvia under Communist Regime in the 1940s–1980s, p. 144–145 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [133.]–145. lpp.
47. *Grybkauskas Saulius*. **The Soviet *dopusk* System as Society Control Lever in the Industry of Soviet Lithuania during 1965–1985.** – Kopsav.: Padomju *dopusku* sistēma kā sabiedrības kontroles līdzeklis Padomju Lietuvas rūpniecībā 1965.–1985. gadā, 86. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [79.]–86. lpp.
48. *Ivanovs Aleksandrs*. **Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti.** – Summary: National Policy in Latvia during the 1960s–1980s: Theoretical Approaches, Concepts, Research Contexts, p. 43–44 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [30.]–44. lpp.
49. *Ivanovs Aleksandrs*. **Nacionālā pretošanās kustība Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā (40. gadu otrā puse – 80. gadu otrā puse).** – Summary: National Resistance in Latvia after World War II in Latvian Historiography (2nd half of the 1940s – 2nd half of the 1980s), p. 152–153 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [136.]–153. lpp.
50. *Jansons Ritvars*. **Čekistu militārās operācijas pret Latvijas nacionālajiem partizāniem (1944–1956).** – Summary: Combat Operations of the Soviet Security Agents (Chekists) against National Partisans (1944–1956), p. 103 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [96.]–103. lpp.

51. *Jansons Rītvars*. **Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR iekšlietu tautas komisariāta darbību (1944–1945)**. – Summary: The Influence of the Communist Party on the People's Commissariat of the Interior of the Latvian SSR (1944–1945), p. 413-414 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [395.]–414. lpp.
52. *Jansons Rītvars*. **Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta darbība: 1944–1945**. – Summary: People's Commissariat of State Security of the Latvian SSR, 1944–1945, p. 276 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [251.]–276. lpp.
53. *Jansons Rītvars*. **PSRS cīņa pret kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju (1967–1989)**. – Summary: The Soviet Union's Struggle against "Ideological Diversion of Capitalist Countries" (1967–1989), p. 114-115 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [107.]–115. lpp.
54. *Kreituse Ilga*. **Latvijas politiskās elites loma un darbība pēc Latvijas KP CK 1959. gada jūlija plēnuma**. – Summary: The Role and Activities of the Latvian Political Elite after the July 1959 Plenum of the CC of the CPL, p. 177-178 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [172.]–178. lpp.
55. *Nollendorfs Valters*. **Trimdas literārie sakari ar Latviju un Latviešu Rakstnieku Apvienības dibināšana 20. gadsimta 70. gados**. – Summary: Exile Literary Contacts with Latvia and the Foundation of the Latvian Writers' Association in the 1970s, p. 105-106 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [96.]–106. lpp.
56. *Orzac Dorina*. **Adaptation or Transformation: The Dej Regime after 1960 in Romania**. – Kopsav.: Pielāgošanās vai transformācija? Deža režīms Rumānijā pēc 1960. gada, 191.–192. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [185.]–192. lpp.
57. **PSRS IeTK (VDM) iekšējā karaspēka 4. un 5. divīzijas vienību dislokācija un darbība Baltijas valstīs 1945.–1951. gadā** / publicēšanai sagatavojis Heinrihs Strods; no krievu valodas tulkojis Arturs Žvinklis un Juris Pavlovičs // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [241.]–285. lpp.
58. *Račinskas Ronaldas*. **Crimes of the Communist Regime in Lithuania after World War II and National Resistance: Conclusions of Lithuanian International Historical Commission**. – Kopsav.: Komunistiskā režīma noziegumi Lietuvā pēc Otrā pasaules kara un nacionālā pretošanās kustība: Lietuvas Starptautiskās vēsturnieku komisijas secinājumi, 62.–63. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [45.]–63. lpp.
59. *Riekstiņš Jānis*. **Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945)**. – Zusammenfassung: Mobilisierung der Einwohner Lettlands in die Rote Armee (1944–1945), S. 449 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 16. sēj. (2005), [415.]–449. lpp.

60. *Rimšāns Jānis. Jaunatnes pretošanās izpausmes komunistiskajam režīmam Latvijas PSR (1965–1985).* – Summary: Manifestations of Youth Resistance against the Communist Regime in the Latvian SSR (1965–1985), p. 131-132 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [116.]–132. lpp.
61. *Rusnachenko Anatolij. Ukraine from the mid-1950s to the mid-1980s: The Second among Equals or a Colony of the Empire?* – Kopsav.: Ukraina no 20. gadsimta 50. gadu vidus līdz 80. gadu vidum: otrā starp vienlīdzīgajiem vai impērijas kolonija? 203.-204. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [193.]–204. lpp.
62. *Saleniece Irēna. Mutvārdu vēstures izmantošana 20. gadsimta 60.–80. gadu Latvijas vēstures pētīšanā: reliģiskā dzīve.* – Summary: Use of Oral History Sources in Researching Latvian History during the 1960s–1980s: Religious Life, p. 165 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [156.]–165. lpp.
63. *Senn Alfred Erich. “Sport – ty mir”.* – Kopsav.: “Sport – ty mir”, 211.-212. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [205.]–212. lpp.
64. *Skalaban Vitaliy. Anti-Soviet Resistance in Belarus after World War II.* – Kopsav.: Pretpadomju pretošanās kustība Baltkrievijā pēc Otrā pasaules kara, 86.-87. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [83.]–87. lpp.
65. *Sokolov Boris. Postwar Resistance Movement in the Soviet Union and Countries of Eastern Europe in Russian Historiography.* – Kopsav.: Pretošanās kustība Padomju Savienībā un Austrumeiropas valstīs pēc Otrā pasaules kara Krievijas historiogrāfijā, 43.-44. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [36.]–44. lpp.
66. *Stradiņš Jānis. Staļina režīma attieksme pret Latvijas zinātniekiem un akadēmiskajām aprindām (1944–1953).* – Summary: Treatment of Scientists and Academy Circles in Soviet Latvia by Stalinist Regime (1944–1953), p. 446-448 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 19. sēj. (2007), [408.]–448. lpp.
67. *Strods Heinrihs. Ievadam* // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [11.]–16. lpp.
68. *Strods Heinrihs. Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR 1958.–1989. gadā.* – Summary: Censure of Exile Publications in the Latvian SSR (1958–1989) p. 95 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [87.]–95. lpp.
69. *Šūpulis Edmunds. Atmiņu politika: vēlinā sociālisma vērtējums dzīvesstāstos.* – Summary: The Politics of Memory: Judgments of the Latter Stage of Socialism in Life-Stories, p. 171 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [166.]–171. lpp.

70. *Turčinskis Zigmārs. Čekas aģentu kaujinieku loma Latvijas nacionālo partizānu apvienības sagrāvē (1944–1953).* – Summary: The Role of Agents-combatants in the Annihilation of the National Partisan Union of Latvia (1944–1953), p. 115 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [104.]–115. lpp.
71. *Vīķe-Freiberga Vaira. Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna konferences dalībniekiem.* – Opening Address of the President of the Republic of Latvia Vaira Vīķe-Freiberga to the Participants of the Conference, p. 13-15 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [13.]–15. lpp.
72. *Vīķe-Freiberga Vaira. Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas vēstule starptautiskās vēsturnieku konferences “Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara” atklāšanai* // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [9.]–10. lpp.
73. *Wróbel Janusz. Polish Resistance against the Communist Regime after World War II.* – Kopsav.: Poļu pretošanās komunistiskajam režīmam pēc Otrā pasaules kara, 80.-82. lpp. // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [64.]–82. lpp.
74. **Ziemeļlatgales iedzīvotāju atmiņas: Nacionālo partizānu atmiņas. Nacionālo partizānu atbalstītāju atmiņas. Citu iedzīvotāju atmiņas / atmiņas savākusi un apkopojusi Inese Dreimane; ar Ineses Dreimanes komentāru** // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 17. sēj. (2006), [191.]–240. lpp.
75. *Zirnīte Māra. Mutvārdu vēstures liecības konfrontācijā ar 20. gadsimta 60.–80. gadu presi.* – Summary: Oral History Testimonies in Comparison with the Press during the 1960s–1980s, p. 155 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [146.]–155. lpp.
76. *Zunda Antonijs. Baltijas jautājums 20. gadsimta 60. gadu starptautiskajās attiecībās.* – Summary: The Baltic Issue in the International Relations during the 1960s, p. 28-29 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 20. sēj. (2007), [17.]–29. lpp.

Autoru rādītājs

- Ābelnieks Raitis* 34, 35
 Anušauskas Arvydas 36
 Bambals Ainārs 37, 38
 Bennich-Björkman Li 39
 Bergmanis Aldis 40, 41
 Caune Andris, red. 16–20
 Ciganovs Juris 42
 Dreimane Inese 21, 43; sast. 74
 Ezerģailis Andrievs 8, 9
 Ērglis Dzintars 10, 13, 44; sast. 16, 18, 19
 Felder Björn M[ichael] 45
 Feldmanis Inesis 22–24
 Gills Nikandrs 46
 Grybkauskas Saulius 47
 Ivanovs Aleksandrs 1, 2, 48, 49
 Jansons Ritvars 50–53
 Jēkabsons Andis 18
 Kangeris Kārlis 25, 26
 Kaže Raimonds, tulk. 13
 Kreituse Ilga 54
 Lasmanis Uldis 11, 12
 Neiburgs Uldis 27
 Nollendorfs Valters 55
 Orzac Dorina 56
 Pavlovičs Juris 3, 28; tulk. 57
 Prokopovičs Ēriks 18
 Račinskā Ronaldas 58
 Riekstiņš Jānis 59
 Rimšāns Jānis 60
 Rivošs Elmārs 13
 Ročko Josifs 14
 Rusnachenko Anatolij 61
 Saleniece Irēna 62
 Senn Alfred Erich 63
 Skalaban Vitalij 64
 Smirins Grigorijs 13, 15; sast. 13
 Sokolov Boris 65
 Stepens Ojārs 6
 Stradiņš Jānis 66
 Stranga Aivars 16
 Strods Heinrihs 4, 29, 30, 67, 68; sast. 57
 Šūpulis Edmunds 69
 Tomašūns Andris 17
 Treiģe-Treide Eva 18
 Turčinskis Zigmārs 70
 Urtāns Aigars 19, 34
 Vīksne Rudīte 17, 20
 Vīķe-Freiberga Vaira 71, 72
 Wróbel Janusz 73
 Zālīte Indulis 41
 Zellis Kaspars 31, 32
 Zingeris Emmanuel 33
 Zirņīte Māra 75
 Zunda Antonijs 5, 7, 76
 Žvinklis Arturs tulk. 57

Sastādījusi *Cilda Caune*

* Skaitlis pēc uzvārda norāda raksta bibliogrāfiskā apraksta kārtas numuru.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

Anušausks Arvīds (*Anušauskas, Arvydas*), PhD, prof., Lietuvas Genocīda un pretošanās kustības pētījuma centra departamenta direktors (Lietuva, Viļņa)

Benniha-Bjerkmane Li (*Bennich-Björkman, Li*), Dr. hist., Upsalas universitātes asoc. profesore (Zviedrija, Upsala)

Ciganovs Juris, Latvijas Kara muzeja direktora vietnieks zinātniskajā darbā (Latvija, Rīga)

Gills Nikandrs, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta pētnieks (Latvija, Rīga)

Jansons Rītvārs, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra speciālists, LU doktorants (Latvija, Rīga)

Ivanovs Aleksandrs, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes Vēstures katedras asoc. profesors (Latvija, Daugavpils)

Orzaca Dorina (*Orzac, Dorina*), Babeša-Boļaja universitātes doktorante (Rumānija, Kluža-Napoka)

Grībkauskis Sauļus (*Grybkauskas, Saulius*), Lietuvas vēstures institūta doktorants (Lietuva, Viļņa)

Kreituse Ilga, Dr. hist., Rīgas Stradiņa universitātes Eiropas studiju fakultātes Politikas zinātnes katedras vadītāja, asoc. profesore (Latvija, Rīga)

Nollendorfs Valters, PhD, prof., Viskonsinas universitātes emeritētais profesors, Latvijas Okupācijas muzeja Ārējo sakaru direktors (Latvija, Rīga)

Rimšāns Jānis, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes maģistrants (Latvija, Rīga)

Rusnačenko Anatolijs (*Rusnachenko, Anatoliy*), Dr. hist., Kijevas Pedagoģiskā institūta profesors (Ukraina, Kijeva)

Saleniece Irēna, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes Vēstures katedras asoc. profesore (Latvija, Daugavpils)

Senns Alfreds Erihs (*Senn, Alfred Erich*), Dr. phil., Viskonsinas universitātes emeritētais profesors (ASV, Viskonsina)

Strods Heinrihs, Dr. habil. hist., prof., LZA goda loceklis, Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs (Latvija, Rīga)

Šūpulis Edmunds, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta asistents (Latvija, Rīga)

Zirnīte Māra, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta pētniece, projekta "Nacionālā vēsture" koordinatore (Latvija, Rīga)

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesors, Latvijas Valsts prezidentes padomnieks vēstures jautājumos (Latvija, Rīga)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 20
LATVIA AND EASTERN EUROPE
IN THE 1960s–1980s

Institute of the History of Latvia Publishers
Rīga 2007

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
Akadēmijas laukumā 1-1202, Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 40008064387.
Iespiesta LĢIA tipogrāfijā "Latvijas karte",
O. Vācieša ielā 43, Rīgā, LV-1004.
Iesieta a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina ielā 12, Rīgā, LV-1050.

La 804 **Latvija** un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados: Starptautiskās
konferences referāti, 2006. gada 10. oktobris, Rīga. – Rīga: Latvijas
vēstures institūta apgāds, 2007. – 227 lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti, 20. sēj.).

ISBN 978-9984-9921-9-8

UDK 94(4)"1960/1980"(063)